

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XVI-XVII

Регістраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

ЗАСНОВНИКИ:
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ,
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ,
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СОХАНЬ П.С. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф.
БРЕХУНЕНКО В.А. – д-р істор. наук, проф.
ВАСИЛЬСВ К.К. – д-р мед. наук, проф.
ВЛАСЕНКО В.М. – канд. істор. наук (головний редактор)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф.
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук (відповідальний секретар)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук
ЗІЛИНСЬКИЙ Б. – д-р філософії (Прага, Чехія)
ІВАНУЩЕНКО Г.М. – заступник головного редактора
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф.
КЛИМЕНКО В.А. – канд. істор. наук
КУРАЄВ О.О. – д-р істор. наук, ст. наук. співроб.
МАТЯШ І.Б. – д-р істор. наук, проф.
МИРОНЕЦЬ Н.І. – д-р істор. наук, проф.
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (заступник головного редактора)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №10 від 14.06.2012 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «історичні науки»

ЗМІСТ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	6
АРХІВОЗНАВСТВО	
ЛЕВЧЕНКО Л.Л. (Миколаїв) Поль Левінсон і дослідження методів вибіркової експертизи цінності документів у Сполучених Штатах Америки	7
МАТЯШ І.Б. (Київ) Руслан Пиріг: штрихи до життєпису архівіста	18
МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ	
ВЛАСЕНКО В.М. (Київ) “Не може бути українцем той, хто не самостійник”. (Тема малої батьківщини в листуванні В.Филоновича із земляками)	26
ЯКІМОВА А.М. (Софія, Болгарія) Листування Олександра Шульгина з родиною Шишманових у 1922-1932 роках (за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук)	45
ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
ЯЦЕНКО В.Б. (Київ) Висвітлення участі запорожців в антимосковському виступі І.Мазепи на сторінках досліджень Т.Таїрової-Яковлевої	65
ЛОБКО Н.В. (Суми) Особливості використання метричних книг церков при проведенні генеалогічних досліджень	70
КУДІНОВ Д.В. (Київ) Краєзнавчі дослідження селянського руху на Сумщині періоду Першої російської революції	75
ПАРХОМЕНКО В.А. (Миколаїв) Становлення Директорії та антигетьманське повстання (листопад-грудень 1918 р.): на матеріалах мемуарних джерел	84
БАЖАН О.Г. (Київ) Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів	91
БУРІМ Д.В. (Київ) Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами архіву Федеральної землі Берлін (Німеччина, Берлін)	112
КОРОЛЬ В.М. (Суми) Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини	133
ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ	
ХЛЫНИНА Т.П. (Ростов-на-Дону) Пространство повседневной жизни советского человека 1920-1930-х гг.: границы, социальные функции, практики освоения	142
КРИНКО Е.Ф. (Ростов-на-Дону) Карточная система и регламентация потребления советских граждан в 1941-1945 гг.	149
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
ЮРЧЕНКО А.В. (Харків) До питання про поховання на поселеннях салтівської культури (лісостеповий варіант)	156
БОНДАР О.М. (Чернігів) Укріплення літописного Листвена в контексті еволюції давньоруської фортифікації	161
КРАВЧЕНКО О.М. (Чернігів) Печери та печерні монастирі другої половини XVII - XVIII ст.	168

ГИРИЧ І.Б. (Київ) Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини ХІХ - початку ХХ ст.	173
ГУМЕНЮК І.П. (Вінниця) Будівництво, функціонування і розвиток залізничного вузла станції Козятин в другій половині ХІХ ст.	191
ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) Охтирські малюнки В.О.Сєрова (до 100-річчя смерті Валентина Олександровича Сєрова)	196
ЖМАКА В.М. (Суми) Формування радянського законодавства щодо діяльності міських рад у 20-х роках ХХ ст.	203
ВОВК О.В. (Суми) Репресії проти інтелігенції на Сумщині у 20-30-х роках ХХ століття	212
КОМЛИКОВА Г.І. (Київ) Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в період німецької окупації (1941-1943 рр.)	217
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
ЛИЧКО С.О. (Луганськ) Німецький колоніальний рух у 1894-1904 рр. та його вплив на колоніальну політику Вільгельма ІІ	223
РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ	
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Київ) Пархоменко В.А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой / В.А.Пархоменко. - Николаев: ННУ им. В.А.Сухолинского, 2011. - 180 с.	228
НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Беркгоф Карел. - Київ: Критика, 2011. - 455 с.	230
СТАРИКОВ Г.М. (Київ) Гирич Ігор. Історичні причини наших поразок і перемог. - Львів: ЛА "Піраміда", 2011. - 142 с.	232
ХРОНІКА	
Другі Конотопські читання. <i>Акічев Ш.М.</i>	234
Сумський історико-архівний журнал в академії. <i>Тихенко С.В.</i>	235
Хроніка наукового життя. <i>Стариков Г.М.</i>	236
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	238

На обкладинці: С.1 - Свято-Воскресенський кафедральний собор у м.Суми. Перша міська кам'яниця, виконана у стилі козацького бароко. Зведена наприкінці ХVІІ - на початку ХVІІІ ст. коштом перших сумських полковників Герасима та Андрія Кондратьєвих. Освячення храму відбулося 1702 р. - ця дата традиційно вважається роком зведення церкви. Фото *А.В.Клименко*; С.4 - Невицький замок - замок біля с.Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Побудований у ХІІ-ХІІІ ст. У ХІV ст. на місці дерев'яного замку побудовано кам'яний. У 1644 р. під час релігійних воєн замок був зруйнований. Фото *В.М.Короля*.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net

Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХІВОЗНАВСТВО

ЛЕВЧЕНКО Л.Л.

ПОЛЬ ЛЕВІНСОН І ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ ВИБІРКОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Стаття висвітлює розвиток методів вибіркової експертизи цінності у США та вклад американського вченого-архівіста Поля Левінсона у розробку цього виду експертизи документів. Здійснено огляд подальших теоретичних досліджень та практичного впровадження вибіркової експертизи в архівній науці і практиці у США.

Ця стаття продовжує серію публікацій автора, присвячених розвитку теорії експертизи цінності (ЕЦ, англійською “*appraisal*”) документів у Сполучених Штатах Америки. Мета автора на цих сторінках висвітлити теоретичні обґрунтування і експерименти американських архівістів з одним із специфічних методів відбору документів на постійне зберігання, вибіркоким (англійською “*sampling*”) та вклад відомого вченого і архівіста-практика Поля Левінсона у становлення методів даного виду експертизи документів у США.

У радянському архівознавстві питання вибіркової експертизи цінності вперше було порушене видатним російським вченим Всеволодом Цапліним (1924-2003 рр.) у 60-70-х роках ХХ ст. [1-4]. Багато років підряд вчений намагався розробити обґрунтований інструментарій вибіркового методу комплектування архівів. Російський дослідник О.Г.Черешня вказує, що В.Цаплін широко підходив до цього питання. Об'єктами вибірки, на його думку, повинні бути установи, факти, предмети, події, представники основних соціальних прошарків населення, усі категорії документів, у тому числі з особового складу. Учений оскаржував думку сучасників, які вважали, що вибіркоку експертизу можна застосовувати лише до масової документації. У 1973 р., разом з Р.М.Кульмізевою, В.В.Цаплін обґрунтував можливості застосування статистичної вибірки, заснованої на законах математичної логіки, для відбору первинної статистичної документації, документів з особового складу (особових справ), а також однорідних установ. У їх роботі вперше у Радянському Союзі була запропонована методика проведення науково-обґрунтованої вибірки з використанням техніки типового районування (групування) однорідних організацій. Того ж року першим серед архівів ЦДАНГ СРСР здійснив практичну вибірку документів будівельно-монтажних і спеціалізованих будівельних трестів. У подальшому В.В.Цаплін намагався розробити методику статистичної вибірки особових справ і звітів (у фонді ЦСУ СРСР), але не досяг успіху: робота виявилася надто складною і її призупинили. На погляд О.Г.Черешні, причина невдачі В.В.Цапліна полягала у тому, що він переоцінив можливості застосування статистичних методів для відбору документів з особового складу. У своїй масі вони, як правило, неоднорідні, що робить проблематичною їх репрезентативну вибірку. Очевидно, що відбір масових документів з неповністю однорідною інформацією (особових, судових, пенсійних справ, податкових декларацій, міграційних карток тощо) можливий тільки шляхом поєднання репрезентативної (нестатистичної) вибірки з формуванням колекцій з найбільш інформативних номіналів [5]. І хоча В.В.Цаплін раніше інших у радянському архівознавстві почав просувати вибіркокі методи ЕЦ в практику роботи архівів, але, як відмічає у своїй статті “*Вклад В.В.Цапліна у вітчизняне архівознавство*” О.Г.Черешня, “*реальний пріоритет у його [вибіркового методу ЕЦ] розробці належить американським архівістам*”. У СРСР теоретично були обґрунтовані чотири види вибіркового прийому документів: повидовий, груповий,

хронологічний і комбінований. На сьогодні в Україні застосовують повидовий і груповий види вибіркового відбору документів. То ж ми приходимо до висновку, що американські вчені не тільки першими почали розробляти методи вибіркової ЕЦ, а й досягли у цьому більшого як теоретичного, так і практичного успіху.

Зовсім інший погляд на ідеї американських архівістів стосовно вибіркової експертизи цінності оприлюднив на сторінках своєї роботи, підготовленої для програми RAMP, Фелікс Халл [6]. Він писав, що вибіркова ЕЦ у всіх її формах є технікою, що завжди буде предметом критики як документоутворювачів, так і дослідників, тому архівіст повинен з обережністю застосовувати її, уважно вивчати методологію та користуватись порадами статистиків і спеціалістів галузі, документи якої планує піддати вибірковій ЕЦ. Халл радив не поспішати з вибірковою ЕЦ і констатував, що європейці більш стримані щодо ефективності цього методу, ніж американці.

Американські архівісти, на відміну від скептично налаштованих європейських і обмежених умовами тоталітарного режиму радянських, були більш вільні у дослідженні методів ЕЦ документів. По-перше, ЕЦ з перших днів діяльності Національного архіву США (заснований 1934 р.) була основним питанням, що потребувало негайного вирішення. Уся американська архівна наука працювала над цією проблемою, а для архівної науки, архівної теорії, вирішення питання експертизи цінності є квінтесенцією розвитку. По-друге, архівна система США побудована на інших принципах, ніж радянська (про європейські архіви ми не можемо цього сказати, так як у Європі існують як централізовані, так і децентралізовані архівні системи). Крім федеральної (державної) архівної системи США, яка працює на підставі федеральних законів, існують архіви штатів, що покладаються на конституції штатів і своє власне архівне законодавство. Архіви бібліотек, університетів, історичних товариств, громадських організацій, корпорацій і кампаній, а тим більше приватні архіви, взагалі є інституціями, незалежними від федеральної архівної системи. Об'єднує усі американські архіви Товариство американських архівістів. Тому, на відміну від радянських архівістів, які були вимушені в умовах тоталітарного режиму діяти на підставі інструкцій Головархіву СРСР і будь-яка творчість розглядалась як відхилення від них, їх американські колеги, особливо у незалежних від федеральної архівної системи архівах, могли експериментувати і результати своїх творчих успіхів і невдач вони оприлюднювали на сторінках архівної преси, перш за все, журналу *"Американський архівіст"*, друкованого органу Товариства американських архівістів. Та й сам Національний архів США не залишався осторонь від таких експериментів.

Серед американських архівістів першим спробував теоретично обґрунтувати методи вибіркової експертизи відомий вчений і архівіст-практик Поль Левінсон, хоча на цей вид експертизи як можливий варіант зменшення обсягів великих комплексів документації до нього вказували у своїх працях Еммет Ліхі (1940 р.) [7] та Теодор Шелленберг (1956 р.) [8-9], а Карл Калсруд виклав (1947 р.) досвід Національного архіву США з відбору на зберігання документів про видачу позик фермерам Адміністрації по захисту фермерських господарств, накопичених у період Великої депресії [10].

Один із засновників та постійних членів Товариства американських архівістів, Поль Левінсон, народився у Нью Йорку 19 лютого 1900 р. Він закінчив престижну школу з таким успіхом, що знаменитий медіа-магнат Джозеф Пулітцер оплатив йому навчання у Школі журналістики Колумбійського університету. 1922 р. Левінсон здобув ступінь у літературі і через декілька місяців став головним редактором *"Музичного дайджесту"*. 1923-1925 рр. він навчався у знаменитій Лондонській школі економіки, де отримав диплом з соціології, а пізніше й докторський ступінь. Саме у Лондоні

вчений зацікавився історією чорношкірого населення. Перша публікація у цій галузі історії написана Левінсоном 1928 р., а 1932 р. Оксфордський університет видав його книгу *“Race, Class and Party: A History of Negro Suffrage and White Politics in the South”*. Вона мала такий успіх, що перевидавалась ще двічі 1963 і 1965 рр. А на самого вченого його дослідження вплинули настільки сильно, що він вступив до Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення. У 1927-1932 рр. Левінсон був інструктором з історії в університеті штату Огайо, членом Ради з проведення досліджень у галузі соціальних наук та асистентом професора престижного Суортморського коледжу у Пенсильванії.

1934 р. Левінсон направив свою працю з систематизації і описування документальної спадщини Президента Говарда Тафта до Бібліотеки Конгресу і на підставі цього досвіду подав заяву про влаштування на роботу до щойно утвореного Національного архіву США. 1935 р. Архівіст США Р.Д.В.Коннор призначив Левінсона заступником інспектора з експертизи цінності непоточних федеральних документів, в основному установ, що займались трудовими питаннями. Три роки по тому, Коннор призначив Левінсона директором відділу Департаменту трудових архівів, а потім директором відділу документації промислових підприємств. До обов’язків Левінсона також входили експертиза цінності, прийом і менеджмент архівів Департаменту торгівлі. Із заснуванням Комітету трудових архівів у складі Товариства американських архівістів Поль Левінсон був обраний його головою. У січні 1954 р. і січні 1956 р. журнал *“Американський архівіст”* опублікував статті Левінсона про документи трудових архівів [11-12]. 1960 р. Левінсон разом із Морріс Райгігер здійснив огляд документів професійних союзів, який був опублікований у *“Американському архівісті”* у січні 1962 р. [13]. До кола наукових інтересів Левінсона також входили проблеми зберігання публікацій уряду та стандарти прийому документів на зберігання [14-15]. Вчений залишив Національний архів США у 1960 р. Перебуваючи на пенсії, він як великий музикознавець і лінгвіст, перекладав оперні лібрето. Помер Левінсон у своєму будинку в Арленгтоні (штат Вірджинія) 10 жовтня 1988 р. [16].

Праця Поля Левінсона *“Archival Sampling”* з’явилась 1957 р. і була значною подією американського архівного життя у теоретичному плані, а практично автор узагальнив вже набутий у ході експериментів досвід Національного архіву США (вчений здійснив аналіз 68 проектів застосування вибіркового методу ЕЦ) та інших архівних інституцій з даного питання [17].

У своїй праці *“Archival Sampling”* Поль Левінсон визначив експертизу цінності документів як базове архівне завдання, без якого документи взагалі не стали б архівом. Відбір за Левінсоном - це шлях, на якому документи можуть бути як виділені до знищення, так і обрані для постійного зберігання. Левінсон розрізняв поняття документи і архіви. Документи він визначив як загальну документацію діючої організації. Архіви - це відібрані документи постійної цінності, упорядковані і легкокеровані.

Поняття “зразок” (sample) за словником означає *“частину чогось, представлену для аналізу, та таку, що може свідчити про якість цілого”*. Левінсон відрізняв архівний відбір від комерційного або статистичного. На відміну від комерційного, у якому зразок розглядається як типовий лот, архівний зразок може бути обраний і як типовий представник цілого, і через його особливу значимість, якої він набуває через свої визначні характеристики. Статистика обирає зразки як інформацію певної надійності, що представляє маленьку частину загальної *“популяції”*. Архівний відбір зразків може бути виконаний таким чином, що дасть інформацію про *“популяцію”* або *“універсум”* документів, але ця інформація рідко буде мати обмежену надійність.

Таким чином, для визначення поняття архівного відбору зразків Левінсон виділив дві характеристики: *“свідомство якості цілого”* і *“інформація про частину загальної популяції”*. Все це привело його до висновку, що відбір зразків здійснюється стосовно всього універсуму документів, що виступають як ціле, і має справу з визначеними характеристиками цього цілого.

Вибіркова ЕЦ документів в урядових установах означає відбір певних документів (специфічних типів кореспонденції, звітів, загальної документації установ, що мали мережу по усій країні, аудіо- та відеозаписів) із числа однорідних документів таким чином, щоб певні аспекти роботи уряду або інформації про його діяльність були представлені або проілюстровані у такий спосіб. Відбір зразків вирізняється з інших технік архівного відбору, бо він концентрується на роботі з однорідними комплексами документів.

Левінсон визначив, які документи та яких саме установ можуть бути джерелами для вибіркової ЕЦ. Найкращим прикладом, він вважав, можуть бути документи юридичних або квазі-юридичних установ, як постійнодіючих, так і тимчасових. До юридичних вчений відносив районні суди США, у діяльності яких утворювалася велика кількість судових справ, що мали однорідний характер як за процедурою розгляду, так і за змістом. До судових справ, перш за все, зазначав Левінсон, може бути застосована вибірка ЕЦ, крім тих, що дійсно мають історичне або юридичне значення через їх специфічний процесуальний розгляд, соціальні та економічні умови, та важливих кримінальних справ.

У діяльності квазі-юридичних органів, таких як Національне управління з трудових відносин, Управління з регулювання цін (існувало з 1941 до 1947 рр.), Управління з захисту фермерських господарств (діяло у період економічної кризи 30-х років XX ст.), Адміністрація у справах ветеранів утворилася ще більша кількість однорідних документів, які складали єдині комплекси як по процедурі, так і за змістом, але ступінь інтересу до них і їх цінність були відносно низькими. Певні квазі-юридичні органи розглядали спірні між сторонами питання, а деякі займалися наданням соціальних пільг, видачею позик тощо. В них накопичилась документація про представлення і розгляд скарг, апеляцій, заяв на отримання певних прав, пільг і дозволів, встановлених законодавством і підзаконними нормативними актами.

До особливої категорії документів Левінсон відносив листування і періодичні звіти, зібрані у таких органах, як Конгрес США, Корпорація товарного кредиту (відомство по видачі кредитів на випуск товарів першої необхідності), Управління житлового будівництва і фінансування (створене 1947 р. для розвитку містобудування, координації видачі позик, іпотек, страхування будинків тощо), Корпорація фінансування реконструкції (створена 1932 р. адміністрацією Президента Х.Гувера з метою виходу країни з економічної кризи, надавала фінансову допомогу сільському господарству, торгівлі, малому бізнесу), які за своїм характером були дуже специфічними і індивідуальними джерелами. Цінність і інтерес до цих документів могли бути підвищеними шляхом зменшення їх кількості таким чином (перетворення їх з однорідної маси у структуровані архівні комплекси), щоб вони відбивали початок нового шляху у політиці регулювання урядом якогось певного питання або відображали вирішення важливих політичних чи економічних проблем.

Левінсон вважав, що відібрані зразки документів повинні відповідати критеріям *“доказовості”* і *“інформативності”*. *“Доказова”* цінність має відбивати функції і структуру урядового органу, висвітлювати його адміністративну історію, причини заснування урядових програм, їх основні положення, реалізацію, адміністративні і юридичні проблеми тощо. Якщо вибірка ЕЦ застосовується до документів виключно

доказової цінності, вони повинні бути типовими і відображати діяльність установи більш точно, ніж загальні директиви, розпорядження, статистика, звіти. Їх вибірки можуть бути як невеликого обсягу, так і значного розміру, у разі якщо вони відображають широкомасштабну і високо диференційовану діяльність. Наприклад, скарги власників квартир і будинків президенту та іншим офіційним особам висвітлюють соціально-економічний стан у США 1933-1936 рр. (з 1400 лінійних футів документів Корпорації кредитування домовласників на постійному зберіганні у результаті вибіркової експертизи залишено 35 лінійних футів). Документи Управління по регулюванню цін (від ресторанних меню до прайс-каталогів) відображають процес регулювання цін, надають дані з розвитку економіки по різних регіонах країни (з 8000 кубічних футів на постійне зберігання було відібрано тільки 400 кубічних футів).

Документи мають *“інформаційну”* цінність, якщо містять інформацію про людей, корпоративні органи, речі, проблеми, умови, з якими уряд мав справу. Цей відбір може застосовуватись до нетипових документів, тобто слід обирати для постійного зберігання документи, що стосуються тільки важливих подій, проблем тощо. Розмір комплексів таких зразків залежить від важливості подій, осіб, умов тощо. Щоб дотриматись критерію *“інформативності”* важливо здійснювати вибірку, фіксуючи інтервали часу, - так буде відображено усі етапи реалізації урядової політики. Відібрані згідно з *“інформаційним”* критерієм зразки можуть документувати політику уряду стосовно:

- різних категорій населення (наприклад, у ветеранських справах відображена політика уряду щодо фізичної, економічної, професійної реабілітації ветеранів або документи кримінальних судів мають важливе значення, коли мова йде про причетність до справи Президента, віце-президента, членів Конгресу, суддів та інших офіційних осіб, агентів іноземних держав, інтернованих тощо);

- реорганізації, створення і діяльності корпоративних органів (наприклад, справи про банкрутство корпорацій, регулювання роботи залізниці, цінової структури товарів, вироблених на різних промислових підприємствах);

- спорудження різних об'єктів (спорудження загальних, туберкульозних і нейропсихічних шпиталів Адміністрацією у справах ветеранів; важливі інженерні проекти та технології житлобудування, використані Адміністрацією з захисту фермерських господарств у кожному регіоні країни; проекти будівництва і обладнання таборів для інтернованих);

- проблем, процесів, стану реалізації політики уряду у певних умовах (наприклад, під час відбору зразків документів Управління з захисту фермерських господарств і Управління з влаштування сільських переселенців наголос був зроблений на відборі документів про повністю погашені позики таким чином, щоб представити усі 134 фермерські округи країни. Інший випадок, де географічні умови мали значення - відбір документів Управління з будівництва, продажу й оренди житлових будинків, де представлені усі 20 центрів, що об'єднували житлові комісії у головних регіонах країни у воєнний час. Ще один приклад - відбір на зберігання зразків колективних договорів між союзами робітників і роботодавцями, що накопичились у Федеральній службі посередництва і примирення, зразки містять інформацію про рівень заробітної плати, тривалість робочого часу, пенсії, страховки, соціальне забезпечення, визнання статусу робітничих союзів і їх юрисдикцію).

Звичайно, писав Левінсон, є багато випадків, коли вибіркова експертиза переслідує як *“доказову”*, так і *“інформаційну”* цінність та здійснюється на базі і типових, і нетипових документів. Так, на стику обох критеріїв здійснюється відбір документів Національної комісії з трудових відносин, постійно діючого органу, який кожного року утворює до 25 кубічних футів документації. Документи можуть бути відібрані на постійне зберігання через те, що

вони відбивають “розвиток методів і процедур”, “вплив на становлення принципів, прецедентів, стандартів і прийняття рішень” (доказовий критерій) або відображають “вплив на національну і місцеву економіку чи промисловість” або через “інтенсивність громадського інтересу” (інформаційний критерій).

Отже, вибіркова експертиза цінності повинна переслідувати критерії “доказовості” та “інформативності” і коли вибірка відповідає будь-якому з цих критеріїв, відповідно до концепції Левінсона, мета такого виду експертизи досягнута.

П.Левінсон вказував, що вибіркова ЕЦ націлена як на зберігання типових, так і репрезентативних документів і в кожному випадку архівіст повинен вирішити, або він застосовує статистичний відбір і обирає “*random sample*” (випадковий зразок), або “*selected sample*” (обраний зразок) і тоді він повинен встановити “*criteria of significance*” (критерій значущості).

При статистичному відборі зразків архівіст зустрічається з “*проблемою надійності*”, яка виражається у “*лімітах впевненості*”. Це означає, що будь-який документ, вибраний з усього комплексу документів у певних пропорціях (кожен 2, 5 або 10) буде давати той же самий результат, як і будь-який інший, вибраний аналогічним способом, тобто у встановлених обмеженнях вибірка повинна представляти універсум документів. “*Умовою надійності*” є випадковість зразка і їх кількість у співвідношенні з цілями відбору. Випадковість є абсолютною передумовою надійності; будь-який зразок, вибраний іншим шляхом, не буде репрезентативним. Кількість зразків, що будуть представляти комплекс документів, визначається не у відповідності з обсягом цього комплексу, а з точки зору факторів, які вивчаються і визначаються на початку відбору, і ступенем надійності, якої вимагає кінцевий результат експертизи. Левінсон наводить гіпотетичний приклад - аналіз документів, що утворились у результаті здійснення програми забезпечення житлом. Якщо усе населення Сполучених Штатів було б абсолютно ідентичне, тоді б одна людина була б репрезентативним і надійним зразком, а вибір цієї людини був би однаково правильним при кількості популяції у 160, 200 чи 500 мільйонів. Але в дійсності така ситуація неможлива. Тому при визначенні документів, які слід обрати, щоб представити увесь комплекс документації, що висвітлює забезпечення громадян житлом, архівісту потрібно встановити критерії зацікавленості: обирати молодих або старих, одинаків або одружених, маленькі або великі родини, міських або сільських жителів. Іншими словами, наскільки б великим не був комплекс документації, архівіст повинен думати як статистик, у термінах класів членів універсуму. Безумовно, що не можна передбачити усі варіанти, цього й не вимагається. Розглядати потрібно тільки ті, що допомагають з'ясувати проблему, яку архівіст намагається вирішити статистичним аналізом. Якщо це людська популяція і важливим є вік, можна встановити сім контрольних точок відбору від 10 до 60 років з інтервалом у 10 років та одну точку контролю після 60 років, або три контрольні точки “до 21 року”, “від 21 до 60 років”, “після 60 років”. Отже, обсяг відібраних зразків буде залежати не від обсягу усього комплексу документів, а від класів членів універсуму, чим більше таких класів, тим більше обсяг вибірки.

Статистика завжди передбачає наявність похибки, тому надійність вибірки ніколи не досягне 100%, хоча теоретично можна припустити, що добре організована вибірка буде наближуватись до 100% надійності. Якщо слідувати логіці і мати на увазі, що надійність універсуму менше 100%, то із зменшенням універсуму надійність вибірки теж зменшиться. Але це не означає, що ці зразки документів нічого не варті. У залежності від того, яка проблема стоїть на черзі, інтелектуальна або практична, надійність слід зафіксувати на початку відбору. Для вирішення одних проблем,

допустима надійність навіть не може складати 50%, для деяких 10% будуть кращим шансом, ніж здогадки і припущення. Якщо класів мало, надійність низька, то й обсяг вибірки буде малим. При достатньо великій кількості класів, високій надійності, обсяг вибірки буде великим. Під час підготовки плану відбору документів, архівіст має визначити чи варта та ступінь надійності, яку отримає вибірка, витрат на проведення експертизи, чи отримає потенційний дослідник репрезентативну і надійну інформацію зі зменшеного в обсязі комплексу документів, чи послужить ця інформація цілям дослідження. А отже, чи варта така вибірка подальшого зберігання. Рациональність щодо визначення вартості не може виключити необхідність зберігання документів. Але, як пише Левінсон, у кожному випадку архівіст повинен провести ретельне попереднє дослідження і проконсультуватись зі статистиками.

Освіченості архівіста і консультаціям зі спеціалістами Левінсон приділяв особливу увагу. Він вважав вибірковою експертизу настільки складною, що вимагало від архівіста володіння спеціальними знаннями у тій галузі, з документами якої він працює (знання законодавства, на підставі якого працює установа, проблем, що супроводжують її діяльність, специфічних подій, що впливають на її роботу, процедур тощо). Якщо таких знань не вистачає, як у випадку із Управлінням з видачі патентів, архівіст повинен залучати фахівців, наукові організації, а у випадку ліквідації установи, увесь її ще діючий професійний штат. Також архівіст повинен вирішити чи будуть прийматися на зберігання відібрані зразки одномоментно, чи прийом буде розтягнутий у часі. Останній варіант передбачає виділення достатнього приміщення для приросту документів. Крім того, Левінсон ставив питання про відповідальність керівників за здачу документів на зберігання, особливо у разі ліквідації установи.

Теорія Поля Левінсона підштовхнула інших архівістів до розвитку теорії вибіркової ЕЦ та експериментів із формуванням колекцій архівних документів і манускриптів як у архівах, так і в інших інституціях, які зберігають колекції архівних документів і манускриптів¹.

Х.Пінкетт описав зміст і загальний дослідницький потенціал двох видів урядової кореспонденції, загальної і судової, і запропонував використовувати вибірку ЕЦ для відбору цього виду документації на зберігання [18]. Л.Стек та Ф.Блоуін застосували вибірку ЕЦ для відбору на постійне зберігання документів кампанії з лісорозробок "*Hannah Lay*" у штаті Мічіган [19].

А.Рікс на першій пленарній сесії VIII Міжнародного Конгресу архівів, що відбувся у Вашингтоні наприкінці вересня - початку жовтня 1976 р., у доповіді "*Управління документацією як архівна функція*" представив теоретичні напрацювання та практичний досвід американських архівістів у галузі експертизи документів та документаційного менеджменту [20].

Елеонор МакКей та Христина Ронгон за допомогою статистичних методів здійснили експертизу документів конгресменів штату Вісконсін, що були представлені переважно листуванням з виборцями, залишивши на зберігання 20% від загального обсягу колекції. Пізніше Е.МакКей застосувала метод "*random sample*" (вибору документів за допомогою таблиці випадкових номерів) для експертизи документів колишнього конгресмена Дж.Грідера. Лінн Гентзлер здійснила аналіз семи колекцій історичних манускриптів, представлених документами сенаторів і конгресменів штату Міссурі і дійшла висновку щодо можливості їх удосконалення за допомогою методів вибіркової ЕЦ [21]. Л.Лукас 1978 р. опублікувала статтю про стратегії вибіркової ЕЦ у роботі з документами членів Конгресу США [22]. Того ж року учасники Вашингтонської конференції з розпорядження документами сенаторів і їх використання дослідниками

відзначили корисність вибіркової ЕЦ зазначеної категорії документів та необхідність міжвідомчого співробітництва в її організації і проведенні [23].

Д.Аффхолтер на 47-й щорічній конференції Товариства американських архівістів у жовтні 1983 р. наголосив, що вибірка ЕЦ є суттєвим методом експертизи документів установ, вартим особливої уваги. Він виділив три види такої експертизи: випадкова (безсистемна, "*haphazard*"), цільова ("*purposive*"), імовірнісна ("*probability sampling*"). Під останню Аффхолтер підвів математичний фундамент. Як і Левінсон, він наголосив на необхідності для архівіста мати високу кваліфікацію для здійснення вибіркової ЕЦ, архівіст повинен знати який вид ЕЦ застосувати у кожній конкретній ситуації, а також як краще використати поради статистика. Проте Аффхолтер дійшов висновку, що імовірнісний вид вибіркової ЕЦ не є найкращим її варіантом [24].

С.Фалб 1984 р. описала чотири проекти, реалізовані Національним архівом США та іншими архівними інституціями за допомогою методів вибіркової ЕЦ: Верховного суду штату Массачусетс, Федерального бюро розслідувань, Комісії з питань державної служби та судових документів Департаменту юстиції. Фалб наголосила, що вчені все більше використовують відібрані за допомогою вибіркової ЕЦ документи для дослідження соціальної історії [25]. Більш детально вибірка ЕЦ документів Массачусетського Верховного суду проаналізована у монографії М.Хіндуса, Т.Хамметта та Б.Хобсон "*Справи Массачусетського Верховного суду, 1859-1959: аналіз і план дій*". Автори підтвердили правомірність застосування вибіркової ЕЦ до документів суду, наголосили на необхідності збереження базової вибірки, додаткової вибірки, документів визначених округів, часових періодів і/або визначених типів судових справ [26].

1988 р. (перевидана 2000 р.) Дж.Грегорі Бредшер опублікував статтю [27] про проведення ЕЦ документів ФБР у 1981-1986 рр., в результаті якої на постійне зберігання було залишено 99 тис. справ у штаб-квартирі і 37,5 тис. справ у філіалах (з 11 млн. справ), що загалом склало 10% всього обсягу документації ФБР. Було застосовано стратифікований вид вибіркової ЕЦ. Спочатку уся колекція була розбита на тематичні розділи, з них вибрали близько 20 тисяч справ за 200 тематичними рубриками і здійснили аналіз їх цінності. Крім того, був застосований метод "*fat file*", за яким на зберігання обираються найбільші за обсягом справи, бо вважається, що в них накопичені документи з найбільш цінною інформацією. У результаті попереднього аналізу були підготовлені рекомендації, за якими у подальшому проведена вибірка ЕЦ.

Девід Кіплі теоретично обґрунтував три види вибіркової ЕЦ. Перший - суб'єктивний (або експертний "*subjective*"), при якому із серії документів відбираються найзначніші справи або документи, що володіють дослідницькою цінністю. Кіплі писав, що це можуть бути ті справи, які викликали інтерес засобів масової інформації, привели до економічних або політичних зіткнень, створили гучні прецеденти у суспільстві. Головна проблема у застосуванні цього виду ЕЦ - створити список критеріїв, які будуть вловлювати ці значущі для історії справи і будуть легкими у застосуванні. Майкл МакРейнолдс назвав цей вид відбору "*selective*" [28] (вибірковий), а Ф.Халл "*purposive*" (цільовий) [29]. Другий - статистичний ("*statistical*"), при якому відбирають статистично маленькі порції документів з великого універсуму документів, які точно відображають усі важливі характеристики даного комплексу документації. Кіплі зазначає, що цей метод краще застосовувати до однорідних документальних комплексів, де персональні справи відсутні. Статистичний відбір націлений на типові документи. На відміну від МакКей, Кіплі радить спочатку відбирати усі значущі, персональні або гучні справи, а потім вже до однорідного комплексу застосовувати статистичний відбір. Він вбачає два типи статистичного відбору, - систематичний

(“systematic”) та випадковий “random”, і вказує, що при уважному відборі математична різниця між систематичним і випадковим відбором не значна, але систематичний, на його думку, дешевший і легший у застосуванні, а тому пріоритетніший. Третій - стратифікація (“stratification”) є спеціальним статистичним відбором, під час якого універсум документації поділяється на частини (на відміну від інших видів, в яких усі частини універсуму мають однаковий шанс брати участь у вибірці) і у кожній частині можуть бути встановлені свої критерії відбору і свої процентні долі [30]. Прихильником вибіркової ЕЦ, базованої на математичних методах, був і Ф.Болес. Він зазначив, що не так багато архівістів виявляють зацікавленість вибірковою ЕЦ, але цей інтерес значний, оскільки дозволяє архівістам знищити чисельні документи, практично не порушивши історичну цінність залишених на зберігання [31].

Вчені-архівісти світового рівня, американка Труді Петерсон та канадець Террі Кук (у праці, підготовленій за програмою RAMP²) [32-33] обґрунтували чотири види вибіркової ЕЦ, що використовуються у сучасній архівній практиці США для відбору документів на постійне зберігання: статистичний (“statistical” або “probability sampling”), систематичний (“systematic”), ілюстративний (“exemplary” або “illustrative”), документів особливої цінності (“exceptional”).

Таким чином, починаючи з Поля Левінсона, який узагальнив і обґрунтував практичний досвід американських архівістів у застосуванні вибіркової ЕЦ документів ще 1957 р., його колеги пройшли значний шлях у розвитку методів експертизи цінності, у тому числі й вибіркової. До 60-70-х років XX ст. історики були зацікавлені у вивченні еліти суспільства, значних політичних, історичних подій, але у 80-ті роки відбулася переорієнтація історичної науки на безіменну людину, звичайний інцидент, щоденне життя широких прошарків населення. Отже, змінились інформаційні потреби істориків, до них долучились дослідники неісторичних спеціальностей, політологи, соціологи тощо. А звідси виникла потреба у зберіганні не тільки значних історичних документів, а й тих, що відбивають життя і досвід звичайних людей. На додаток світ вступив в інформаційну епоху, що характеризується безпрецедентною кількістю документації. На цей факт ще 1974 р. чітко вказав видатний американський вчений Джеральд Хем у своїй статті “Архівна грань” [34]. Він підкреслив, що збір комплексної громадської документації вимагає високого рівня відповідальності архівістів. Архівісти, на його думку, повинні “створити дзеркало людства”. 1986 р. на щорічній зустрічі Товариства американських архівістів обговорювалась стратегія документування сучасної історії суспільства. Впровадити в життя нову стратегію намагались Річард Кокс (проект “Western New York” 1987-1988 рр., було визначено 15 ареалів діяльності суспільства і вчені намагались визначитись із комплексами документації, які б відбивали цю діяльність), проект “Мілуокі” (1989 р.) та інші. 1992 р. Хелен Самуельс у статті “Вузівські листи...” наголосила, що неофіційні документи мають таку ж цінність, якщо не більшу, ніж інформація з офіційних кіл. Террі Кук, надаючи свою оцінку розробленій Національним архівом Канади концепції “макро-оцінювання”, акцентував увагу на створенні більш повної картини суспільства за допомогою документальної стратегії. Елізабет Джонсон, аналізуючи роль документальної стратегії у документуванні процесів, що відбуваються у суспільстві, підкреслила соціальну місію архівіста [35]. На її думку, експертиза цінності є найважливішою функцією, яку виконує архівіст. Архівіст є творцем минулого, на якому лежить тягар відповідальності і нереальної об’єктивності: “ідентичність, як колись елітарність, може так само легко перетворитися у перешкоду до відповідальності архівістів у питанні точного документування суспільних процесів”. У цьому контексті, розробка методів вибіркової

експертизи цінності представляється одним із важливих напрямків теоретичних досліджень архівної науки і практичних експериментів архівістів-практиків. Для українських архівістів ці проблеми не є чужими, ми так само прагнемо відобразити в архівних документах життя нашого суспільства у всій його багатогранності. Проте, недостатній розвиток архівної науки, залишення поза увагою теоретичних напрацювань і досвіду колег з інших країн, не дозволяють нам розвинути методи експертизи цінності, розроблені ще за радянських часів. Можливо дана стаття дасть поштовх до таких досліджень та експериментів і великі комплекси документації, які на сьогодні через певний період зберігання, виділяються до знищення, у вигляді добре сформованих вибірок знайдуть своє місце в архівних сховищах, а з часом зможуть розповісти дослідникам минулого про життя і долю нашої країни і нації.

Коментарі

¹У США існує різниця між поняттям документ "record" - написаний або надрукований документ юридичного або офіційного характеру, який може бути використаний як свідоцтво або підтвердження (як правило утворюється у діяльності установ), і манускрипт "manuscript" - рукописний або неопублікований документ, авторська книга, стаття або інша праця, представлена для публікації (має особове походження). Документи надходять на зберігання до федеральних архівів або архівів штатів, а манускрипти - до колекцій Бібліотеки Конгресу США, інших бібліотек, архівів університетів, історичних товариств, приватних архівних інституцій.

²Records and Archives Management Programme (RAMP) - Програма управління архівами і документами, заснована ЮНЕСКО 1979 р.

1. Елпатьевский А.В., Коленкина Т.Г., Цаплин В.В. Новые требования к экспертизе ценности документальных материалов и комплектованию ими государственных архивов // Вопросы архивоведения. - 1961. - №4. - С.31-42.
2. Цаплин В.В. Теоретические и практические вопросы экспертизы ценности документов // Советские архивы. - 1966. - №3. - С.14-22.
3. Цаплин В.В., Кульмизева Р.Н. Выборка как один из методов отбора документов для государственного хранения (постановка вопроса). - М., 1973 // Справочно-информационный фонд Российского государственного архива экономики. - №1979.
4. Цаплин В.В. Теоретические основы экспертизы // Труды ВНИИДАД. - М., 1974. - Т.IV. - С.164-182.
5. Черешня А.Г. Вклад В.В.Цаплина в отечественное архивоведение // Отечественные архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. - М., 2004. - №6. - С.19-34.
6. Hull Felix. The Use of sampling techniques in the retention of records: a RAMP study with guidelines / Prepared for the General Information Programme and UNISIST. - Paris: Unesco, 1981. - С.47-48.
7. Emmett J. Leahy. Reduction of Public Records // The American Archivist. - Vol.3. - №1. - January 1940. - P.13-38.
8. Schellenberg T.R. Modern Archives: Principles and Techniques. - Chicago: University of Chicago Press, 1956. - 247 p.
9. Schellenberg T.R. The Appraisal of Modern Public Records // National Archives Bulletin. - №8. - October, 1956.
10. Kulsrud J. Carl. Sampling Rural Rehabilitation Records for Transfer to the National Archives // American Archivist. - Vol.10. - №4. - October, 1947. - P.328-334.
11. Lewinson Paul. The Archives of Labor // American Archivist. - Vol.17. - №1. - January, 1954. - P.19-24.
12. Lewinson Paul. State Labor Agencies: Where Are Their Records? // American Archivist. - Vol.19. - №1. - January, 1956. - P.45-50.
13. Lewinson Paul, Morris Rieger. Labor Union Records in the United States // American Archivist. - Vol.25. - №1. - January, 1962. - P.39-57.
14. Lewinson Paul. The Preservation of Government Publications // American Archivist. - Vol.22. - №2. - April, 1959. - P.181-188.
15. Lewinson Paul. Toward Accessioning Standards-Research Records // American Archivist. - Vol.23. - №3. - July, 1960. - P.297-309.
16. Fishbein H. Meyer. Paul Lewinson (1900-1988) // American Archivist. - Vol.52. - №2. - Spring, 1989. - P.268-269.
17. Lewinson Paul. Archival Sampling // American Archivist. - Vol.20. - №4. - October, 1957. - P.291-312.
18. Pinkett Harold T. Selective Preservation of General Correspondence // American Archivist. - Vol.30. - №1. - January, 1967. - P.33-43.

19. *Steck, Larry, Francis Blouin. Hannah Lay and Company.* Sampling the Records of a Century of Lumbering in Michigan // *American Archivist.* - Vol.39. - №1. - January, 1976. - P.15-20.
20. *Ricks, A.* Records Management as an Archival Function // *Papers Presented at the VIII International Congress on Archives, Washington.* - Part 3. - Washington D.C., 1976.
21. *McKay Eleanor.* Random Sampling Techniques: A Method of Reducing Large, Homogeneous Series in Congressional Papers // *The American Archivist.* - Vol.41. - No.3. - July, 1978. - P.281-289.
22. *Lucas Lydia.* Managing Congressional Papers: A Repository View // *American Archivist.* - Vol.41. - №3. - July, 1978. - P.275-280.
23. *Conference on the Research Use and Disposition of Senators' Papers, Proceedings.* Edited by *Richard A. Baker.* - Washington, D.C.: n.p., 1979.
24. *Affholter Dennis P.* Probability Sampling in Archives. Paper presented at the forty-seventh annual meeting of the Society of American Archivists. - Minneapolis, Minnesota, October 1983.
25. *Falb Susan Rosenfeld.* The Social Historian and Archival Appraisal. - *Organization of American Historians Newsletter.* - February, 1984.
26. *Hindus Michael Stephen, Theodore M. Hammett, Barbara M. Hobson.* The Files of the Massachusetts Superior Court, 1859-1959: An Analysis and a Plan for Action: a report of the Massachusetts Judicial Records Committee of the Supreme Judicial Court. - Boston: G.K.Hall, 1979. - 265 p.
27. *Bradcher James Gregory.* The FBI records appraisal // *Midwestern Archivist (Archival Issues).* - Vol.13. - №2. - University of Wisconsin: Midwest Archives Conference, 1988. - P.51-66.
28. *McReynolds Michael R.* Statistical Sampling to Preserve Records. Paper presented at the 39th annual meeting of the Society of American Archivists, 1975. - P.10-14.
29. *Hull Felix.* The Use of sampling techniques in the retention of records. - P.10-12.
30. *Kepley David R.* Sampling in Archives: A Review // *American Archivist.* - Vol.47. - №3. - Summer, 1984. - P.237-242.
31. *Boles Frank.* Sampling in Archives // *American Archivist.* - Vol.44. - №2. - Spring, 1981. - P.125-130.
32. *Peterson Trudy Huskamp.* Summary of Sampling Techniques // *Basic Archival Workshop Exercises.* - Chicago: Society of American Archivists, 1982. - P.12-13.
33. *Terry Cook.* The archival appraisal of records containing personal information: A RAMP study with guidelines / prepared by Terry Cook [for the] General Information Programme and UNISIST. - Paris, UNESCO, 1991. - Chapter 4.30, 4.31, 4.32, 4.33, 4.34, 4.35, 4.36.
34. *Ham F. Gerald.* The Archival Edge // *American Archivist.* - Vol.38. - №1. - January, 1975. - P.5-13.
35. *Johnson Elizabeth Snowden.* Our Archives, Our Selves: Documentation Strategy and the Re-appraisal of Professional Identity // *American Archivist.* - Vol.71. - №1. - Spring-Summer, 2008. - P.190-202.

Левченко Л.Л. Поль Левинсон и разработка методов выборочной экспертизы ценности в Соединенных Штатах Америки

Статья дает представление о развитии методов выборочной экспертизы ценности в США и раскрывает вклад американского ученого-архивиста Поля Левинсона в разработку этого вида экспертизы документов. Сделан обзор дальнейших теоретических исследований и практического внедрения выборочной экспертизы в архивной науке и практике в США.

Levchenko L.L. Paul Lewinson and development of sampling methods in the USA

Article is about development of sampling methods in the USA and eminent American scientist-archivist Paul Lewinson's contribution in research of that kind of appraisal. The author analyzes further theoretical research and realization sampling methods in archival science and practice in the USA.

Отримано 28.04.2012

МАТЯШ І.Б.

РУСЛАН ПИРІГ: ШТРИХИ ДО ЖИТТЄПИСУ АРХІВІСТА

Стаття присвячена професійній діяльності та творчому доробку відомого українського історика, фахівця у галузі архівної справи Руслана Пирога.

В архівній галузі, як ні в якій іншій, особистість керівника має визначальне значення. Так, вихід українських архівів на міжнародну арену, створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (1966 р.) та Центрального державного архіву науково-технічної документації УРСР (1969 р.) пов'язують із ім'ям С.Пількевича; справжній прорив у створенні надійної матеріальної бази та технічному оснащенні архівів, створення центральної лабораторії і групи для ремонту, реставрації і мікрофільмування документів - з "добою О.Мітюкова"; інформатизацію галузі та освоєння архівістами України Інтернет-простору - з діяльністю Г.Боряка. Упродовж 1998-2002 рр. архівну галузь очолював доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Р.Піріг. Знаковими подіями діяльності вченого на ниві архівістики стало набуття архівістами статусу державних службовців, запровадження Дня працівників архівних установ, що відзначається щорічно 24 грудня, розширення міжнародних контактів, поглиблення наукових досліджень у сфері архівної справи. Поза сумнівом, внесок кожного із цих непересічних особистостей у розвиток архівної справи в Україні заслуговує на окреме дослідження. З надією на цю перспективу, варто стисло проаналізувати діяльність Р.Пирога як архівіста, організатора архівної справи, державного діяча.

Очевидно, Руслан Піріг, як і переважна більшість випускників історичного факультету Харківського державного університету (ХДУ) 1970 р., не пов'язував своє майбутнє з архівними установами. Курс, левову частину якого складала так звані "стажники" з великим прошарком членів КПРС, швидше бачив себе у комсомольських, профспілкових чи партійних органах. Скромні за академічними показниками студенти розуміли, що на початках не уникнуть учительської долі. І лише кілька найуспішніших удостоїлися рекомендації для вступу в аспірантуру. Серед останніх був і Р.Піріг - круглий відмінник навчання (не мав у заліковці жодної четвірки), секретар комітету комсомолу університету [1].

Проте фах історика іманентно програмував можливість долучення до когорти архівістів. Тим більше, що у тогочасній державі був лише один історико-архівний вуз, у Москві. Відтак історична освіта вважалася профільною для архівістів.

Можна стверджувати, що тодішнім випускникам істфаку ХДУ "поталанило", адже у місті працювала провідна архівна установа республіки - Центральный державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (ЦДАЖР) - нині ЦДАВО України. Перші знання з архівної справи Р.Піріг отримав від досвідченого фахівця, зав. відділом ЦДАЖР, кандидата історичних наук Є.Шаталіної. В цій же установі проходив й архівну практику, яка мала цілком адекватну назву - ознайомча.

Навчання в аспірантурі, дослідження історії партійного будівництва в Україні 1918-1919 рр. вимагали вивчення значного масиву архівних джерел. Руслану Яковичу довелося працювати в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК КПУ, багатьох обласних партійних і державних архівах. Тогочасна процедура доступу до фондів партійних архівів була складною: отримання відповідної

форми допуску, дозвіл секретаря обкому партії, прошитий і опечатаний зошит з пронумерованими сторінками, описи фондів густіли штампи “в читзал не видавати”, порізані сторінки з виписками, і нерідко пересилка зошита до Першого (спеціального) відділу університету, де дослідник мав працювати з власними записами. Безперечно, у держархівах областей умови праці були набагато ліберальніші.

Саме тоді Р.Пиріг усвідомив, що формально і фактично функціонує два архівних фонди - Архівний фонд КПРС і Державний архівний фонд СРСР. Відмінності між ними рельєфно виявлялися не тільки в умовах доступу, але й матеріально-технічного забезпечення. Проте це були лише спостереження допитливого аспіранта.

Викладацька, професійна партійна робота на певний час віддалила Р.Пирога від архівної справи. З цього погляду переломним слід вважати 1983 р., коли він був призначений консультантом сектору суспільних наук ЦК КПУ. Одним з напрямів службових обов'язків була праця з апаратом Головного архівного управління при Раді Міністрів України, колективами, партійними організаціями центральних і державних архівних установ. Товариська допомога заступника Голови Ради Міністрів П.Тронька, добрі ділові стосунки з начальником Головархіву О.Мітюковим, його заступником В.Кузьменком дозволили швидко опанувати основними проблемами функціонування галузі, а також в силу можливостей допомагати в їх розв'язанні. Одним із таких резонансних проектів в умовах “*перебудови*” була ліквідація архівних відділів облвиконкомів. Життя підтвердило, що це був важливий і перспективно обґрунтований акт, який дозволив піднести роль державних архівів в якості органів управління, розв'язати низку питань соціального захисту архівістів.

До сфери службових обов'язків Р.Пирога входили й партійні архіви. В умовах демократизації суспільного життя, потреби ліквідації “*білих плям*” історії, розширення доступу до архівних документів компартії України набуло особливої гостроти. Про це йшлося на партійних зборах кафедр, історичних факультетів, на “*круглих столах*” в ІПК викладачів суспільних наук. Певний імпульс до активізації постановки цих проблем дали рішення XIX Всесоюзна партійної конференції (1988 р.).

У липні 1988 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ звернувся до ЦК з листом, в якому містилася пропозиція дозволити дослідникам використовувати з науковою метою протоколи (і матеріали до них) засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ. Насамперед, це мало стосуватися членів авторських колективів історико-партійних праць, дослідників-докторантів та авторів монографій. В якості додаткового аргументу містилися посилення на те, що в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС протоколи засідань вищих парторганів дослідникам видаються [2].

Зрозуміло, що поява такого листа стала можливою завдяки підтримці керівництва відділу науки і навчальних закладів ЦК компартії України. Лист було розглянуто на засіданні Секретаріату ЦК і направлено для заключного висновку до відділів науки і навчальних закладів та організаційного. Проте переважаючою виявилася позиція загального відділу ЦК, який відповідав за діловодство та забезпечення конфіденційності партійної документації, включаючи й архівну.

Для інформування Політбюро ЦК про несвоєчасність розширення доступу до документів вищих органів КПУ було використано формальний привід. Мовляв, чинні Правила роботи партійних архівів (1980 р.) забороняють видавання дослідникам ці категорії документів. Проект нових Правил має передбачити розширення доступу. Тоді й у ЦК КПУ будуть підстави для задоволення наукових потреб дослідників [3]. Отже, перша спроба демократизації архівної справи в республіці на рівні партійних архівів зазнала невдачі.

У червні 1989 р. Р.Пирога було призначено заступником директора Інституту історії партії при ЦК компартії України - завідувачем партійного архіву. На той час компартійна архівна система включала архів ЦК (у складі Інституту) і 25 архівів обкомів партії, де зберігалось понад 10 млн. справ. Щороку вони виконували близько 15 тис. запитів партійних, радянських органів, різних установ та окремих громадян [4].

Розвиток суспільно-політичної ситуації в республіці, заяви громадськості щодо необхідності правдивого висвітлення історичного минулого вимагали від керівництва ЦК КПУ певного реагування. 26 січня 1990 р. було ухвалено постанову Політбюро *“Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”*. Вперше вищий керівний орган КПУ визнав голод початку 1930-х років *“справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства”*. ЦК засуджував безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. Інституту історії партії і Політвидаву України доручалося видати збірник наукових статей та архівних документів про голод.

Ухвалі постанови Політбюро передувала велика робота колективу сектора партійного архіву, очолюваного Р.Пирогом, із виявлення та копіювання досі засекречених документів про голод, в т.ч. й у ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Вперше зібрані воедино ці матеріали подавали страхітливую картину широкомасштабного голоду, масової смертності, вражаючого людську уяву канібалізму. Кожен з членів Політбюро отримав копії цих матеріалів. Переважна більшість їх увійшла до збірника статей і документів, впорядкованого Р.Пирогом з колегами. У 1990 р. він вийшов у світ. Це був справжній прорив у царині джерелознавчого забезпечення досліджень складної і дражливой теми голодомору [5].

З проголошенням незалежності України, призупиненням, а потім й заборонаю діяльності компартії гостро постало питання про збереженість документів її поточного діловодства та архівів. 26 серпня начальник Головархіву Б.Іваненко та завідувач Архіву ЦК КПУ Р.Пиріг склали проект постанови Президії Верховної Ради України про передавання компартійних документів до державних архівів. Л.Кравчук повністю підтримав таке рішення. Вже наступного дня газети опублікували відповідну постанову Президії парламенту [6].

Незабаром колишній партархів було реорганізовано у Центральний державний архів громадських об’єднань України, директором якого було призначено Р.Пирога. Він також став членом колегії Головархіву та очолив раду директорів центральних державних архівів. Колектив архіву проводив копівку роботу з приймання на державне зберігання документів поточного діловодства ЦК КПУ та їх науково-технічного опрацювання. Провідні фахівці архіву також працювали над виробленням науково-методичних рекомендацій щодо інтеграції документів архівного фонду КПРС до системи державних архівів [7]. Науковці розпочали вивчення джерелознавчих аспектів інформаційного потенціалу архівно-слідчих справ. Цій проблематиці присвячувалася наукова конференція, проведена на базі архіву.

Надзвичайно складним і трудомістким виявилось й приймання документів колишнього КДБ УРСР - архівно-слідчих справ, особливо приведення їх до стандартів державної архівної системи. Оскільки ця категорія документів стала підґрунтям великої роботи по реабілітації жертв політичних репресій, у ЦДАГО було створено першу в Україні інформаційно-довідкову систему справ репресованих [8].

У середині 1990-х років співробітники ЦДАГО України вели активну роботу з оприлюднення історичних джерел. Зокрема, Р.Пиріг публікував листи М.Грушевського,

В.Винниченка, М.Хрущова, В.Стуса, документи про Чорнобильську трагедію, голодомор, політичні репресії тощо [9]. Під керівництвом Руслана Яковича сформувався колектив висококваліфікованих фахівців. Поряд з досвідченими істориками-архівістами А.Кентієм, Н.Соловйовою, Т.Гриценко, І.Комаровою, Г.Голубовою працювала молода генерація співробітників О.Гранкіна, М.Легкоступ, В.Тихомиров та інші.

У цей час Р.Пиріг особисті дослідницькі зусилля сконцентрував на вивченні життя і діяльності видатного українського історика та державного діяча Михайла Грушевського. Його останньому десятиліттю було присвячено докторську дисертацію (1994 р.) [10]. В архівній системі з'явився доктор наук.

Руслан Якович входив до групи розробників першого в історії України архівного закону. Разом з колегами Б.Іваненком, К.Новохатським, Г.Портновим, правником І.Усенком вони підготували законопроект *“Про Національний архівний фонд і архівні установи”*, який був прийнятий Верховною Радою України у грудні 1993 р. [11]. Цей правовий акт мав історичне значення для архівного будівництва, конституювання Національного архівного фонду, регулювання правовідносин в архівній сфері.

Водночас Р.Пиріг розробляв науково-теоретичні та методичні проблеми розвитку архівної справи. З доповідями, присвяченими аналізу тогочасних тенденцій архівного будівництва, він виступав на міжнародних конференціях у Тель-Авіві, Варшаві, Будапешті та ін.

Одним з перших, прилучившись до вивчення історії голодомору початку 1930-х років в Україні, Р.Пиріг продовжував активно досліджувати джерелознавчі аспекти цієї складної проблеми. Разом з Л.Коваленко, В.Марочком, Д.Калеником забезпечував функціонування Асоціації дослідників голодоморів. Громадську діяльність Руслан Якович проводив і в середовищі архівістів. Він став одним із фундаторів створеної у 1991 р. професійної організації - Спілки архівістів України, обирався членом її першого правління.

У березні 1998 р. Указом Президента України Р.Пиріг був призначений начальником Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Очевидно цей вибір був цілком вмотивованим. Як пише тодішній віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань академік В.Смолій: *“Суттєві переваги мав саме Р.Я.Пиріг - майже десятирічний стаж керівництва архівною установою, авторитет науковця (доктор наук, професор), обізнаність з державною архівною системою”* [12].

На той час мережа державних архівів охоплювала 7 центральних, архів при РМ АР Крим, 24 архіви областей, а також міст Києва і Севастополя, 147 міських та близько 500 районних архівів. У складі Національного архівного фонду налічувалося понад 55 млн. справ. На відомчому зберіганні перебувало близько 7 млн. справ [13].

Як пригадує сам Р.Пиріг, на новій посаді зустрівся з чималим колом нерозв'язаних проблем, насамперед фінансового, матеріально-технічного характеру. Довелося *“добувати”* кошти, щоб підключити опалення та демонтувати височенну трубу аварійної котельні, ліквідувати заборгованість по зарплаті і ще безліч господарських справ. *“Ходіння по муках”* до Міністерства фінансів і Державного казначейства назавжди закарбувалися у його пам'яті.

Не дивлячись на дефіцит бюджетного фінансування, апарат Головархіву активно працював над виробленням і реалізацією державної політики в галузі архівної справи і діловодства. Подальшого поглиблення дістав процес демократизації архівної сфери, розширення доступу до документної інформації, насамперед матеріалів Компартії України та КДБ УРСР, які надійшли на державне зберігання. Станом на початок 2002 р. в 30 архівах було розсекречено 5047 фондів, понад 420 тис. справ. В установах

системи Держкомархіву прошарок документів закритого зберігання складав 0,5% [14]. Це створило сприятливі умови для дослідницької роботи науковців, ліквідації “закритих” сторінок минулого, регенерації історичної пам’яті українського народу.

Напруженою була праця Головархіву, вчених галузевого наукового інституту зі створення нормативно-правової та методичної бази реформування архівної справи, забезпечення прав держави і громадян щодо ретроспективної інформації. В цей час розпочалася підготовка таких фундаментальних актів, як “Основні правила роботи державних архівів”, вдосконалювалися “Переліки типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, інших установ організацій і підприємств”, типових положень про архівні установи різних рівнів тощо.

Очолюваному Р.Пирогом апарату Головархіву доводилося шукати відповіді на виклики тогочасних процесів трансформації суспільства. Зокрема, появу приватного сектору документотворення і документообігу. Було проведено значну роботу зі створення так званих трудових архівів - спеціалізованих сховищ при органах державної влади та місцевого самоврядування. Вони мали опікуватися прийняттям на зберігання документів ліквідованих підприємств, організацій і установ, які не мали правонаступників. Головархів узагальнив досвід роботи такої архівної установи при Подільській районній раді м.Київ, провівши на її базі семінар директорів державних архівів областей.

Велику роботу провів апарат Головархіву - Держкомархіву та місцеві архіви із забезпечення збереженості документів колишніх колгоспів і радгоспів. На початок 2000 р. у документах поточного діловодства 11,5 тис. господарств зберігалось 340 тис. справ, віднесених до Національного архівного фонду, і 3,4 млн. справ з особового складу (починаючи з 1944 р.). Завдяки вжитим заходам, зокрема й Кабінетом Міністрів України, державними архівними установами були впорядковані і віднесені до описів 298 тис. справ з основної діяльності (88% загальної кількості) та 3,2 млн. справ з особового складу (93%). Переважна більшість документів була передана правонаступникам колишніх КСП [15]. Держкомархів також вживав заходів для вдосконалення приймання та забезпечення збереженості документації по виборах народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів.

Виконання запитів соціально-правового характеру постійно перебувало у центрі уваги керівництва державної архівної служби. Тільки у 2001 р. держархівами було отримано 326,5 тис. таких запитів, з яких виконано 312,5 тис., причому дві третини з позитивним результатом [16].

Державні архівні установи також виконали величезний обсяг робіт, пов’язаний із соціальним захистом жертв нацистських переслідувань. Станом на середину 2002 р. до установ системи Держкомархіву звернулося понад 1 млн. 180 тис. громадян України та інших країн, колишніх примусових працівників Німеччини. Їм було надано 836,5 тис. позитивних відповідей, що забезпечило право на відповідні компенсаційні виплати. Хоч, зрозуміло, негативні відповіді вимагали ще більшої пошукової роботи [17]. Упродовж 1998-2002 рр. Руслан Якович входив до спостережної ради Українського національного фонду “Взаєморозуміння і примирення” при Кабінеті Міністрів України.

Завдяки ініціативі Р.Пирога та підтримці уряду, адміністрації Президента України у ході адміністративної реформи 1999 р. центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства отримав новий, вищий статус - його було реорганізовано в Державний комітет архівів України. 10 січня 2000 р. Руслана Яковича

було призначено головою комітету, а 21 березня 2000 р. заступником голови затверджено Г.Боряка [18]. Слід відзначити, що праця цього тандему досвідчених архівістів і відомих науковців дала суттєвий імпульс у справі інформатизації галузі, вдосконалення архівного законодавства, розширення міжнародного співробітництва.

Починаючи від 2000 р. інформатизація архівної справи набула очевидного пріоритету серед ключових напрямків розвитку архівної галузі. Початок системної роботи у цій сфері було покладено створенням Центру інформаційних технологій і відкриттям офіційного веб-сайту Держкомархіву. Його основним елементом став розділ *“Архівні установи України”*, який містив концентровану інформацію про склад і зміст документів архівних установ. На головній сторінці сайту подавалася інформація про новини галузі, діяльність Держкомархіву та архівних установ, міжнародні зв'язки тощо. Вміщувалися також відомості про довідковий апарат архівних установ, бібліографічна інформація. Було запроваджено повнотекстову публікацію у режимі on-line періодичних та продовжуваних видань (*“Архіви України”*, *“Вісник Державного комітету архівів України”*), підручника *“Архівознавство”* (1998 р.) та інших видань. У цей же час почалося створення електронної версії Центрального фондового каталогу, який мав інтегрувати окремі сегменти фондових каталогів архівних установ України. Координував складну справу інформатизації галузі заступник голови Держкомархіву проф. Г.Боряк.

Закономірно, що відповідальну роботу з підготовки нової редакції Закону України *“Про Національний архівний фонд і архівні установи”* очолив авторитетний керівник галузі - Р.Пиріг. Надійним помічником і промотором діяльності робочої групи став тодішній керівник організаційно-аналітичного відділу К.Новохатський. Робоча група архівістів, істориків, правників, виходячи з восьмирічної практики реалізації закону, внесла до законопроекту суттєві корективи. Зокрема, було включено термінологічну статтю, яка містила тлумачення багатьох базових понять. Удосконалено й розширено функції архівних установ щодо зберігання соціально значущих документів недержавної сфери. Закладено принципово нові повноваження архівів щодо управління у сфері діловодства. Передбачено штрафні санкції за порушення архівного законодавства. Введено новели щодо соціального захисту архівних працівників. У грудні 2001 р. Верховна Рада України прийняла нову редакцію архівного закону. Прикметно, що за нього проголосував 301 народний депутат, при цьому не було жодного, хто б утримався чи висловився проти [19].

На початку 2000-х років дещо покращилося бюджетне фінансування державних архівних установ, а також використання залучених коштів від надання платних послуг. Це дало можливість поновити обладнання, придбати матеріали для профілактично-реставраційних робіт, створення страхового фонду тощо. У 2001 р. 15 центральних та обласних архівів, 29 архівних установ низової ланки придбали комп'ютерну техніку. Нові та додаткові приміщення загальною площею близько 5 тис. м² отримали 86 архівів. Понад 9,3 тис. м² площ відремонтовано в 197 архівних відділах районних адміністрацій та міських архівах [20].

Проте деградація матеріально-технічної бази архівів залишалася найбільш вразливим місцем. Не вдалося добудувати, зведенні ще за радянських часів, споруди Київського, Тернопільського обласних і Севастопольського міського архівів. Завантаженість сховищ деяких центральних та обласних держархівів перевищила гранично допустимі норми, а в більшості архівів цей показник досяг 80% [21].

Р.Пиріг приділяв велику увагу підготовці кадрів істориків-архівістів, забезпеченню їх навчальною літературою з архівознавства. Постійні контакти підтримувалися з профільними кафедрами Київського і Харківського національних університетів,

Київського національного університету культури і мистецтв. Відомий вчений завідувач кафедри архівознавства КНУ професор Я.Калакура входив до складу колегії Держкомархіву. Спільними зусиллями Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства та очолюваної проф. Я.Калакурою кафедри було підготовлено перший вітчизняний підручник з архівознавства. Потім з'явився навчальний посібник *“Історія архівної справи в Україні”*, *“Хрестоматія з архівознавства”*. У всіх цих виданнях Руслан Якович брав участь як член авторського колективу.

Системного характеру набуло підвищення кваліфікації архівістів - державних службовців на базі Української Академії державного управління при Президенті України та її філіях, а також на базі Державної Академії керівних кадрів культури і мистецтв. Центральні державні архіви як профільні науково-методичні центри активізували роботу з організації консультацій працівників відповідних ділових служб органів виконавчої влади та громадських об'єднань.

Істотні зрушення сталися в кадровому складі фахівців галузі. У 2001 р. в державних архівах працювали понад 3 тис. осіб. 73% архівістів мали вищу освіту, 104 навчалися без відриву від роботи. Кожний четвертий фахівець мав диплом за спеціальністю архівознавство, документознавство, інформаційні технології.

Разом з Р.Пирогом в апараті архівного відомства працювали блискучі фахівці, історики-архівісти В.Лозицький, К.Новохатський, Г.Папакін, Г.Портнов, Г.Рижкова та інші. Центральні державні архіви очолювали досвідчені й авторитетні керівники Л.Гісцова (ЦДІАК), М.Крячок (ЦДАМЛМ), О.Мацюк (ЦДІАЛ), О.Машченко (ЦДНТА), Н.Слончак (ЦДКФФА), Л.Яковлева (ЦДАВО). Справжніми знавцями архівної справи і вмілими адміністраторами були директори державних архівів областей - В.Гика (Волинь), Л.Гурбова (АР Крим), А.Карпова (Херсон), Н.Метальникова (Донецьк), К.Мицан (Івано-Франківськ), В.Резнікова (Харків), Б.Хаварівський (Тернопіль) та інші.

Руслан Якович піклувався про піднесення престижу праці архівістів. За його ініціативи Указом Президента України було встановлено професійне свято День працівників архівних установ, яке відзначається 24 грудня, обраного на честь ухвали Верховною Радою України першого архівного закону. Було зроблено важливий крок на шляху соціального захисту архівістів. Зокрема, працівники центральних архівів отримали статус державних службовців. Званнями *“Заслужений працівник культури України”* були відзначені С.Гальчак, В.Гика, Л.Гісцова, А.Кентій, Л.Котова, В.Куцинда, Е.Петренко та інші провідні фахівці галузі.

На межі 1999-2000-х років продовжувався процес інтеграції архівів України до міжнародної архівної спільноти. Було укладено угоди про співпрацю з архівними службами Грузії, Туреччини, Угорщини, а також з Генеалогічним товариством штату Юта (США). Керівництво, представники Держкомархіву України постійно брали участь у заходах, які проводилися під егідою Міжнародної Ради Архівів, у міжнародних наукових конференціях. Очолювана Р.Пирогом делегація українських архівістів (О.Музичук, Л.Заїка, Д.Пельц, Г.Папакін) взяла участь у роботі Міжнародного конгресу архівів (Севілья, Іспанія, вересень 2000 р.). Результативне співробітництво було налагоджено з архівістами Російської Федерації і Республіки Білорусь, інших держав СНД, зокрема в рамках консультативних нарад керівників державних архівних служб цього об'єднання.

У червні 2001 р. Р.Пиріг відзначив 60-річний ювілей. Вітання колег і друзів, присвоєння звання *“Заслужений діяч науки і техніки України”* спонукали до роздумів про зміну діяльнісних пріоритетів. Пригадую, як у зв'язку з нагородою Руслан Якович жартував: *“Звання “заслуженого” натякає на відпочинок, а “діяча науки” - вказує, куди слід йти”*.

Через деякий час Р.Пиріг прийняв нелегке, але усвідомлене рішення - залишити державну службу. З відповідною заявою він звернувся до Глави держави. Водночас у листі до колег-архівістів наголошував: *“Для керівника надзвичайно важливо піти вчасно. Тому думаю, що цей крок Ви оціните як вчинок. Свої подальші плани пов’язую з науково-педагогічною роботою. Буду радий, якщо мій досвід та інтелект ще прислужиться архівній справі”*.

У липні 2002 р. Руслан Якович перейшов на роботу до Інституту історії України НАН України. Водночас почав викладати архівознавчі дисципліни у київських вузах, продовжуючи тісну співпрацю з архівною системою. Тривалий час він залишався членом правління Співки архівістів України, був першим головою Громадської ради при Державній архівній службі України. За вагомий внесок у розвиток архівної справи Р.Пиріг був удостоєний галузевої відзнаки *“Почесний архівіст України”*. Однак, навіть відсвяткувавши минулого року свій 70-літній ювілей та 40-річчя науково-педагогічної діяльності, Руслан Якович не залишається осторонь проблем архівів. Глибокі фахові знання, безцінний досвід, людяність і вроджена інтелігентність цієї на диво скромної людини так потрібні всім, для кого архіви стали частиною життя.

1. Вихованці Харківського університету. - Харків, 2004. - С.151-152.
2. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф.1, оп.32, спр.2447, арк.74-75.
3. Там само, арк.76.
4. Там само, спр.2561, арк.108.
5. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - 605 с.
6. Відомості Верховної Ради України. - 1991. - №40.
7. Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка”. Зб. наук. праць. - Вип.1. - К., 1996. - С.122-124.
8. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. праць. - К., 1998. - 161 с.
9. Руслан Якович Пиріг. Біобібліографічний довідник. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Уклад. Г.Боряк, І.Матяш. - К., 2011. - 86 с. - (Біобібліографія вчених України).
10. Пиріг Р.Я. Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920-1930-ті рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Пиріг Руслан Якович; НАН України, Інститут історії України. - К., 1994. - 353 л.
11. Відомості Верховної Ради України. - 1994. - №15.
12. Смолій В. Слово про вченого і людину / Валерій Смолій // Студії з історії Української революції 1917-1921 років. Збірник на пошану професора Р.Я.Пирога. - К., 2011. - С. 6.
13. Архіви України. - 2001. - №3. - С.3.
14. Вісник Державного комітету архівів України. - 2002. - Вип.2 (10).
15. Там само. - 2001. - Вип.2-3 (6-7). - С.22-23.
16. Там само. - 2002. - Вип.1 (9). - С.55.
17. Там само. - Вип.2 (10). - С.203.
18. Там само. - 2000. - Вип.1. - С.7-8.
19. Там само. - С.5-25.
20. Там само. - С.53-54.
21. Там само. - С.56.

Матяш И.Б. Руслан Пыриг: штрихи к биографии архивиста

Статья посвящена профессиональной деятельности и творческому наследию известного украинского историка, специалиста в сфере архивного дела Руслана Пырога.

Matyash I.B. Ruslan Pyrig: certain biographical features of archivist

Present article is focused on the professional activities and art heritage of the famous Ukrainian historian and archivist Ruslan Pyrig.

Отримано 21.05.2012

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

ВЛАСЕНКО В.М.

**“НЕ МОЖЕ БУТИ УКРАЇНЦЕМ ТОЙ, ХТО НЕ САМОСТІЙНИК”
(Тема малої батьківщини в листуванні В.Филоновича із земляками)**

У публікації вперше подано листування В.Филоновича періоду еміграції, в якому йдеться про Сумщину. Воно дозволяє визначити ставлення емігрантів до рідного краю, близьких їм людей та подій, що відбувалися на Сумщині під час Української революції 1917-1921 рр.

Внаслідок бурхливих подій 1917-1921 рр. декілька сотень тисяч українців опинилося поза межами Батьківщини. Частина з них повернулася в Україну, проте основна маса залишилася в еміграції. Перебуваючи в іншому політичному, соціальному, економічному, культурному, мовному та релігійному середовищі, емігранти відчували гостру потребу в інформації про рідний край та долю рідних і близьких, які залишилися вдома. В еміграції важливим для них було спілкування зі своїми земляками-емігрантами, оскільки це опосередковано пов'язувало їх з малою батьківщиною. Розкидані майже по всіх країнах Європи, емігранти - уродженці певного міста чи краю листувалися між собою. Головною темою цього епістолярію була мала батьківщина. Особливо це стосується тих молодих людей, які брали участь у збройній боротьбі і змушені були разом залишити рідний край, батьків, родичів, знайомих, коханих. Саме тому цікавим, на наш погляд, є листування емігрантів - уродженців міста Суми та Сумщини.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО, фонд 269 “Український музей у Празі”) зберігається комплекс епістолярної спадщини українських громадсько-політичних і культурних діячів, науковців і військових, які у міжвоєнний період перебували в еміграції. Велику його частину складає листування представника Військового міністерства УНР в еміграції на Балканах, підполковника, громадського діяча, журналіста, редактора журналу “Гуртуймося”, майбутнього міністра військових справ УНР в екзилі Василя Захаровича Филоновича. Він опікувався справами української еміграції в Болгарії, Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. - Югославії), Туреччині та Персії, мав широкі зв'язки з українськими емігрантськими політичними і громадськими організаціями у Польщі, Румунії, Франції, США. Серед його кореспондентів та адресатів були й уродженці Сумщини, побратими по зброї.

Не менший масив епістолярію Василя Филоновича зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ, фонд 5235 “Уряд Української Народної Республіки в екзилі”). Це, зокрема, листи, де йдеться про його участь у подіях 1918-1919 рр. на Сумщині.

У 2009 р. вперше в Україні були опубліковані спогади Василя Филоновича “Березневі дні Карпатської України” [1-2]. Тоді інформація про автора обмежувалася короткими статтями енциклопедично-довідкового характеру [3-8], окремими сюжетами в працях з історії спецслужб Державного Центру Української Народної Республіки [9-10], протистояння в еміграції “уенерівців” з ОУН [11-12], згадками в епістолярній спадщині та творах провідників міжвоєнної еміграції [13-15], а також у працях з історії української еміграції в Європі [16-19]. Про його особистий архів, який був переданий до Музею визвольної боротьби України в Празі, а згодом у складі так

званого “*празького архіву*” опинився в Україні, йдеться в дослідженнях архівознавчого та джерелознавчого характеру, зокрема М.Мушинки [20] та М.Палієнко [21]. Окремі епізоди з життя та військової діяльності Василя Филоновича описані в роботі Г.Іванущенка [22]. Згодом були визначені справжнє місце і дата народження, основні віхи життя, військової служби, громадсько-політичної діяльності та журналістської роботи Василя Захаровича в Україні, Польщі, Чехословаччині [23], опубліковані матеріали про організаційну діяльність Василя Филоновича серед української еміграції в Болгарії у 1921-1922 рр. [24].

Проте і нині чимало сторінок біографії В.Филоновича залишаються невідомими. Серед них - коло його друзів, колег і земляків-емігрантів. Саме листування з останніми і подає певну інформацію про його особисте життя, відносини з дорогими для нього людьми, розкриває деякі аспекти військово-адміністративної діяльності Василя Захаровича в Сумах.

Василь Филонович народився 15 січня 1894 р. у с.Рогізне, нині - Сумського району Сумської області у дворянській родині з містечка Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Навчався в Сумському реальному училищі та Курській землемірній школі. У роки Першої світової війни закінчив Чугуївське піхотне училище, перебував на військовій службі в чині поручика. Після Лютневої революції 1917 р. брав участь в українізації частин російської армії. Наприкінці 1917 - на початку 1918 р. він - військовий комендант Сумського повіту, помічник коменданта м.Суми, з 1 грудня 1918 р. - начальник оборони Сум та повіту, організатор Сумського куреня у складі 4-го Окремого корпусу січових стрільців. У боях проти Червоної Армії пройшов шлях від Сум до Житомира. Згодом був призначений офіцером для окремих доручень при ставці Головного Отамана військ УНР. У грудні 1919 р. у складі 32 старшин його відправили у запілля ворога для організації повстанського руху на Катеринославщині. Був заарештований білогвардійською контррозвідкою. З полону втік на Кубань, звідки потрапив до Грузії, де у м.Поті став віце-консулом Місії УНР. Згодом нелегально проник до врангелівського Криму і в листопаді 1920 р. разом з російськими військами евакуювався до Туреччини.

На початку 1921 р. В.Филонович виїхав до Болгарії, де розгорнув активну діяльність з об'єднання української еміграції. Наслідком цієї роботи було закладення 12 українських громад та гуртків. Наприкінці 1922 р. В.Филонович прибув у розпорядження ставки Головного Отамана Армії УНР у Тарнові. Був підвищений у званні до підполковника. Наступного року переїхав до Чехословаччини, де закінчив Вищу технічну школу за спеціальністю “*лісівництво*”. Майже до кінця 1930-х років він був представником Військового міністерства УНР на Балканах.

Василь Захарович відзначився і на громадській та журналістській нивах. Був членом Українського республікансько-демократичного клубу, Товариства Музею визвольної боротьби України, секретарем Союзу українських журналістів і письменників на чужині, видавцем і співредактором (разом з М.Битинським) журналу військово-політичної думки “*Гуртуймося*”, що виходив у 1929-1938 рр. у Горніх Черношицях, Празі та Софії. Друкувався в паризькому тижневику “*Тризуб*”. Як делегат Української громади в Туреччині брав участь у кількох з'їздах української еміграції та обирався до складу Головної Еміграційної Ради.

У 1938 р. В.Филонович переїхав до Закарпаття, де вчителював у с.Великий Бичків. Після проголошення Карпато-Української держави брав безпосередню участь в її захисті, був начальником штабу Національної Оборони Карпатської України. Разом із своїм загоном перейшов кордон з Румунією, де його інтернували, а згодом передали

угорським окупаційним військам. Невдовзі жив у Словаччині, з 1951 р. - у США. Декілька років очолював Товариство прихильників УНР у Міннесоті, Союз українських ветеранів у США. У 1973-1978 рр. В.Филонович - генерал-хорунжий, військовий міністр УНР в екзилі. Помер відомий військовий і громадсько-політичний діяч у Чикаго, де і похований.

Нижче публікуємо листування В.Филоновича зі своїми земляками (перших 10 листів зберігаються у ЦДАГО, останній - у ЦДАВОВУ). По-перше, це чотири листи (№№1, 6, 7, 8) його підлеглого по Сумському куреню 4-го Особливого корпусу Українських січових стрільців Степана Дідова. У травні 1923 р. Василь Захарович подав до Українського товариства прихильників Ліги Націй довідку (посвідку) про те, що Степан Дідов, 1896 року народження, навчався у 7-му (закінчив повних 6 класів) класі Сумської приватної гімназії [25]. Це було необхідно для вступу до Вищої технічної школи у м.Брно (Чехословаччина). У листах йдеться про спільних знайомих, побратимів по зброї, перипетії військової служби й емігрантського життя земляка в Румунії та Чехословаччині. По-друге, один лист (№2) свідчить про пошук сумчанами своїх земляків, які перебували в еміграції. По-третє, листи (№№3, 4, 5) В.Филоновича до своєї коханої дівчини Раїси розкривають душевні переживання Василя Захаровича з приводу змін у її особистому житті. У листах мова йде про долю батьків і рідних В.Филоновича, які жили на Сумщині. По-четверте, у двох обопільних листах (№№9, 10) Василя Филоновича й уродженця слободи Краснопілля, майбутнього голови філії Товариства "Просвіта" у Новому Саді (Югославія) Олекси Жаботинського йдеться як про колишнє життя на малій батьківщині, так і перспективи здобуття Україною незалежності в майбутньому. По-п'яте, в листі (№11) В.Филоновича до свого соратника, помічника і співредактора журналу "Гуртуймося", історика, художника-графіка Миколи Битинського висвітлюються невідомі сторінки біографії Василя Захаровича, в тому числі його життя в Сумах, а також події березня 1939 р. в Карпатській Україні, в обороні якої обидва брали безпосередню участь.

Подані нижче листи публікуються вперше. Вони опрацьовані згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При переданні текстів документів збережено їхні лексичні й орфографічні особливості. В окремих випадках упорядником проставлено розділові знаки. Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Поняття, назви та прізвища осіб пояснено у коментарях, що подані наприкінці публікації. В археографічній легенді наведені вихідні дані про місце зберігання документів, їх достовірність та спосіб відтворення.

1. Филонович Василь. Березневі дні Карпатської України / Вступ. стаття, упоряд. та коментарі В.Власенка. - Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. - 100 с.

2. Филонович Василь. Березневі дні Карпатської України / Підготовка тексту, передм. та прим. О.Пагірі. - Ужгород: Гражда, 2009. - 96 с.

3. Довідник з історії України. А-Я / Ін-т істор. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І.Франка / І.З.Підкова (ред., упоряд. та наук. ред.), Р.М.Шуст (ред.). - 2-ге вид., доопрац. і доп. - К.: Генеза, 2001. - С.997.

4. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. В.Б.Звагельський. - 2-ге вид., перероб. і доп. - Суми: РВО "АС-Медіа", СумДУ, ВД "Фолігрант", 2004. - С.486.

5. Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. - К.: Знання України, 2004. - Т.2. - С.666.

6. Базильчук Г.К. Словник-довідник з історії. - К.: МАУП, 2005. - С.257-258.

7. Литвин М.Р., Науменко К.С. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. - Львів; Харків: Сага, 2007. - С.202.

8. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). - К.: Темпора, 2007. - С.455.

9. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Вступ. стаття: В.Сідак. - К.: Темпора, 2003. - С.231-234.

10. Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. - К.: Темпора, 2003; Вид-во Національної академії СБ України, 2003. - С.54, 76-80, 144-154.
11. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 pp.). - К., 1998. - С.5.
12. Кентій А. Від УВО до ОУН. 1920-1942. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lib.oun-ura.org.ua/kentiy/r202.html>.
13. Петлюра С. Статті, листи, документи / УВАН в США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. - Т. II. - Нью-Йорк, 1979. - С.503.
14. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. - Автентич. відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г.І.Удовенко; упоряд.: Г.В.Стрельський, І.Д.Шевченко. - К.: Юрінком, Інтер, 1998. - С.56.
15. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. - К.: Парламентське вид-во, 2008. - С.307-310, 320-326, 340-366, 501-519 та ін.
16. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до другої частини). - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. - С.67, 120, 250.
17. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20-30-ті pp. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України, Львівська наук. б-ка ім. В.Стефаника. - Львів, 2002. - С.58, 115, 115-119.
18. Wishka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. - Torun: MADO, 2005. - S.149.
19. Власенко В. З кола друзів О.Олесь. Василь Филонович // "Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина. - Суми: Вид-во СумДУ, 2008. - С.145-149.
20. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. Історико-архівні нариси / Держкомархів України, Асоціація українців Словаччини, НТШ у Словаччині. - К., 2005. - С.115.
21. Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К.: Темпора, 2008. - С.211, 226, 227, 343, 357.
22. Івануценко Г.М. Життєвий чин Василя Филоновича // Визвольний шлях. - 2008. - №1-3. - С.179-188.
23. Власенко В.М. "Тут повстали нові Карпатські Крути" (до біографії автора спогадів "Березневі дні Карпатської України" Василя Филоновича) // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.141-148.
24. Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921-1922 pp. // Київська старовина. - 2010. - №6. - С.97-115.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.269. оп.1, спр.201, арк.70.

№1

Лист Степана Дідова до Василя Филоновича

22 падолиста 192[1]¹ р.
Брашов².

Дорогий Василю!

Не глядячи на втому, не можу аби не написати Тобі листа зараз. Річ в тім, що сьогодні ми мали перейти до іншого табору і до переходу готувались зранку. Годині о першій, як раз перед одходом, получили почту і "Укр. Трибуну"³. Іду до сусід в кімнату і в першій газеті в скриньці читачів читаю "сумців"⁴ і т.п., ну звичайно у мене все верх тормашками перед очима, бачу лише дорогі строки, вириваю газету і о радість! Ще не читаючи підпису інстинктивно відчуваю, що це Ти.

Тут принесли обід; за тим збори в дорогу. Писати нема коли. Вирушили і як звичайно "за дурною головою немає й ногам покою". Наш Наполіон (птиця, з якою познайомлю тебе згодом), бажаючи рисуватись перед румунами, вирушив навмання. Дорогою зустрічаємо квартир'єрів, від яких довідуємось, що нічого немає готового. Вернули назад, зробивши кілометрів 12 дурно. Але річ не в тім. Я віднайшов тебе, от це є приємна річ, і в який момент? Тоді як блищить надія швидкого повороту на Батьківщину, і ... можливість зустрічі. Ти не можеш уявити собі, як я радий. Василь, якого я взагалі згубив надію бачити, озивається сам. Ех, Голубе, ти не був на інтернації і мабуть не знаєш, що то є віднайти товариша. А інтернація страшна річ. Страшна, бо виснажує не лише фізично, а й духовно. В [1]920 році я перебував в Кам'янці⁵. Річ в тім, що мене не взяли ні денікінці, ні антики; зразу я жив на селі, перед тим був

канцеляристом у шпиталі, а згодом попав у повстанці до Степанишина (один з помішників Шепеля)⁶. Потім, коли почалось формування, прибув до Кам'янця, застав "Тромаду"[:] Колодяжного, Макаренка, Алехановського і "Шурочку". Багато говорили про тебе, жалкували, що ти пішов, потім узнав про твій щасливий перехід через Проскурів⁷. При відступі з Нової Ушиці⁸ здивав О.Терещенка, від якого і Аушева довідався, що Чогор в одному з сіл на Київщині пристроївся учителем, що живе добре. Потім ці слухи підтверджувались. При відступі з Кам'янця звільнив з-під арешту Вас[иля] Павленка і Циндренка і при допомозі першого в Н[...]ові зустрів Івана Сердюка, вигляд його тоді був цілком задовольняючий, виріс, поправився, змужнів. Служив він тоді в жандармерії і стояв в Немирові на постерунку. Згодом зустрічав ще сумчан, Кадуріна, Ворону, Довгого, Варфоломієва, Афанасієвського⁹ і інших. Взагалі, де нашого брата тільки не було, що не частина, то й земляки. В кінці літа я з Полк[овником] Студзинським (команд[ир] отряда) попадаю до Тютюнника¹⁰ в Київську дивізію командиром кулеметної сотні. Тут зустрів цілу С.С., між іншим і сумців - Сукрута, Терещенка, Неліхова. Перебування в цій дивізії це для мене саме світле п'ятно за весь двадцятий рік. Коли наступило перемир'я, Тютюнник одійшов до резерву, а наш отряд повернувся до дивізії, яка в той момент уже заступила на фронт по Дністру за Могильовом¹¹. Попавши в бардачок, іменуємий другою кулеметною бригадою, я при прориві опинився у наших "приятелів" і був інтернований та оце шутками й висидів цілий рік, а коли кінець, Бог відає, всі надії на успішний хід повстання, може Гулий-Гуленко¹² вирве нас звідси, бо на місію надії мало. Отце і все здається мало, а пройшло більше двох років, як я з тобою бачився. Цікаво б тепер глянути на тебе, що з тебе за козарлюга, яким чином попав до Ро[...] і чи часом не з дружиною? Чув і про Раїсу - твою, [...] казали, що вийшла заміж за золотопогонника, але не знаю певно. Цікаво, в яких містах ти перебував цей час і чи був дома? Правда, цьому не віриться, бо дуже це небезпечна річ, але що тепер є неможливим? Писати про себе не маю охоти, життя нудне, одноманітне, напишу іншим разом. Відсутність жінки найбільш дошкуляє. Зараз у мене є певне рішення при переході на Україну одружитись - на кому-будь, аби лише мати дружину, аби не бути бурлакою. Ой, як хочеться жіночої ласки... Ти може назвеш це сентименталізмом, але що вдієш. Про Суми я боюсь мріяти. Бо загубив віру в те, що я в них заживу спокійно. О Суми! Скільки передумано, перестроєно планів, а толку? Взагалі боюсь про це тепер думати. Чекаю на тебе якнайскорішу відповідь. Кланяються тобі: Пор[учник] Довгий і Хор[унжий] Варфоломій, які зараз з мною.

Твій Стафа Дідов.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.275, арк.36-37в. Рукопис. Автограф.

№2

Лист Михайла Шульги до Василя Филоновича¹³

1 лютого 1926 р.
Софія.

Шановний Василь Захарович!

Будьте ласкаві, коли будете писати п. Овсійкові, напишіть, коли знаєте, де перебуває Йосиф Левенко, котрий був, як мені відомо в Українській армії. Писав я в

Суми, але відповіді не добився. Мене Ви повинні пам'ятати по службі в Сумській комендатурі у 1918 році. Взагалі був би дуже вдячний, коли б написали про родину Левенкових, якщо листуєтесь з ними.

З пошаною

М.Шульга¹⁴.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.267, арк.135зв. Рукопис. Автограф.

№3

Лист Василя Филоновича до Раїси

7 марта [1927].

Прага.

Добрый день, славная Рая!

Спасибо за письмо. Получил его недавно, возвратившись с поездки своей.

Сейчас хочу написать, ответ дать, не задерживать письмо ибо думаю, что меня не оставят в покое и я должен буду снова ехать, на сей раз, кажется, в Париж. Долго там не думаю быть, посему писать можно по старому адресу и не ожидая от меня нового письма. Все письма я сейчас же получу, где бы я не был.

Пишешь о “затаенном скрытом” упреке..., о том, что я “постарался простить”...

Славная Рая! Прощают того, кто что-то сделал плохое, какое-нибудь преступление. Мне же тебя, милый друг, не приходится “прощать”. Ты сделала то, что от тебя требовала жизнь. Упрекать тебя так само не могу да и не имею права.

Мои переживания... Слишком тяжелый момент был в [19]20 году ибо тогда все было для меня неожиданно. Узнавая твой адрес, я думал, что сама судьба идет нам навстречу и, приехавши в Феод[осію], я, встретив Т.М. и еще не видя тебя, уже знал все. С этого дня началась “трагедия души” ибо я видел, что все то, что так дорого было, все то, что хранилось в тайниках человеческой души, все то, что собралось за несколько лет - все мечты уходило куда-то далеко. Еще тяжелее было, когда я узнал Т.М. как человека. Я видел того, на кого был я заменен и... не знал причины, почему именно был выбран он, а не я.

Да! То было тяжелое время. Мои переживания ты сама видела и о них мне не приходится говорить. Было ясно, что на лучший исход ожидать было нельзя. И все это время - 6 лет - я внушал себе - “возврата нет, ожидать нечего ибо жизнь не ждет”. Так должно было быть и так стало...

Оставив надежду на устройство своей личной жизни, я отдал себя на служение народу. Им я живу, им я дышу и без него вижу уже, что не мог бы жить. Боюсь лишь одного, что под тяжестью взятого на себя долга могу свалиться, не кончивши работы, а это может быть...

Ну да впрочем это тебя будет мало интересовать. Перейдем лучше на иную тему. Читая твое письмо, я был счастлив твоим материнским счастьем, не всем оно дается. Выше его нет ничего на свете. Милую славную Талочку за старого друга “дядю Васю”...

Что случилось с твоими родными? Пережили “эпидемию революции” или умерли своей смертью? Ведь я же оставил их полных жизни... Не лучше и у меня. За это время я утерял из своей семьи 6 человек, ставших “жертвами революции”. Посылаю свою фотографию. Хочу просить тебя, милый друг, заменить ее на мою старую фотографию, если только она сохранилась у тебя. Следующим письмом вышлю еще две свои фотографии, если пришлешь мне старую.

Твой друг *Вася*.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.261, арк.3-3зв. Рукопис. Автограф.

№4

Лист Василя Филоновича до Раїси

10 мая 1927 г.

Прага.

*Привет Миколу Славному
Другу Рае!*

Сейчас мой племянник принес мне твое письмо, которому я несказанно обрадовался ибо думал уже что не получу ответа, т.к. не получаю от своих родных вот уже 8 мес.

Несколько дней тому назад как я возвратился из своего “путешествия”, на этот раз сделал визиты Германии и Франции. Поездка слишком истомила меня, до сих пор нахожусь под впечатлением всего того, что пришлось увидеть, разобрать, иногда даже изучить. В особенности красавец Париж своей мощной величиной и величием навсегда останется в памяти. Сумел найти и очень ценные, для нас украинцев, документы с 16, 17, 18 столетий: статуи, барельефы, картины и т.д. Очень хотел бы, чтобы русские старого и нового времени хотя бы раз их видели, тогда бы совершенно иначе относились к идее возрождения Украины.

Поднявшись на Notre Dame de Paris, я вспомнил наш старый разговор с тобой о Соборе Париж[ской] Бож[ьей] Матери и вот там на высоте 70 метров над Парижем, стоя на вершине Собора, я вспомнил тебя, Мой Старый Друг!

Мое обещание выслать тебе фотографии - был в полной уверенности, что я их тебе в том же письме послал - и лишь сейчас, получив твое письмо и покопавшись в бумагах, нашел эти фотографии, какие случайно помимо моей воли не были вложены. По сему посылаю их сейчас. Прошли года и ты увидишь не старого Васю, а старика, жизнь которого прошла в непрерывной борьбе и буре. Хотел бы очень иметь, если это только тебя не утруднит и не приведет к семейным неприятностям, твою фотографию.

Часто, сидя по ночам над работой, я задумываюсь над нашей перепиской..., задумываюсь потому, что знаю людей таких, как они есть, людей всегда видящих все дурное и ничего доброго. Вот этот момент [...] заставляет меня беспокоиться о том, чтобы наша чисто дружеская переписка не была истолкована совсем иначе и ты бы, Славный Друг, не имел из за нее каких-нибудь семейных неприятностей.

Сейчас пишу это письмо в беседке в саду. Все деревья в полном цвету, белые и как невеста в свадебном уборе; после душного дня сейчас - вечером - чувствуется свободный, умолкли мои преданные друзья - пчелы и лишь потихоньку шумят еще в улье. Все больше и больше темнеет. Хочу кончить тут это письмо ибо возвратясь в свою комнату должен буду снова сесть за работу: готовлюсь к экзамену, слишком устаю ибо днем на работе, а ночью должен учиться дабы все же закончить раз начатое дело.

Каким образом ты, милая Рая, узнала адрес моего племянника? Не у него ли матери? Искренний привет Женюрке, Мужу, Та[...]чке.

Твой старый друг В.

№5

Лист Василя Филоновича до Раїси

7 июля 1927 г.

Прага.

Привет Старому Другу!

Извини за долгое молчание, много причин есть для моего оправдания. Не знаю, получишь ли ты это письмо, посему буду писать очень мало ибо не уверен в том, что письма снова уже могут идти к Вам...

Дату посылки этого письма не пишу не потому что нахожу "нехорошим", а просто потому что не верю почте.

Этот месяц хочу отдохнуть. Закончил 4 года своей учебы. Еще год и диплом в руках, а с ним... начну работу обычную в наших условиях. Работаю. Диплом же остается лишь для морального успокоения.

Из дому вот уже год как не имею никаких известий. Если можешь, просил бы написать моей сестре (двоюродной). Ставрополь Кавказский, Ольшанская улица №4. Екатерине Сердюковой. Спроси, что она знает о моем отце и братьях, скажи, что меня сильно беспокоит ихнее молчание.

Будешь писать Же[...], приветствуй ее от меня.

Пробила полночь. Иду сейчас окунуться в реке, а потом спать, завтра встаю рано, должен ехать в Прагу - хлопочу о заграничном паспорте и визах, через месяц думаю снова ехать за границу, на этот раз Австрия, Венгрия. Сербия, Болгария. Остановлюсь очевидно в Константинополе, где пробуду некоторое время. Оттуда поеду снова. Болгария, Румыния и Прага.

Эти поездки слишком меня утомляют, но... служба гонит, хочешь не хочешь, а ехать нужно, правда эти поездки дают очень много нового, несмотря на то, что во всех этих местах я уже не раз был.

Ну пока, спокойной ночи, мой милый друг. Приветствуй всех.

Твой друг *Вася*.*ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.261, арк.463в-47. Рукопис. Автограф.*

№6

Лист Степана Дідова до Василя Филоновича

30 листопаду [19]28 р.

Брно¹⁵.

Так ото Василю, в першу чергу передаю тобі привіт від Раїси, а якщо маєш змогу, то передай Павлові, що його благовірна [...] вже замужем і має сина, але ж його не забуває і кланяється.

Це, так би мовити, вступ, а тепер закінчивши офіціальну частину, почну розказувати по порядку. Цього, як і минулого літа мені прийшлося бути на праці, лише того року на проекті, тепер на коловратнім апараті. Як бачиш, спеціалізуюсь по [...] bystrin, дефініція якого звучить так: "neskodni svadeni horskych devcat"; ото після праці приїдеш до дому, а на столі лист, від Раїси звичайно. Була на гостині в Сумах у родичів, була декілька разів у моєї старенької Матусі і взяла та й мені написала. Лист як лист, вибачається що не писала мені, каже що родичі її щойно пізніше

дали мої листи, що під примусом обставин вийшла заміж і що вже має двох синів. Перепрошує, що так вийшло, просить її зрозуміти, привітання Вам з Павлом. Форма звертання “Дорогой друг, Вы”. Ну то я взяв тай відповів, бо признаюсь і зрадів, бо з одного боку, сам знаєш, воно теє той як його, а по друге нагода перекинутись з людиною листом, зміст якого б складався не тільки з сімейних чисто справ. Пройшло два місяці, хтось був у Харкові і передав їй мій лист, на який прийшла [...] відповідь. Пише, що вийшла заміж завдяки родичам, що чоловік на 15 років старше від неї, що поважати його поважає, але говорити про любов смішно, що серце її десь інде і т.д., а в однім місті: “Степа, милый дорогой, я плачу и рвусь всей душой к тебе... Так больно, не могу писать... Прости меня, мои нервы не выдерживают... Зачем эта условность, зачем холодное вы, когда сердце привыкло говорить ты”. Далі жалується на сумне одиноке життя і просить не забувати її, писати як старому товаришові (другу). Уже брате Василю, тиждень ношу лист у кишені і ще не відповідав, не знаю, коли то станеться, поки що аналізую минуле, сучасне, її й себе. Це так би мовити сердешні діла, а от родинні. Приближається кінець, може в червні вже навіки покінчу зі студіями, далі що? Старенька п'ять років криком кричить: “приїдь сину, най на тебе бодай погляну, стара вже (80), дай спокійно вмерти, приїдь сину...”. Думав я довго і рішив було, що по закінченні поїду, як поїду ще не знав, але на Україні думав бути. Правда міняти віхи мені а ні [...]. Нараз перед трьома місяцями лист, а в ньому маленьке місто: “У нас голод, холод і непорядки... Ти думав приїхати до нас в гості, але не приїзжай”. Перед двома тижнями знову лист, звичайний собі, а з боку: “сиди і не рипайся”. Це, брате, пише мати одинцеві синові, якого не бачила 3+10 років¹⁶ і якому весь час писала приїдь, та коли вже будеш готовий?

Оце тобі Василю й усе, що маю з дому. Як живе стара, не дуже добре, заробітків не заробиш, але світ не без добрих людей, помагають. Псіхольогія їхнього життя [...] та ж сама.

Що роблю я, про це іншим разом, зараз студіюю тільки, діло йде до кінця, а там, може й вони [...] у сідлака. Ти то може яко вірний син¹⁷ поїдеш у Польщу, але мені туди очевидно шляхи заказані. Та я в майбутність заглядаю, правду кажучи, не[...]. Поки бувай щасливий. Привіт Сердюку Павлові.

Степан.

P.S. Багато думав написати, але в холодній хаті руки померзли, а тому що серце гаряче, то любовні діла зайняли 3/4 листа. Матимеш час, пиши свою думку щодо цього. *Степан.*

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.270, арк.141-142зв. Рукопис. Автограф.

№7

Лист Степана Дідова до Василя Филоновича

14 грудня [19]28 р.
Брно.

Оце трохи очунявся від кування та пишу листи. Від початку шкільного року зложив п'ять іспитів, ще лишилось п'ять, якщо нерви видержать, то буду робити статницю¹⁸ десь бігом¹⁹ травня-червня. Немає, брате Василю, вже сил, ще до першої статниці студіювалось добре, а тепер чим далі, тим гірше. А тут ще комітет сидить на

шиї. Не мав відпочинку а ні в свято, а ні в неділю, навіть свою фотографію відсунув на бік, усе на школі гризу та й гризу. Але далі так не йде, як лиш підмерзне, так знов щотижня ковані черевики на ноги, апарат через плече і гайда до гір. Зі спорту займаюсь лиш плаванням та туристикою, але плавання цього року занедбав через студії. Ой як бажалось уже зробити всьому кінець. Вчора по іспиті сів і написав Раїсі довжелезного листа, після трьох тижнів мовчання, не знаю чи лиш буде йому рада. Ти Василю правий, коли говориш, що історія все таж, ніби з тим розділом, що твоя свого часу не відважилась тобі сказати “так”, а моїй і цієї нагоди не дісталось. Пишу їй як другові, а зву її Раїса Павловна, більшого не можу зі себе відпустити, але писати буду, коли у неї буде бажання продовжувати листування в тоні, який я йому надав. Але це діло будучого. Мене в цім усім цікавить технологічний момент. Я знаю, що становище є дуже добре. Матеріально дуже добре забезпечена, чоловік її любить, обертається в сучасних аристократично-комуністичних колах Харкова. Здавалось би, що більше, аж ні, приїхала в Суми, згадала все минуле, навідалась до моєї старенької і навіть мені написала, раз, другий раз. Мило все, в однім листі не витримала й призналась, що я про неї те, що і раніш був. А я тепер себе питаю, що се: правда, виридування, як насмішка? І знаєш Василю, ні на одного не можу відповісти так або ні. Можливо це вильється в дальшій переписці, а поки що не знаю, та мені й байдуже, що з трьох буде так, а що ні. Кажу, що більше цікавить сам технологічний факт. Раїсі ж на її крик відповів піснею: “Ой не всі тії сади цвітуть, що весною розвиваються, не всі тії та й вінчаються, що любл[ять] та кох[аються]”. Вона має чудесний голос, най собі її співає. Ой Василю, як я кохався в її співу? Було у ночі у їхньому будуарі сяде за рояль напів тихо заграє і тихо заспіває, щоб не побудити на другій половині старих. Ой, як співала, скільки чуття вливалася в пісню? Минулося, лишилися лиш спогади.

Ти Василю прости за мої слова в попереднім листі, то був звичайнісінький жарт товариський, зовсім не мав на меті тобі спричинити неприємність чи іронізувати. Я просто був переконаний, що ти все той же прихильник Варшавського центра, як і був раніш, тому думав, що по закінченню школи поїдеш туди. Нічого поганого в тім не бачу, сам би хотів туди попасти і улаштуватись між своїм людом на Волині чи в Карпатах. Був би навіть з того щасливий, але знаю, що мені туди не попасти, бо ти помиляє[ш]ся, коли кажеш, що “Ваші ж туди їдуть”. Ніхто не їде, не знаю таких, хіба що галичане, але знаю, що наших там потрібно й як, хоть би вже й для того, щоб там хоть трохи розвіяти ультра націоналістичний туман без руля і без вітрил і повести бодай якусь реальну працю. Сьогодні говорити про Україну-волю, не знаючи яка ця Україна має бути - смішно. Пора вже трохи поучитись у Європи. Мені не все рівно, яка Україна буде, я не бажаю Україні большевицького зразку, не бажаю її бачити гетьманською, не бажаю її мати й буржуазно-парламентарною, бо я вихожу від господаря отої України, українського робочого класу і кажу, коли йому буде добре, тоді й Україні буде добре. Виходячи з цього заложення, я уявляю собі Україну вільну, незалежну, нероздільну, з широкою кооперацією як Дніпросоюзи, Дніпробанки, Українбанки, з синдикатами. Бачу на Україні історичний устрій рад, отже бачу якусь конкретну Україну, а не туманне пятно. Галичане великі націоналісти, а що практично у революцію дав їх націоналізм? У нас провід партійний і гризня партійна, але ми багато [...]али. Сьогодні Україна стоїть на широких шляху, повна можливостей в майбутньому, а що з галичиного, де перед націоналізмом мусили змовкнуті усі партії і течії політичні? Україна все була і буде, про це годі турбуватися, а от питання перед нами, яка вона має бути, з яким конституційним устроєм? А стрій цей залежатиме від

того, яка партія потягне за собою переважну більшість українського робочого люду. Після мого переконання більшість ця складається з трудового елементу, значить його право й диктувати конституцію, відповідаючи інтересам цієї більшості. До тепер укр[аїнський] люд через трудовий конгрес²⁰ виявив свою волю, діждемось, що через новий трудовий конгрес він її виявить знову. Так то Василю. Маю до тебе велике прохання: Чи не маєш часом моїх фотографій з Рівного? Або чи не маєш, як я був знятий з бородою. У мене нічого не лишилось, все у "товарищей". Якби мав, пришли, я з того зроблю репродукцію. Можу зробити репродукцію і з твоїх старих фотографій, якщо вони у тебе є. Але Павло мусить їх мати напевно.

На тім бувай здоров

Степан.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.270, арк.169-169зв. Рукопис. Автограф.

№8

Лист Степана Дідова до Василя Филоновича

15 січня 1929 р.

Брно.

Вітаю тебе Василю з твоїм днем янгола, правда, вже минулим. Мене знаєш на поздоровлення надзвичайно везе. Так свою маму поздоровив... о місяць раніш, а Тебе оце о три дні пізніше, то вже вибач, і сам добре ж знаю, як воно отак станеться. Так котрий це тобі Друже вже від Василя пішов? Тож бажаю тобі всього кращого, а головню здоровля більше. У грудні²¹ і мені, Друже, стукнуло 32, а о один день раніше Райці - 28. Летять роки, пливуть як вода, чи давно лише дев'ятнадцять як пішов на війну? Або Раїса, дама і мамаша, а здається ніби то вчора ще було, молодесенька дівчинка. І школа утікла, що й не постеріг, отак і життя чоловічеська упливе, та аби вже скорше. Сижу - зубрю, остогидло вже все до крайности. Останніми часами, знаєш, величезне бажання мати вже якусь певну працю, а мимо того, родинний куток, зі садком. Сидів би в ньому і день, і ніч, копаючись. Це, друже, ніщо як старість. До будучого однак не радо заглядаю, все якось буде. І хоть Раїса покладає надії, що ми колись таки зйдемося і доспіваємо свою обірвану пісню - то я в це мало вірю, а якщо й зйдемося, то чортма вже чим співати. Я переписуюсь, з того, як ти правдиво говориш, нічого не буде, але мене тішить переписка сама по собі. Я стараюсь заховати лише приятельський тон, пишу: "Р. Павл." і "ви". Це дуже не подобається, чому не "ти і не Рая"? Але я тримаюсь свого. Це звичайно условність, але я навмисно її тримаюсь аби не давати нічого її надіям можливо що марним. Пише, що дуже нещасна, нарікає на родичів, що силували її видатись, жаліє по сцені, де вона жила як хотіла. Чоловік не задовольняє її ні внутрішню, ні погаливного життя. Пише, що від колишньої веселості і безтурботності не полишилось а ні стопи. Дійсно, і на карпці виглядає досить погано. Пише, що їй велика шкода того, що я її не покликав з собою ще тоді у [...] козацький путь. Писав їй між іншим таке: "Василь щасливіший за мене, бо бачив свою Раїсу ще після розлуки, але вона не відважилась з ним підти, ми ж з вами не зустрілись і вже не зустрінемося мабуть". На це мені пише, що подібне вагання для неї було б смішне, вона б не вагалась, як не вагатиметься і в будучим. І багато ще дечого. Одним словом, як бачу невеселе у них там життя, мимо того, що Раїса надзвичайно гарно забезпечена матеріально. Це, Друже, наше минуле, а в сучасному поки що зубріння і невідома будучина, а в мене ще женячка на носі, хожу вже шостий рік і

женюсь з повинности. Хто знає, чи буде в нім також радість. Не бачились ми з тобою, Василю, багато літ, тому посилаю тобі свою картку. Це фотографія рівно через десять літ після тих бурхливих: радість днів нашого зітхання усих. Бачиш, Друже, і ми вже маємо один свій власний ювілей. Ще раз бажаю тобі всього доброго.

Степан.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.271, арк.35-36. Рукопис. Автограф.

№9

Лист Василя Филоновича до Олекси Жаботинського

? червня 1931 р.
[Горні Чернощиці]

Слава Україні!

Вельмишановний Земляче!

Лист ваш одержав та не мав змоги дати вам своєчасну відповідь, бо саме мав несподівану візиту pana Головного Отамана²² і це у мене відняло звичайно багато часу.

Дуже радий з Вами, може і не в цілком зручній формі, але познайомитись - особливо ще мені приємно, бо чув від pana Колтоновського²³, що Ви є з Сумщини, отже земляк. Сам я родом з самого міста Сум. Був там колись комендантом міста і повіту. А потім керував сумським отрядом, але то було дуже давно, давно... Зараз здається мені, що то був лише сон.

Дуже радий нагоді з Вами співпрацювати на користь нашої спільної Батьківщини та нашої української еміграції, яка, не дивлячись на всі зусилля, все ж не є достаточною організована, а головне є розбита на безліч напрямів, що один одному протирічать.

Не знаю, чи казав Вам п[ан] сотник Колтоновський про мій напрям думок і переконань, але вважаю потрібним, аби ми один одного ліпше зрозуміли, сказати Вам про це пару слів.

Є я старшина армії Української Народньої Республіки. Знаходжусь в її рядах з перших днів її існування; перейшов з нею всю її славу, розквіт і зрештою поразку та разом з нею вийшов і на еміграцію. За цей час переварив в собі і усвідомив ясно ідею Незалежної Української Народньої Республіки, а тому свідомо вступив в ряди активних її борців за здобуття волі сво[є]му Народу та Незалежності Батьківщини - Україні. Я вважаю єдиною можливим для себе працю саме в переведенні в життя цієї ідеї, бо вважаю, що це є форма доцільна, потрібна, необхідна і єдиною можлива на Україні. Довголітній досвід каже мені, що всі інші напрями, саме тому, що вони не мали основного ґрунту в глибині нашого народу, потерпіли невдачу і коли не цілком завмерли, то деякі з них ще так-сяк животіють. Я кажу за ті напрями, що були на Україні, бо лише вони можуть приходити в увагу, а ніяк не ті новотвори, що повставали, завмірали, що ще і зараз повстають тут на еміграції: всі вони не є вже витвори волі народніх мас, а є продуктом тої чи іншої політичної організації чи групи.

Отже, були на Україні три основні групи-напрями - гетьман²⁴, Директорія УНР, большевики.

Спроба насадити на Україні монархію, що неправно була названа гетьманщиною, не повелася, бо український загаль не прийняв цієї форми та шляхом повстання проти гетьмана видвинув на чоло корми Державою Директорію УНР. Український Народ віддавав свої сили, вірив і боровся за цю форму аж до останнього, доки не прийшли переважальні сили большевиків та не окупували Україну. Відци ми бачимо, що, логічно

мислючи, приємливою формою влади на Україні є лише Українська Народня Республіка, Уряд якої правно і непохитно і до сьогодні стоїть на сторожі інтересів її, хоч і не на рідних теренах. Уряд УНР розвинув найширшу акцію на міжнародному форумі, він об'єднав біля себе найбільшу масу української еміграції, за ним стоять маси українські там на Україні, а тому і мої сили, і досвід, і уміння я віддаю саме сюди і певен, що я не помиляюсь. От так випадають мої думки та мій напрям праці, з яким я добровільно іду і допомагаю всім тим, що так чи інакше потребують цієї допомоги. Це звичайно не значить, що я не співпрацюю з людьми інших напрямів, - я звик толерувати думку кожного, бо знаю, що більшість з нас хоче добра, а не зла своїй Батьківщині. Працею своєю я є втішений, бо бачу, як спонтанно народжуються наші організації, як вони ростуть, розвиваються, міцніють та зрештою, може іноді після хитання та спроб інших напрямків, все ж приходять до основного - УНР. Так працюю я з нашими організаціями в Югославії²⁵.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.277, арк.66-66зв. Рукопис. Автограф.

№10

Лист Олекси Жаботинського до Василя Филоновича

10 червня 1931 р.
Novi Sad²⁶

Во віки Слава!

Вельмишановний П.Полковнику!

Вашого листа, а також журнали "Туртуймося"²⁷ та портрети б.п. п[ана] Головного Отамана²⁸ я сьогодні одержав, за що Вам дякую, п[ане] Полковнику, од мене й од цілого нашого товариства велика подяка <...>.

Ви мені, п[ане] полковнику, докладно написали про себе і свої почуття і переконання. Отже, я з свого боку постараюся одповісти тим же.

П[ан] Колтоновський трохи помилився. Я не з Сум, а з слободи Краснопілля²⁹. Напевно Ви знаєте, се 30 верст од Сум, так що все ж таки земляки.

Ще на Західному фронті організував український курінь, та як почалася війна з москалями, нас хотіли примусити іти під Гомель з фронту проти України і коли ми одмовились, то нас [?] мій курінь роззброїли, а мене заарештували... Про це довго писати. За часів гетьмана³⁰ був дома, а коли був одержаний з Києва по телеграфу наказ, я тоді якраз був у Сумах, про повалення гетьмана, я поїхав до Харків і вступив добровільно в 2 запорожський полк. Одступав з полком до Полтави і то в ар'єргарді, і коли ми дійшли до міста, то на Київ уже не було відвороту, частина нашого полку пішла на Кременчук³¹, а нас охопили під містом большевики. Випадково один селянин їхав з Полтави на Опішню³² й Диканьку³³ і я поїхав з ним назустріч большевикам. І так опинився аж у Охтирці³⁴, а звідти додому. І хоч краснопільські большевики знали про мої погляди і звали "петлюрівець", бо я хотів зібрати 1-го листопада загін і агітував за Петлюру, та пішло зі мною тільки два козаки. Спочатку мене не чіпали, та потім прийшлося переховуватись у Тростянецьких лісах. Дожидали ми своїх, а прийшли денікінці. Вступив, бо зразу ж, як Ви знаєте, вони оголошували мобілізацію старшин, був я в Московській армії підпоручик. Скажу правду, що неприємно вразила біла армія, коли там опинився, але ж тішився тим, що газети писали, що Петлюра йде на Київ і що з ним ведуться переговори про спільну акцію проти большевиків. Мріяв про те, що як-небудь потім переберусь до своїх. А коли сталися події в Києві, то після того я з-під Сівська³⁵, захворів на плямовий тифус та й ранений був у руку, опинився аж у Севастополі. Просидів там аж

до Серпня місяця [1]920, коли Врангель³⁶ вирішив був зформувати, керував цією справою п.Кирий, “отряд особого назначенія” виключно з старшин Українців для допомоги повстанцям з Катеринославщини й Херсонщини. Нас бажаючих зібралось до 100 чоловік старшин, а за начальника був п[ан] полковник Трудин. Уже тут на еміграції прочитав, що він був нач[альник] дів[ізії] сірих і сам перейшов із Києва до Денікіна³⁷.

Врангель дав нам 3 гармати, 10 чи 12 кулеметів, щось понад тисячу рушниць, багато набоїв, за три місяці наперед платню і то половину своїми, а половину большевицькими грішми; скинули ми московську уніформу і хто мав одяг цивільну. Ознакою була жовто-блакитна стрічка на лівому рукаві. Як представник Московської армії був призначений до нас полков[ник] Темніков. Наше завдання було перейти через Дніпро в запілля більшовиків, роздати зброю і набої повстанцям, мали ми більше ста підвід обозу, а самим розділитися по повстанським куреням. Та тільки, здається, большевики довідалися про це через отамана Володіна, котрий видавав з себе нашого прихильника, а дійсно був і працював заодно з больш[овицькими] свинями. Нас зустріли на Дніпрі поважні сили большевиків, де перед тим була тільки їх мала сторожа, дехто був забитий, дехто поранений. Між іншим був забитий полк. Темніков і отаман повстанчого Лісогорського куреня п.Горобець, котрий надійшов з того боку Дніпра нам на підмогу. Я його з решткою повстанців урочисто поховав у м.Александрівську³⁸.

Так що з цієї екзистенції нічого не вийшло. Та був тоді між нами, приїхав з Польщі чи що, певно Вам звісний і отаман Ангел, Мельник і Школьний у Царьгороді³⁹, потім у Консуляті⁴⁰.

Я довідався, що вони вп'ять виїхали до Польщі. Був ще між нами один чоловік. Звали його доктор, казали, що він є представник од Петлюри, а чи дійсно було так, ніхто з нас не знав.

Незабаром мусили покинути Крим і так я опинився аж у Югославії.

Оце п[ане] Полковнику і вся моя не зовсім праця на національний ниві. Щож торкається моїх поглядів, то я самостійник, бо взагалі не визнаю й не може бути українцем той, хто не самостійник. Вітав би всяку владу на Україні (розуміється не большевицьку), аби вона була суто національна, бо по моєму розумінню ні монархія (т[об]то Гетьманство) не було б на Україні чорною безмежною азіатчиною, як на Москві, бо було б противно історії й духу нашого народу. Але ж од славного пришлого гетьманства не осталося нічого і я думаю, що найбільше відповідала б зараз республіка, тільки не м'якої, а черстої руки, хоч би й диктатури...

Та про це я не буду багато розмовляти, бо я не політик і дуже мало знаю, що робиться на наших верхах, а якби прийшлося, то ще б послужив нашій національній справі.

Бувайте здорові, п. Полковнику.

З щирим привітом

О.Жаботинський.

ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.277, арк.76-78. Рукопис. Автограф.

№11

Лист Василя Филоновича до Миколи Битинського⁴¹

6 травня 1963.

Дорогий Микола!

Листа твого останнього я одержав, рівно ж одержав і від майора І.Липовецького⁴². Останній нічого не каже за те, що він хотів би щось згадати за мою 70-тку, але запізнено “гратулює”⁴³ мене з тим “ювілеєм”, причому вказує на те, що,

мовляв, він продовжує “роботу “Гуртуймося” і завдяки тому має його бюлетень авторитет і попит, отже, на його думку моя 70-тка “не пропала даром”... Звичайно все це пусті слова, бо ж я ніколи не присвоював тої нашої роботи в Гуртуймося виключно собі, то була наша з тобою спільна праця, а йшла вона добре тому, що ми обоє розуміли і не переставали розуміти саме того, що 90% наших “побратимів” не розуміли і зараз того не розуміють. Ясно для мене, що І.Лип[овецький] наслідує нас, але йде він по вже протореній дорозі і поки він з тої дороги не збоче, доки буде мати успіх зі своїм бюлетенем.

А тепер щодо статейки про мою скромну особу. Чи варт ятрити споминами свою душу? Нікому і нічого це не дасть, навпаки, будуть думати, що ми себе сами вихваляєм... Це не є моя скромність, а досвід життя, так завжди сприймають такі речі наша “публіка”. Зупиняюсь однак над Твоїм міркуванням, що, мовляв, варто передати опис мого життя “для історії”. Може й варто, варто для того, щоб деякі особняки не набиралися “хоробрости” обливати помями і нас персонально, і наше минуле. Пройдуть роки й коли нас не стане на цьому світі, то може декому й буде цікаво прочитати, як жили колись “лицарі абсурду”. Я не буду робити широкої екскурсії в своє минуле і подам лише короткі уривки, віхи по життєвому шляху. Отже народився я 15.1.94 в родині нащадків “військового товариша Війська Запорозького”, шляхтича⁴⁴. Як це ти сам міг переконатися, малюючи герб мого роду. Ріжниця може була та, що десь на вісімнадцятому році мого життя мене було “адміністративним шляхом” заслано “в не столь отдалення места”, а то в Саратовську губернію й запроторено мене в глухі ліси на віддаль 70 верст від міста і залізничної станції, в “глуш”... Відти я втік на Кавказ і там мене прийняв, дав працю і взагалі “опікувався” мною старий інженер-землемір. Так пройшов час і то недаром, бо цей землемір підготував мене до іспиту на звання землеміра, який я і склав. Коли почалася перша Світова війна мене призвали до війська і я попав в Закавказзя, відки зразуж був відкомандирований до військової школи⁴⁵, де й пройшов прискорений курс та став “прапорщиком”. Сталося це на початку 1915 року. В російській армії “дотягнув” я до ранги штабс капітана і був представлений до ранги капітана та помішала революція. Зразу ж на її початках я себе “самоопреділив” і став переводити українізацію в своєму полку (516-й [...]зенський полк), став головою полкової ради, а незадовго по тому головою дивізійної ради 129 п[іхотної] дивізії. Виділили ми тоді 23 роти українців та 16 рот казанських татарів, які йшли з нами “нога в ногу”. З позиції поїхав я до Києва, аби дістати там дозвіл на цей ревіз цих рот на Україну, але... мене призначили до комендатури в м.Суми, а до тих рот надіслали якогось полковника. При гетьманському перевороті я, після угоди з партійними чинниками м.Сум залишивсь при комендатурі (гетьманський комендант полк. Кубанського війська Косолап) і мені пощастило мати вплив на цього полковника до тої міри, що в повіті майже не було екекуцій, хіба що робили їх німці та й то я завжди знав наперед про це і заздалегідь повідомляв ті села, куди мали б їхати німці.

Переворот проти гетьмана перевів я з групою старшин, використавши команду охорони залізниць як озброєну частину, причому використав я амбіції її командира Соболя, давши йому місце коменданта міста, а сам став його помішником. Соболю утік до Києва, а я перебрав комендатуру міста і повіту. Коли розпочалися боеві акції проти більшовиків, я сформував кінний полк, кінну комендантську сотню і сотню піхоти. Тоді ж на підставі наказу з Харкова був призначений командиром відтинку фронту Ворожба-Суми-Грайворон. При загальному відвороті-відступу залишив я м.Суми і в Гадячі дістав наказ переформотувати мою частину по штатам “окремих

куринів” і дістав назву “Сумський Окремий Курінь”. З цим курінем я влився до 4 п[олку] Січових Стрільців. З цим полком проробив марш з боями від Полтави до Коростеня (через Київ). В березні 1919, командуючи відтинком фронту, обсадив м.Житомир. При обороні Житомира наприкінці березня, командуючи лівим боєвим фронтом (участком), був тричі тяжко поранений (в груди та обидві руки. Рана в лівій руці була від кулі “дум-дум”⁴⁶, яка розстрошила мені руку). Не дівлючись на тяжке поранення, залишавсь в строю аж до перелому бою, коли то наші частини погнали більшовиків і тоді лише передав команду своєму заступникові. Після поранення був приділений, на бажання Гол[овного] Отам[ана] С.Петлюри на посаду старшини для особливих доручень, офіційно ж рахувався при штабі Кордонного Корпусу (ген[ерал] Пількевич⁴⁷). З наказу С.Петлюри сформував “Закордонну закупочну Комісію” (закуп зброї). В часі відходу Армії в Зимовий похід лежав в шпиталі хворий на плямистий тифус. З наказу референта військових справ отамана Колодія⁴⁸ разом з 32 старшинами пішов у свій невідомий зимовий похід на допомогу повстанчій групі на Катеринославщині, яка просила старшин для керування тою групою. З тою групою дійшов до Одеси (через запілля червоних і білих). В Одесі був опізнаний одним зі старшин, який був при штабі Пількевича (денікінський шпигун), і відданий під військово-польовий суд. Цілу ж групу перед тим, не маючи змоги прорватись через більшовицьке кільце, що облягало Одесу, прикомандирував до групи галичан, що перейшли до Денікіна і їх Станиця була в Одесі. Для розправи наді мною мене перевезено було до Новоросійська і я там при допомозі українців, що служили при денікінській комендатурі, утік та приєднався до групи т.зв. “зелених”, що били Денікіна і більшовиків. Невдовзі став її командиром і з тою групою перейшов через Сухумський перевал до Грузії та там був прикомандирований до нашої Військової місії в Тифлісі. Коли їхала наша військова делегація до Врангеля в Крим, я дістав командировку виїхати також і при допомозі Кубанського Уряду (член уряду Свистун⁴⁹) туди дістався, й, роблячи розвідку, потрібну для нашої місії, якої ще в Криму не було, рахувався старшиною при Куб[анському] Військ[овому] Отамані (проф. В.Іваніс⁵⁰). По приїзді нашої місії до Криму я доложив про все їй. З Криму виїхав, при допомозі Французької військової місії, до Царгороду, а відти до Болгарії. Зв’язавшись з Гол[овним] Отаманом, дістав доручення перевести організаційну роботу серед російського війська в цілях виділення з нього українців. Терен діяння - Болгарія, Югославія і Туреччина. Число організацій - в Туреччині 2, Болгарії - 10 і Югославії - 9. Числа організацій часто мінялися, бо ці організації то повставали, то занепадали.

Ось в коротких рисах те, чого Ти міг не знати. А решту все проходило у Тебе на очах.

Коли будеш писати ту статейку, то Ти дуже не вихвалюй мене, бо я робив все те, що мусив би робити кожен старшина, якому давалось таке доручення, я лише виконував свій обов’язок. З Болгарії їздив по визову до Тарнова з докладом до С[имона] П[етлюри], мав в його ж доручення йти в II Листопадовий похід та цю справу прозрадив опублікуванню в пресі директор пропаганди Іваненко і мою приправлену для того групу в Болгарії розігнали. На Балканах був в якості воєнного агента, а потім відпоручника⁵¹ військового Міністра (15 років)⁵².

На цьому б я й закінчив. Тепер хочу поділитися з тобою одною ‘новиною’. Ти мабуть пригадаєш один інцидент на З’їзді комбатантів в Подебрадах, коли ще [один] з малоросів, якого я витягнув з Болгарії і дав змогу йому студіювати в Подебрадах, виступив проти мене, бажаючи доказати, що я ‘зфальшував’ список членів, які були організовані в Болгарії. Я тоді запротестував і домагався слідства, яке і було проведено

й яке мене виправдало, а того панка викинуто було з нашої військової організації. Цей пан називався М.Овсійко⁵³. З того часу я абсолютно цим типом не цікавився і аж ось тепер дістав, по 35 роках, від нього листа, в якому цей денікінський прихвостень намагається “очистити військовий сектор УНР” і хоче мене шантажувати. Іде о ген. О.Удовиченко⁵⁴. Отже він натискає на мене, аби я не обороняв генерала, а перейшов на бік Ковальського⁵⁵ і Ко..., а як, мовляв, я цього не зроблю, то він виступить з “розоблаченням полк[овника] Ф[илоновича]”. Я ніякого “розоблачення” не боюся і на його лист не відповів.

Ну розписався... досить і цього. Вітаю пані Надію⁵⁶

Твій Василь.

П[ост] С[криптом]. Згадав про те, що може для тебе не є ясным, чому саме я став “Начальником Оборони Карп[атської] України”. Трапилось то цілком випадково. Наказом Військового міністра К[арпатської] України ч.1 я був призначений до “Штабу Оборони К[арпатської] України”. Нач[альником] Оборони був призначений полк[овник] Сергій Єфремов⁵⁷, Нач[альником] Штабу - полк[овник] Гузар-Колодзінський⁵⁸, третім ішов я та ще 9 осіб. Полк[овник] Єфремов “від’їхав з Хусту⁵⁹” (по нашому дезертирував), хоч і виїхав він разом з Президентом о.Волошином⁶⁰. На його місце став полковник Гузар, але і він “відійшов з Кошом Січі”, нікого про це не повідомив. Штаб, старшини і решта залишались в Хусті. Про відхід Гузара мене повідомили старшини, які бачили той “відход”. Отже по віками виробленій військовій традиції і в силу військового закону має перебрати команду по зникненні начальника найстарший в ранзі старшина. Таким був я і чи хотів я того, чи ні я, як старшина мусів обняти команду і я її обняв і перевів цілу операцію відступу частин Січі і перевів їх до Румунії. Румунія видала нас мадярам, а далі концентрак⁶¹, мордування, биття по п’ятах і т.д. При допросі мене мадярською комісією “Королевського Генерального Штабу”, яка приїхала з Будапешту, я довів мадярам, що мордом займалися вони, а не “Січ-банда” і то довів, посилаючись на факти, які мадяри не змогли спростувати, і, звільняючи мене все хотіли, щоб я дав “слово офіцера” ніде про дії мадярської армії не говорити. Але я такого слова не дав і все ж був звільнений.

ЦДАВО, ф.5235, оп.1, спр.1518, арк.52-52зв, 60-60зв. Машинопис. Автограф.

Коментарі

¹Цей лист зберігається у справі, матеріали якої відносяться до 1929 р. Але зі змісту випливає, що йдеться про період не пізніше 1923 р., оскільки відомо, що табори інтернованих українських вояків у Румунії були ліквідовані восени 1923 р., а газета “Українська трибуна”, що згадується в листі, виходила у Варшаві в 1921-1922 рр. Зауважимо, що остання цифра дати написана не досить чітко, тому при формуванні справи цей лист помилково було датовано 1929 р.

²Брашов (у 1950-1960 рр. Орашул-Сталін) - одне з найбільших міст Румунії, розташоване у центрі країни. На початку 20-х років ХХ ст. у місті існував табір для інтернованих вояків Армії УНР.

³“Українська трибуна” - щоденна газета, що виходила у 1921-1922 рр. у Варшаві.

⁴Сумці - сумчани, сум’яни, тобто уродженці або жителі міста Суми.

⁵Кам’янець, Кам’янець-Подільський - нині місто обласного підпорядкування центр Кам’янець-Подільського району Хмельницької області.

⁶Отамани Шепіль і Степанишин очолювали повстанські загони, що налічували кілька сотень кіннотників і входили до складу Літинської бригади Армії УНР, діяли на Правобережній Україні в районі Любара, Острополя, Старої Синяви, Янушполя, Бердичева.

⁷Проскурів - місто на Поділлі. 1954 р. перейменоване на Хмельницький - нині адміністративний центр Хмельницької області.

⁸Нова Ушиця - нині смт, центр Новоушицького району Хмельницької області.

⁹Афанасієвський В. - земляк і побратим по зброї Василя Филоновича, автор спогадів про бої під Житомиром 4 куреня Українських січових стрільців на чолі з В.Филоновичем. Опубліковані на сторінках журналу "Гуртуймося" (1930, №V, С.13-15).

¹⁰Тютюнник Юрій Йосипович (1891-1930) - український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. Організатор Другого зимового походу восени 1921 р.

¹¹Могилів-Подільський - нині місто обласного підпорядкування Вінницької області.

¹²Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (1886 - після 1926 р.) - український військовий діяч, отаман Армії УНР. У жовтні-листопаді 1921 р. очолював Бессарабську групу військ у Другому зимовому поході. 1922 р. заарештований чекістами.

¹³Цей коротенький лист дописано М.Шульгою на останній сторінці листа Миколи Овсійка до Василя Филоновича.

¹⁴Шульга Михайло Омелянович (1893, Харків - ?) - український громадський діяч у Болгарії. У 1913-1919 рр. - член Українського гуртка в Сумах, 1918 р. - Товариства "Просвіта" у Сумах. Учасник Української революції 1917-1921 рр. Восени 1920 р. разом з армією Врангеля евакуювався до Туреччини, звідти до Болгарії. Один з організаторів і керівників філії Українського гуртка ім. М.Драгоманова в Болгарії на копальні Перник. Режисер, актор Українського аматорського драматичного гуртка у Пернику.

¹⁵Брно - місто в південній Чехії, колишня столиця Моравії.

¹⁶Імовірно йдеться про 3 роки перебування в армії під час Першої світової війни і 10 років, як автор листа залишив малу батьківщину й зрештою опинився в еміграції.

¹⁷Автор має на увазі перебування В.Филоновича на службі у Військовому міністерстві Уряду УНР в екзилі.

¹⁸Статниця - державний іспит.

¹⁹В даному випадку це слово означає "впродовж" або "протягом".

²⁰Конгрес трудового народу (Трудовий конгрес України) - тимчасовий вищий законодавчий орган влади УНР в період Директорії.

²¹9 грудня.

²²Йдеться про Андрія Миколайовича Лівницького - тогочасного Головного Отамана, голови Державного Центру УНР в екзилі.

²³Колтоновський Олександр - український військовий і громадський діяч. Полковник. Учасник Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. На еміграції в Югославії та Сирії. У 1920-1930-х роках - голова філії Товариства "Просвіта" у Новому Саді (Югославія).

²⁴Павло Скоропадський (1873-1945) - український державний діяч, генерал. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн. У 1918 р. - гетьман України. Один з лідерів монархічного гетьманського руху.

²⁵В цьому місці текст листа обривається.

²⁶Новий Сад - місто у тогочасній Югославії, нині - Сербії. Адміністративний центр Воєводини.

²⁷"Гуртуймося" - журнал військово-громадської думки. Виходив у 1929-1938 рр. у Празі та Софії. Співредактори - В.Филонович та М.Битинський.

²⁸Петлюра Симон Васильович (1879-1926) - український державний і політичний діяч, публіцист, літературний критик, організатор українських збройних сил. Головний отаман військ УНР, Голова Директорії УНР

²⁹Краснопілля - нині смт, районний центр Сумської області.

³⁰Йдеться про період існування Української Держави П.Скоропадського (квітень - листопад 1918 р.).

³¹Кременчук - місто тогочасної Полтавської губернії.

³²Опішня - старовинне козацьке містечко, нині - смт Зіньківського району Полтавської області.

³³Диканька - нині смт, адміністративний центр Диканського району Полтавської області.

³⁴Охтирка - місто тогочасної Харківської губернії, нині - Сумської області.

³⁵Севськ - місто (з XVIII ст.), центр Севського повіту Орловської губернії, нині - Севського району Брянської області.

³⁶Врангель Петро Миколайович (1878-1928) - барон, генерал-лейтенант, один з керівників Білого руху, головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії. З 1928 р. на еміграції.

³⁷Денікін Антон Іванович (1878-1947) - російський військовий діяч, генерал-лейтенант, герой російсько-японської війни, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії.

³⁸Олександрівськ - місто, 1921 р. перейменоване на Запоріжжя, нині - центр Запорозької області.

³⁹Царгород (Константинополь) - нині м. Стамбул.

⁴⁰Консулят - консульство, дипломатичне представництво.

⁴¹Битинський Микола Оверкович (1893-1972) - військовий і громадський діяч української еміграції, вчений у галузі геральдики, фалеристики, художник-графік. Співредактор журналу "Гуртуймося". У 1939 р. вчителював у с.Білки на Закарпатті, у складі Карпатської Січі брав участь у обороні Карпатської України. Автор праць з історії України. Нагороджений Хрестом Симона Петлюри і Воєнним хрестом.

⁴²Липовецький Іван Прохорович (1897-1975) - український військовий і громадський діяч, журналіст. Сотник Армії УНР (підполковник в еміграції). З 1923 р. жив у Польщі, Німеччині, Канаді. Член редколегії

журналу “На чужині”, видавець часописів “Наше життя”, “Юні друзі”, “Господарсько-кооперативний часопис”, “Дороговказ”. У 1959-1970 рр. - голова Союзу бувших вояків-українців у Канаді.

⁴³Тратулює - вітає.

⁴⁴Василь Філонович походив з родини дворян с.Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії.

⁴⁵Йдеться про Чугуївське піхотне юнкерське училище.

⁴⁶Куля “дум-дум” - куля, конструкція якої передбачає суттєве збільшення діаметру при попаданні у м’які частини тіла з метою збільшення вражаючої сили і (або) зменшення глибини проникнення.

⁴⁷Пилькевич Олександр Меркурійович (1877-1922) - генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. Помер у таборі інтернованих українських вояків у Щепіорно, похований у Калішу.

⁴⁸Колодій Федір Олександрович (1872-1920) - український військовий діяч, командувач групи Дієвої армії УНР. З травня 1919 р. - отаман для доручень начальника Головного управління Генштабу Дієвої армії УНР.

⁴⁹Імовірно йдеться про військового діяча, полковника, отамана повстанського загону на Кубані у 1920 р.

⁵⁰Іванис Василь Миколайович (1888-1974) - економіст, інженер, історик, політичний і громадський діяч Кубані. У 1920 р. - Голова уряду Кубанської Народної Республіки. З 1920 р. жив у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, 1948 р. - Канаді. Дійсний член НТШ, член Українського історичного товариства, УВАН.

⁵¹Відпоручник - представник.

⁵²У той час військовим міністром УНР в еміграції був генерал-хорунжий Володимир Петрович Сальський (1885-1940).

⁵³Овсійко Микола - громадський діяч на еміграції. З 1921 р. жив у Болгарії, голова Українського гуртка ім. М. Драгоманова у с.Кочериново (фабрика Балабанова). Реємігрував до Чехословаччини, де закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах.

⁵⁴Удовиченко Олександр Іванович (1887-1975) - військовий і громадський діяч УНР. Учасник Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. На еміграції жив спочатку у Польщі, з 1924 р. - у Франції. Міністр військових справ, віце-президент УНР в екзилі (1954-1961).

⁵⁵Імовірно йдеться про Ковальського Миколу - члена Українського національно-демократичного союзу, Української Національної Ради.

⁵⁶Надія - дружина Миколи Битинського.

⁵⁷Сфремов Сергій Федорович (1893-1966) - український військовий діяч, головнокомандувач національної оборони Карпатської України (1939). Учасник Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. Підполковник Армії УНР. На еміграції в Чехословаччині. Після Другої світової війни жив у США. Генерал-хорунжий Армії УНР.

⁵⁸Колодзінський Михайло (1902-1939; псевдоніми: Гузар, Кум) - український політичний і військовий діяч. Член Союзу української націоналістичної молоді, Української військової організації. Неодноразово заарештовувався польською владою. У 1938-1939 рр. - полковник, співзасновник Карпатської Січі, начальник її штабу.

⁵⁹Хуст - тогочасна столиця Карпатської України.

⁶⁰Волошин Августин (1874-1945) - український державний, громадський, культурний і релігійний діяч, греко-католицький священник. У 1938 р. - прем’єр-міністр автономного уряду Карпатської України, 1939 р. - президент цієї держави. Герой України (посмертно).

⁶¹Йдеться про угорський концентраційний табір у с.Великий Бичків на Закарпатті у 1939 р.

Власенко В.М. “Не может быть украинцем тот, кто не самостийник” (Тема малой родины в переписке В.Филоновича с земляками)

В публикации впервые представлена переписка В. Филоновича периода эмиграции, в которой речь идет о Сумщине. Она позволяет определить отношение эмигрантов к родному краю, близким им людям и событиям, которые происходили во время Украинской революции 1917-1921 гг.

Vlasenko V.M. “A person can’t be a Ukrainian if he is not an independence supporter” (The theme of the little Motherland in the correspondence by V.Filonovych)

V.Filonovych’s correspondence of the immigration period is presented in the publication for the first time. It is mainly devoted to the Sumy region. It gives the opportunity for identifying immigrants’ attitude to the native region, people and events that took place during the period of Ukrainian revolution 1917-1921.

Отримано 12.02.2012

ЯКІМОВА А.М.

**ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА
З РОДИНОЮ ШИШМАНОВИХ У 1922-1932 РОКАХ
(за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук)**

У статті розглянуто листування Олександра Шульгина з Іваном і Лідією Шишмановими, зокрема, у зв'язку з переговорами щодо купівлі архіву М.П.Драгоманова.

Шульгин Олександр Якович (30.07.1889 - 04.03.1960) - український політичний, громадський і культурний діяч, історик, соціолог. Його батько, Яків Миколайович Шульгин (1851-1911), відомий історик, був студентом Київського університету Св. Володимира, учнем Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова. Щиро перейнявшись політичними ідеями Михайла Драгоманова, Я.Шульгин без вагання віддає на допомогу "Громаді" й іншим женецьким виданням майже весь свій спадок. За участь у старій "Громаді" пройшов через ув'язнення та заслання. У своїх спогадах О.Шульгин присвячує спеціальний розділ стосункам батька з Драгомановим [1, с.6].

Олександр Шульгин належить до числа тих, хто закладав основи сучасної української дипломатії. 22 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки (УНР) Володимир Винниченко і Генеральний секретар з міжнародних справ Олександр Шульгин підписали "Законопроект про створення Генерального секретарства міжнародних справ", який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. О.Шульгин був призначений першим міністром закордонних справ УНР (грудень 1917 р. - 24 січня 1918 р.), а з липня 1918 р. - першим послом України в Болгарії.

Українська дипломатична місія прибула до Софії 28 липня 1918 р., а 7 вересня того ж року О.Шульгин вручив акредитаційні листи царю Фердинанду. Однією з головних проблем, які вирішувало Посольство УНР в Болгарії, було звільнення українських військовополонених із болгарських в'язниць після Першої світової війни. Посольство УНР видавало болгарською мовою двотижневик "Украинско-български преглед", сприяло відкриттю українських громадських організацій (Українська Громада, Студентська спілка, культурно-освітній гурток "Михайло Драгоманов"), співпрацювало з Українським Червоним Хрестом [2, с.21].

У 1919 р. в Софії вийшла книга "Украина", авторами якої були О.Стеблицький ("Украина и украинците") і О.Шульгин ("Възраждане на украинската държава"). На титульній обкладинці цієї книги (зверху праворуч) було надруковано: "Украинска библиотека №1". Того ж року побачила світ ще одна книга - "Украинската литература" Сергія Єфремова у перекладі з рукопису на болгарську мову Дімітра Шишманова. На ній теж було надруковано: "Украинска библиотека №2". Припускаємо, що Посольство УНР спільно з болгарськими науковцями задумали серію "Украинска библиотека" і ці два видання її започаткували.

У 1919 р. О.Шульгин був призначений Директорією УНР членом української делегації на Мирну конференцію в Парижі, 1920 р. - головою української делегації на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві. З 1921 р. він очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі.

У Київському щоденнику (01.05.1918 - 24.06.1918) І.Шишманов зробив помітку: "Вчора - перший день на конгресі соціал-федералістів. Цікавий реферат колишнього Мін[істра] Закордонних Справ Шульгина..." [3]. Циркуляр УТА 147 повідомляє: "...Вчора

(8/7.1918) відбулась політична пароплавна поїздка в Межигір'я, в якій брали участь: ... болгарський посол професор Шишманов, ... український посол в Болгарії Шульгин..." [4]. Можна припустити, що обидва дипломати тоді вже були особисто знайомі.

Іван Дімітров Шишманов (22.06.1862 - 23.06.1928) - відомий болгарський учений, політик, громадський діяч. Наприкінці лютого 1886 р. у Женеві він познайомився з Михайлом Драгомановим. У 1888 р. одружився з його старшою дочкою Лідією. М. Драгоманов мав великий вплив на формування І. Шишманова як ученого і політика.

21 квітня 1918 р. Іван Дмитрович на чолі болгарської дипломатичної місії відбув до Києва. Перед від'їздом, 13 квітня 1918 р. Шишманов дав інтерв'ю софійській газеті "Камбана", в якому висвітлив своє бачення України. Інтерв'ю показало глибокі наукові знання І. Шишманова з історії та культури України [5, с. 60]. Як відомо, у планах ученого було написання ґрунтовної праці про Україну [6]. Свідченням того, що І. Шишманов добре знав не тільки історію України, а й самих українців, можуть бути листи О. Шульгина до Лідії та Івана Шишманових. В одному з них він зокрема пише: "Але я завжди додержуюсь Вашої, Іване Дмитровичу, формули, що кожний Українець є ліпший за свою репутацію" (лист №3 від 1/XI.1923). По дорозі до Києва 29.04.1918 р. І. Шишманов зупинився у Львові. Наступного дня газета "Діло" писала: "Згадував також д-р Шишманов, що Драгоманів ніколи не забував вказувати болгарським політикам на самостійність українського народу і відрубність його від московського та заповідав неминучість повстання української держави. Сі слова Драгоманова пригадав Шишманову цар Фердинанд, переглядаючи з ним перед від'їздом його до Києва мапу України" [7].

7 травня 1918 р. болгарський посол вручив вірчі грамоти гетьману Павлу Скоропадському й активно приступив до роботи, яка відзначалася різнобічними напрямками. Наприклад, у жовтні 1918 р. в Києві Іван Дмитрович в якості почесного гостя був присутнім на урочистостях з нагоди відкриття Українського державного університету. У зв'язку з цією подією ректору університету і Міністерству освіти України привітання надіслало Міністерство освіти Болгарії. В архіві І. Шишманова зберігається дозвіл на користування університетською бібліотекою [8]. Це свідчить про те, що вчений мав намір продовжити наукові студії й у Києві.

Внаслідок політичних подій взимку 1918-1919 рр. болгарське посольство у березні 1919 р. змушене було повернутися до Софії, а 1 квітня 1919 р. на аудієнції у царя Бориса І. Шишманов склав свої повноваження посла Болгарії в Україні. Він не застав О. Шульгина в Софії, оскільки той покинув болгарську столицю наприкінці 1918 р.

У фонді І. Шишманова Наукового архіву Болгарської академії наук зберігається 15 листів О. Шульгина до родини Шишманових і 1 лист Ради Української бібліотеки ім. С.В.Петлюри до Л. Шишманової-Драгоманової, в якому йдеться про О. Шульгина. Вони датуються 1922-1932 рр. [9]. Вже перший лист засвідчує, що О. Шульгин і І. Шишманов підтримували дружні стосунки. Поза сумнівом, родина Шишманових ставилася до Олександра Яковича по-батьківськи, про що він сам їм і писав: "...таких сердечних листів як Ваш лист не часто приходить ся діставати. Може Ви мене і дуже переоцінюєте, але одно з певністю можу сказати: коли Ви до мене ставитеся так тепло, то можете бути певним, що я Вам плачу тими ж почуттями" (лист №2 від 25.VII.1923).

О. Шульгин звертався до Шишманових з проханням вивчити можливість його переїзду з сім'єю до Фрайбургу, де в цей час перебували Шишманови. Він цікавився мемуарами Лідії Шишманової, повідомляв про спілкування з Леоном Лямушем - близьким другом Шишманових (лист №1 від 17/VIII.1922).

Наприкінці 2011 р. вийшла книга болгарського культуролога і літературознавця, лектора в Albert-Ludwigs-Universitat у Фрайбурзі (2006-2011) Румяни Коневої "Іван Шишманов и обединена Европа", в якій цілий розділ присвячений фрайбурзькому

періоду І.Шишманова. Побіжно згадувався й О.Шульгин. Авторка звертає увагу на те, що у 1920-х роках багато болгарських інтелектуалів змушені були емігрувати. Серед них - І.Шишманов. Проте він не відмовився від своєї провідної ідеї - представляти болгарську культуру іншим народам такою, якою він її бачить, якою її вибудував і задумав, оскільки вважав себе її невід'ємною частиною [10, с.205].

У 1921-1924 рр. родина Шишманових проживала у Фрайбурзі, де професор викладав у місцевому університеті. Родина Шульгиних також переїхала до Фрайбурга. Про той час Олександр Якович згадував з теплотою: *“Я не раз згадував “нашу” бібліотеку в Фрайбурзі. Взагалі то був добрий момент в моєму житті, який я згадую з вдячністю: добра компанія і тиха творча праця, якій перешкоджала тільки справедлива турбота за майбутнє. Воно справді невеселе”* (лист №2 від 25.VII.1923). Вже з Праги О.Шульгин писав І.Шишманову: *“Для мене Ваша присутність тут і продовження наших розмов Фрайбурських буде величезним придбанням, бо тут іменно Вас ніхто мені не замінить”* (лист №3 від 1.XI.1923).

У 1923-1927 рр. Олександр Якович жив у Празі, де був професором Українського вільного університету й Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова (УВПІ) та викладав загальну історію та філософію історії. В одному з листів О.Шульгин розповідав про початок своєї професорської кар'єри у Празі. Щиро радів чуткам про те, що І.Шишманова запрошують викладати в Софійському університеті: *“Як би я для Вас цього хотів!”*. У наступному листі Олександр Якович писав про симпатії празьких українців до Лідії й Івана Шишманових, прихильників І.Шишманова, обрання останнього до УВПІ.

У листі від 22.XI.1923 (№4) О.Шульгин описує *“Академію”*, влаштовану Педагогічним інститутом в пам'ять М.Драгоманова. Він дає пораду І.Шишманову щодо визначення місця майбутньої викладацької діяльності: *“Ви цілком правильно думаєте розсудити всі справи, приїхавши до Софії... Університет в Софії - є річ можна сказати - вічна, про Педагогічний Інститут цього не скажеш”*.

У 1924 р. проф. І.Шишманов приїжджав на етнографічний конгрес у Прагу й О.Шульгин одразу ж написав Лідії Петрівні про свої враження від зустрічі (лист №6 від 8.VI.1924). У цьому ж в наступних листах (№9, 14) Олександр Якович настійливо цікавиться справою написання Лідією Михайлівною мемуарів, підкреслюючи їх вагомість.

У листі від 2.VII.1926 (№7) О.Шульгин описує похорони С.Петлюри в Парижі на цвинтарі Монпарнас, наголосивши, що вони не припиняють ідею державності. Її реалізовуватиме заступник Головного отамана - голова Уряду УНР А.Лівицький.

Наступні листи Олександра Яковича до Лідії Михайлівни (№8-15) стосуються переговорів щодо купівлі архіву М.Драгоманова. Спочатку вивчалася можливість його придбання Українською бібліотекою ім. С.Петлюри в Парижі. Її керівництво звернулося до Лідії Михайлівни з проханням повідомити склад архіву та надати його опис (№8). Між іншим, машинописний опис з поміткою *“Пратено в Париж”* зберігається у фонді І.Шишманова [11]. Проте в одному з листів О.Шульгин пише, що опис був зроблений власноручно Л.Шишмановою (*“написаний Вашою рукою”* - лист №13). Коли з'ясувалося, що бібліотека не в змозі заплатити 50000 французьких франків за архів, було вирішено вивчити можливість придбання архіву однією з українських установ у Галичині (Наукове Товариство ім. Т.Шевченка чи музей), або ж, домовившись з деякими емігрантськими закладами, наприклад, УВПІ у Празі, звернутися до української еміграції в Америці і розпочати збір коштів. Визнаючи цінність і важливість архіву, Олександр Якович все-таки радить Лідії Михайлівні трохи зменшити ціну, *“щоб досягнути реальних результатів”* (№9, 11). Одночасно він повідомляє про отримання переліку листів М.Драгоманова та доставку їх Леоном Лямушем до Парижу (№10). Згодом О.Шульгин

пише про звернення до зацікавленої архівом установи (№12, 13). Нарешті, у листі від 2.I.1932 О.Шульгин інформує Л.Шишманову: *“Ваші листи я передав О.Г.Лотоцькому. Пакунки з паперами вони одержали”* (№15). Отже, частина матеріалів з архіву М.Драгоманова була викуплена Українським науковим інститутом у Варшаві, директором якого на той час був О.Г.Лотоцький. О.Шульгин доклав чимало зусиль для позитивного завершення цієї справи.

Останній лист Олександра Шульгина пов'язаний з його приїздом до Софії на відкриття пам'ятника Михайлу Петровичу Драгоманову в 1932 р. 30 жовтня 1932 р. О.Шульгин взяв участь у відкритті пам'ятника М.Драгоманову, де виступив з промовою.

Олександр Якович приїздив до Софії й у 1934 р. Він взяв участь у святкуванні 120-ї річниці від дня народження Т.Шевченка. В один із цих його приїздів до Болгарії український скульптор М.Паращук виконав його погрудний портрет.

Кореспонденція О.Шульгина невелика за обсягом, але надзвичайно змістовна. Вона дає уявлення про стосунки між родинами Шульгиних і Шишманових, історію архіву М.Драгоманова в Софії, становище та проблеми української еміграції.

Подані нижче листи публікуються вперше. Вони опрацьовані згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При переданні тексту документу збережено його лексичні й орфографічні особливості. В окремих випадках упорядником проставлено розділові знаки. Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Поняття, назви та прізвища осіб пояснено у коментарях, що подані наприкінці публікації. В археографічній легенді наведені вихідні дані про місце зберігання документу, його достовірність та спосіб відтворення.

1. *Шульгин О.* Мої дитячі та юнацькі спогади: розд. 2. Драгоманов і батько на засланні / Олександр Шульгин // Українська літературна газета. - Мюнхен, 1957. - Ч.12(30). - С.6.

2. *Якімова А.* До 120-річчя з дня народження Олександра Яковича Шульгина - першого посла України в Болгарії / Антоніна Якімова // Матеріали Четвертої та П'ятої наукових конференцій “Драгоманівські студії”. - Софія, 2011. - С.20-23.

3. Науковий архів Болгарської академії наук (далі - НА БАН), ф.11К, оп.1, а.о.86, арк.9.

4. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.536, арк.111.

5. *Павленко В.* Іван Шишманов - повноважний посол Болгарії в Україні / Вікторія Павленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - К., 2010. - Т.19. - С.59-70.

6. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.536.

7. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.539, арк.1.

8. НА БАН, ф.11К, оп.2, а.о.537, арк.46.

9. НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660.

10. *Конєва Р.* Іван Шишманов и обединена Европа / Румяна Конєва. - София: ИК “Тутенберг”, 2011. - 235 с.

11. НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.947, арк.1-2.

ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА ШУЛЬГИНА ДО ІВАНА І ЛІДІЇ ШИШМАНОВИХ

№1

Wiesbaden 17/VIII.1922
Gartenstrasse 24
A.Choulguine.

*Високоповажні Лідія Михайловна
і Іване Дмитровичу,*

Давно, давно вже хочу Вам написати, а ще більше хотів би з Вами побачитися і поговорити. Як живе? Що думаєте робити далі? Що чути від Дмитра Івановича? і взагалі, що діється в Болгарії. - В Берліні проїздом до Варшави бачився з Ганною Євген. Ч¹. і від неї принаймні довідався, що Ви живі і здорові.

Про наші справи краще і не казати: застої і вичікування... Тим часом весь південь України голодує і весь край руйнується і грабується нападниками. На еміграції теж не краще: в Польщі наші бідують страшенно. - Акцію нашу закордонну ми продовжуємо до останньої можливості, хоч і для цього нам бракує... грошей. Працював я в Парижі дуже багато, їздив до Генуї як голова нашої делегації. Відповідь одна - підждіть. Ми і ждемо і духом не падаємо, вірючи, що все їдно наш час прийде. Але, звичайно, тяжко. - 3 іюня я виїхав з Лідією Васильовною² і Ростіком³ до Wiesbaden'a⁴, щоб дешевше жити. Сам побував в Польщі, а тепер повернувся сюди (і буду наїздити до Парижу). Тут добре, але це курортне місто і довгий час не хотілося б тут залишатися. Маємо на думці взяти в якомусь маленькому університетському місті Німеччини квартиру, щоб, оскільки буде час, попрацювати. Думаємо про Bern⁵, але нам прийшло в голову, чи не можна в Freiburg'у⁶ коло Вас пристроїтись: нам обом це було б незвичайно приємно хоч не довгий час пожити разом з Вами. Як Ваша ласка, чи не могли б Ви нам одповісти на такі цілком практичні питання: 1) Чи можна найти в Fr[eiburg] невеличку в 2-3 кімнати мебльовану квартиру з кухнею і за яку ціну? 2) Чи є в Freiburg'у Wohnungsburo⁷ або яка иньша інституція де можна одержати відповідні відомості, чи можна з цими інституціями списатись, чи треба приїхати самому? 3) Оскільки мені відомо в Freiburg'у є історичний виділ при університеті, але чи є медичний факультет?

Пансіон нам через дитину мало підходить, тим більше, що у Ростика була кір і він тільки поправився.

А в якому стані знаходяться Ваші мемуари, Лідія Михайловна?! Мене вони дуже цікавлять. На французській мові, себ то в артсіпалі, їх видати трудно, але в українському перекладі це буде легше зробити і коли побачимося то поговоримо.

З Ламушем⁸ ми кілька разів бачилися. Він цілком нам відданий чоловік і то, звичайно, дякуючи Вам.

І Лідія Вас[илівна] і я дуже сердешно Вас вітаємо і сподіваємося, що доля нас знов зведе з Вами.

Щиро віданний О.Шульгин /*підпис*/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.1-2. Рукопис. Оригінал.

№2

25.VII.1923

Пишіть на адресу Славінського⁹:
u Ricgrove Sadu, 14 Prague
Vinohrady, Prague.

*Дорогі Лідія Михайловна
і Іване Дмитровичу,*

Ціла вічність перейшла з того часу як ми не бачилися і як я писав Вам в останнє. Не сердтеся на мене, хоч я тим більше винен, що не відповів відразу ж на Ваші листи, а таких сердечних листів як Ваш лист не часто приходитьсь діставати. Може Ви мене і дуже переоцінюєте, але одно з певністю можу сказати: коли Ви до мене ставитеся так тепло, то можете бути певним, що я Вам плачу тими ж почуттями.

За ці три з половиною місяця стільки подій в нашому життю.

Перш за все ще в кінці апріля ми одержали звістку, що помер батько Лід[ії] Вас[илівни]. От же май місяць був буквальним кошмаром: Л[ідія] В[асилівна] один час просто злягла була і тиждень пролежала без всяких сил.

Серед таких обставин моральних і всіляких злиднів матеріальних прийшлося мені розпочинати свою професорську працю. - Вступна лекція пройшла досить добре, була і критика, але люде, з якими я найбільш рахуюся, віднеслися до неї цілком позитивно. Це може була не зовсім “вступна лекція”, а скоріше науковий доклад для якогось соціологічного товариства. Такий характер надав я своєму першому виступу, бо знав що прийдуть всі професори і порівнюючи мало студентів. Вся біда в тому, що ті студенти, які записані у нас, одночасно до цього часу мусили для стіпендії працювати і в Чеському університеті і там проробляти всі обов’язкові роботи. Через це до нас на лекції студентів ходить не багато. Це мене спершу дуже нервувало, але коли я побачив, що маю все ж кількох чоловік, які уважно слухають і не пропускають ні одної лекції, якось примирився і з цим. Характерно, що ці ж студенти запросили мене в домі студентів и (а потім і ще в иньшому місці) повторити свою вступну лекцію і там зібралось кілька сот студентів, які не спромоглися прийти на неї в університет. Тепер, здається, питання студентів якось то буде полагоджено. Але все ж тут не може бути такої атмосфери університетського життя, яку з такою приємністю я згадую за свої студентські роки. Студентство тут переважно складається з людей не дуже молодих, в середньому їм років по тридцять і більше. А це вже не той вік коли чоловіка легко можна захопити і впливати на його морально і науково. Вся подібна атмосфера роботи дуже мене розхолоджувала. А праці звичайно у мене було поверх голови: часом просижував цілі ночі, готуючися до лекцій. Така праця і стомлювала мене безкінечно, але вона ж була і єдиною моєю утіхою. Вас і Ваші поради, дорогий Іване Дмитровичу, дуже часто згадував. Між иньшим переконався, що далеко легше читати по одній, а не по дві години підряд. Так само краще по можливості більше докладно написати собі те, що маєш читати. Тепер готуюся до продовження курсу, але літня духота в Празі невиносима, бібліотеки знаходяться в центрі міста, погано вентілюються; і я не раз згадував “нашу” бібліотеку в Фрейбурзі. Взагалі то був добрий момент в моєму життю, який я згадую з вдячністю: добра компанія і тиха творча праця, якій перешкоджала тільки справедлива турбота за майбутнє. Воно справді не веселе.

Зараз на місяць виїдемо на село, хочемо спочити, а я розумію цей спочинок як інтенсивну працю над своїми книжками. Ви, дорогий Іване Дмитровичу, мене добре зрозумієте, зато певно Лідія Михайловна додержується иньшої думки, та й то власне кажучи що до Вас. Ви то вже заслужили собі право на відпочинок!! Я сподіваюся, що Ваше здоров’є вже зовсім поправилось і Лідія Михайл[івна] вже не мусить так турбуватись. - Читали ми про події в Болгарії і все думали про Вас. Коли все так добре (Ви з цим згідні?!) скінчилося, ми були дуже раді і за Болгарію, і перш за все за Вас. От тільки чи не влетіло там бідному пану “Песікя”!?

Які пляни маєте на далі? Оксана Петровна¹⁰ звідкись чула, що Вас, Іване Дмитровичу, кличуть до Софії на університет. Чи так? Як би я для Вас цього хотів!! Що чути від Дмит[ра] Іван[овича]? Як він переніс переворот?

- До речі ми житемем літом в одному селі з Ок[саною] Пет[рівною] і її дівчинкою. Фактично вона і Соколовський і устроили нас. Окс[ана] Петр[івна] схудла, але морально, на нашу думку, почуває себе далеко краще як в Берні; якось вона стала спокійнішою і словоохотливішою.

Політика все ж не залишає мене в спокої. І переписка залишилася, а головне ми організували тут свою політичну партійну групу і мене навіть обрано головою. Праці маю чимало і нервувань ще більше. Принципіально нового нічого не має. - Процес в Парижі програли, це страшенно підорвало і уряд, але тяжко відбилося і на наших персональних справах.

Був я на відкритті Педагогічного інституту імені М.П.Драгоманова. Все це організовано Громад[ським] Комітетом¹¹, який тут є в великому фаворі. Хоч я і не дуже високої думки про організаторів, але можу втішити Лід[ію] Мих[айлівну], що директор інституту, Білецький¹², є чоловік дуже хороший і сподіваюся, що поведе діло справді відповідно духові Мих[айла] Петр[овича]. - Дуже будемо чекати від Вас хоч картки: де Ви і що з Вами. Лід[ія] Вас[илівна] і я сердешно вітаємо Вас обох і бажаємо всього найкращого. Відданий Вам О.Шульгин.

Приписка 1 (збоку, арк.7, на звороті): Просимо дуже вітати Вендляндів і Меламідів. Кантаровичу пишу листа в одній справі.

Приписка 2 (збоку): Ростік Вас не забуває!!

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.5-8. Рукопис. Оригінал.

№3

1/XI.1923
prof. A.Choulguine
u p. Meissner
5, Trojicka
Praha II.

*Дорогі Лідія Михайловна
та Іване Дмитровичу,*

Безкінечно давно не писав Вам, але прошу не дуже мене за то ляяти. Праці у мене сила, а працюю я тільки в історич[ному] семінарі, який не весь час буває одчиненим. От же кожна година там є даром, а дома у нас така тіснота: темнота, що нігде, а головне і немає охоти брати в руки перо.

А між тим я від щирого серця хотів поради́ти Вашому, Іване Дмитровичу, обранню до Педагогіч[ного] інст[итуту]. Для мене Ваша присутність тут і продовження наших розмов Фрейбурських буде величезним придбанням, бо тут іменно Вас ніхто мені не замінить. Та й взагалі, дорогий Іване Дмитровичу, Ви є таке рідке і індивідуальне злучення якостей, якого і нігде не знайдеш. Я сподіваюся, що й Лідія Михайловна не має нічого проти, щоб переіменити атмосферу. Для Вас обох морально буде тут краще як для нас: ми занадто прив'язані до українців, Ви ж матимите певно ширші знайомства, та доречі вони ж у Вас вже й маютьс'я: не так давно тутешній історик Бидло¹³ запросив мене з Дм[итром] Ів[ановичем] Дор[ошенком]¹⁴ на товариську вечерю в честь Вашого болгарського історика Златарського¹⁵. Були там Мурко¹⁶, Нидерле¹⁷, Францев¹⁸ і др. Мурко за Вас багато розпитував і просив обох Вас вітати. Але і другі в розмові кілька разів Вас тепло згадували. Мурко тут же всім розказав анекдот про міну гратей!!

Ваше обрання в Пед[агогічний] інст[итут] пройшло в одну хвилину, без дискусій і одноголосно. Взагалі симпатії до Вас обох серед українців величезні.

Натурально і це обрання було непомітно навіть для тих, хто обирав під сказано одним з Ваших найбільших прихильників (до останніх я відношу Д[митра] І[вановича] Дор[ошенка], Ол[ександра] Гн[атовича] Лотоцьк[ого]¹⁹, не кажучи вже про себе). - Чому це переведено через Інститут, а не через Універс[итет]? - Це довго говорити, але з багатьох причин краще було почати з інституту, бо чехи не дуже хочуть наши ре[...]м Універс. в смислі протягнення з закордону нових сил. Але иньша річ, коли Ви вже тут будете: обрання на нашому факультеті Вам абсолютно забезпечене і ми, тільки Ви подадете, проф. Колеса²⁰ (декан і найближчий Вам по фаху чоловік) обіцяв поставити Вашу кандидатуру. Матеріально це буде дуже добре, бо тоді Ви будете мати тисячі 2 1/2 кс²¹, себ то суму, на яку Ви в двох зможете не погано жити. Питання все тільки в помешканню: з цим безперечно матимете мороку, але без дитини це вже не так страшно. Лід[ія] Вас[иливна] висловлює де які побоювання, чи не буде противн[им] клімат (незвичайна зима!) для здоров'я Ів[ана] Дмитр[овича]. Але можна буде і за містом жити (хоч з боку бібліотеки це не зручно). Коли приїдете муситимите натурально якийсь час перебути в hotel Beronek, Vinohrady²² - слов'янський отель, без якого ніхто з нас не обходиться. Там чисто, нема інсектів, але все ж дорого. Але за тиждень-два щось знайдете.

Наші справи матеріальні стають саме зараз дуже зле: я одержую від Унів[ерситету] 1900 кс, але на ці гроші в трьох прожити абсолютно не можливо, особливо коли взяти на увагу, що ми через Ростіка мусимо майже в 1, 1/2 рази переплачувати за квартиру, бо ніхто тут з дитиною до себе не пускає.

Сподівався я коли організовувався інститут, що мене запросять читати там Всесвітню історію; дійсно діректор - мій приятель про це говорив зі мною але мені відомо, що Громад[ський] Комітет одхилив мою кандидатуру і запросив якогось галичанина лівих поглядів, простого вчителя гімназії без жадного відношення до науки, тим більше до всесвітньої історії. Це між иньшим досить характерно для Пражської українськ[ої] атмосфери. - Педагогіч[ий] інститут на мою думку по ідеї дуже є добра річ, але не по виконанню; Ваша участь в цьому ділі буде для їх, як і для Університету незвичайно корисною. До речі і Грушевського²³ покликано, після дуже гарячих суперечок. Певно, що його і до Університ[ету] запросять одночасно з Вами. На жаль, через його скакання в гречку комуністичну від нього одвернулося рішуче все старше громадянство. Але я завжди додержуюсь Вашої, Іване Дмитровичу, формули, що кожний Українець є ліпший за свою репутацію. І Грушівський, як я Вам це колись розвоював свої думки з приводу нього, є все ж ліпший ніж здається...

Що є зараз в Болгарії? Як Дмитро Іванович? - Чи не маєте відомостей від "Песик"? Як би і вони не постраждали від комуністичної авантюри, уявляю собі, що Ви переживаєте з того часу, як стали "мільярдерами", а тепер вже, здається, і "біліанщиками". До чого воно світ іде? - Наша справа стоїть на місці...

До речі про "Нову Україну"²⁴. Натурально, Лідія Михайловна, що для мене це є орган дуже неприємний. Де кому було не дуже приємно, що Ви там співробітнічаєте. Але моя думка є та, що Ваше становище як жінки Ів[ана] Дмитр[овича] є все ж більш нейтральне і що я собі дозволити не можу Ви можете.

Білецький обіцяв, що устроїть так, щоб Ів[ан] Дм[итрович] вже тепер одержував аванс. Чи це здійснено?

Сердечно Вас всіх трьох вітаємо.

Ваш О.Шульгин /підпис/

№4

22.XI [1923]
A.Choulguine
u p Meissner
5/1 Trojecka Prague II.

*Дорогі Лідія Михайловна
та Іване Дмитровичу.*

Вибачте, що й на цей раз не відповідаю відразу, але до всіх звичайних справ тепер добавилися безкінечні всілякі зібрання. От і вчора хотів Вам написати, але затримався на одному зібранню, яке до речі дуже вартим було того. З нього і почну. Вчора Педагог[ічний] Інститут улаштував “Академію” в пам’ять М.П.Драгоманова. Співали гімна: “Вічний революціонер” Франка, говорили академічні промови Білецький - “Що дав Драгоманів для літературно-наукової критики” (фактично цю тему краще назвати - “Драгоманів - як фольклорист”). На жаль, автор свій досить довгий доклад читав по запискам і тим трохи убивство для публіки, але загалом було цікаво. Ліпше зовнішнє, але гірше змістом був доклад Шаповала²⁵ - Драгоманів як педагог суспільства. - Автор сказав кілька парадоксів не дуже вдалих, але деякі моменти були влучні (пояснення “федералізму” у М[ихайла] П[етровича], характеристика його листування, - всім розсилає книжки, радить як треба читати їх, словом, справді виховує)... Після зібрання я говорив з Шаповалом і між іншим зробив йому закид, що він не використовував для промови багатого матеріалу в споминах Лід[ії] Мих[айлівни].

Тепер перехожу до річевих справ. - Ви бачите, дорогий Іване Дмитровичу, що ми не такі вже божевільні, щоб навіть не говорити і не бачитися один з одним. Я принаймні не упускаю нагод поговорити і з людьми з “Нової України”, а часом і з росіянами (хоч дуже рідко). Ваша роль “об’єднувача” була б Вам не тяжка і морально Ви б себе тут певно не зле почували. Але я мушу дати Вам відповідь на Ваше запитання: куди їхати, який вибір прийняти. Перш за все мушу сказати, що морально я дуже радий за Вас, що Ваші земляки нарешті - схаменулися і зробили те, що давно мусили зробити - покликали Вас до катедри!! - Практично я гадаю, що Ви цілком правильно думаєте розсудити всі справи, приїхавши до Софії. Як не приємно мені мати Вас тут, я мушу звернути Вашу увагу на такі факти: Університет в Софії - є річ можна сказати - вічна, про Педагогічний Інститут цього не скажеш. Добре буде, як він проіснує тут років чотирі-п’ять. Що ж до нашого Унів[ерситету], то й на це ніхто не рахує. Коли б Ви могли, взявши катедру в Софії, приїхати на один принаймні семестр сюди - от би була знаменита річ!! Мені навіть здається, що це є можливим! Для мене зостається ікс’ом той журнал до редагування, яким Вас кличуть. Оскільки це є добра річ з боку культурно-політичного? З боку матеріального?! - Це певно Ви самі зможете розсудити тільки в Софії.

Про Педагогіч[ний] Інст[итут] можу сказати, що це є “вища” школа. Система викладу там є лекційна, але студенти зобов’язані бувати на всіх лекціях. Всього студентів там чоловік 100 на два чи три виділи (природничий, історіко-філологічний і здається математичний). Студенти жалюються, що за багато у їх лекцій, і дійсно кількість предметів у їх за велика. В принципі Білецький хотів, щоб профес[орський] склад набірався б не тільки з учених, а з опитних педагогів, але на ділі де хто з професорів не підходить як під першу, так і під другу категорію. - Не дивлючись на це, безперечно, що з цієї установи можна б зробити щось цінне.

Позаяк же Ваше обрання до Університ[ету] є справа рішена, то безперечно, що Ви попали б в осередок нашого науково-педагогічного життя. Що для Пед[агогічного] Інст[итуту] і для Університету Ваша участь дуже корисна - не має і мови. Чи Вам же сподобається жити серед емігрантів (невеселий, похмурий нарід), річ иньша...

В усякому разі ще раз повторюю що Ваше рішення є найкраще: їхати до Софії і там про все вирішити. - Себе ми з Лід[ією] Вас[илівною] втішаємо, що коли гора не прийде до Магомета, то Магомет прийде до неї. От же коли Ви сюди не приїдете, може ми поїдемо до Вас лікарювати, а може і щоб десь учителювати.

Лід[ія] Вас[илівна] сама хоче Вам написати, але скажу, що тепер вона значно ліпше себе почуває. - Працює багато в клініці по дитячим хворобам. - А от за Ростіка дуже журимося, що вчиться в поганій (французькій) школі, а переводити його на чеську мову не хочемо...

Між иньшим моя мама сестра з дитиною і зять приїхали до Галичини і тепер я з ними вільніше листуюся, скоро хочу поїхати. Багато сумного вони пишуть, особливо що до школи: большевики її зовсім розвалили.... Підходять, здається нові великі події... На зле чи на добре для нас?!...

Сердешно Вас обох вітаю
Ваш О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.35-38. Рукопис. Оригінал.

№5²⁶

Прага 1924 14/IV.

Дорога Лідія Михайловна.

Вже два місяця як не пишу листів: кінчаю одну працю. От же цими днями напишу. Зараз же по дорученню Л[ідії] В[асилівни] відповідаю Вам на листа, що ми одержали сьогодні:

1) Dr Urban - має клініку по жіночим хворобам і родільной прак[тиці]. Мешкає дуже далеко, серед садів, за містом.

2) П.С. дійсно у нього був не раз, домагаючись лягти в клініку, в чому д-р Ur. рішуче відмовив по зрозумілим причинам. Він оглядав П.С.: про тиф не може бути і мови, це легкий грип.

3) Доктор Ur. каже, що, очевидно, вся справа в тому, про що і Ви пишете: я йому нічого не говорив, це його думка.

4) Д-р Ur. знісся з Посольством і Писик сказав йому, що на телеграму Вашу вже дав відповідь.

5) адреси П.С. він не має, але її мусить знайти Посол. От же постараюся його побачити і "пожурить", але певно найліпше для цього до дому витребувати молодого чоловіка. - Що до самої подорожі до Праги, то це очевидно *partie de plaisir*²⁷...

Страшенно я радію за Ів[ана] Дм[итровича]! Дуже шкода, що Ви себе зле почуваете. Всіх Вас дуже сердешно вітаю О.Шульгин /підпис/

Приписка 1 (арк.12, на звороті збоку): Живем досить зле. Л[ідія] В[асилівна] весь час хворіє.

Приписка 2 (арк.12, збоку): Пишу картку, бо ліпше і скоріше доходить.

Адреса на картці: Madame L.Schischmanoff

ул. Шипка, 7
Софія
Sofia Bulgarie.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.12. Рукопис. Оригінал.

№6

8.VI [1924].

Дорога Лідія Михайловно.

Дуже дуже приємно нам було побачити Івана Дмитровича і в такому доброму вигляді. З тим, яким був Ів[ан] Дм[итрович] в Freiburg'у і порівнювати не можна.

Українців тих, про котрих Ви пишете, я не знаю зовсім; сподіваюся, що то добрі люде.

А як мемуари?! - "Нова Україна" виходить дуже нерегулярно, склад її не дуже приємний, але все ж це є одиноке місце, де Ви можете щось умістити з мемуарів. Я не такий річаріст, щоб відражувати Вас від цього.

Вашу другу картку я одержав, першої - ні і тільки тепер довідався, що Ви таки дістали мою картку про "Продялки Скалепа". Хлопець молодий - ще має час подумати.

Кінчаю, бо мушу однести цього листа.

Сердешно вітаємо Вас, Дмитра Івановича і його дружину.

Ваш О.Шульгин /*підпис*/

Я і Ростик Вас дуже цілуєм.

Л.Шульгіна /*підпис*/

Привітайте від нас "Пісік" і "Пісенки".

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.33-34. Рукопис. Оригінал.

№7

2.VII.1926.

1

Високоповажні та дорогі Лідія Михайлівно та Іване Дмитровичу!

Вашого листа, переданого через п.Балабанова, я одержав тільки вчора. Незвичайно приємно було нам його прочитати, почути про Ваше життя... За книжечки дуже дякуємо: де які з цих оповідань ми пригадуємо ще з часу, коли вони друкувалися по німецькому. Для нас це теж сторінки минулого, але це минуле сам автор колись нам подарував і нашу вечірню екскурсію до майстрів-філігранщиків я ніколи не забуду. Другий примірник книжечки я зараз же вирішив дати Д.І.Дорошенкові, за що він був дуже вдячним.

З цього ж листа я бачу, що Ви од мене нічого не отримали, себ то лист мій з Парижу і посвідка, де підписав С.В.Петлюра - пропали.

Перехожу прямо до найбільш болючої теми: вбивство С.В.Петлюри²⁸... З часів 1917-1918 р. не було ще події, яка б так незвичайно схвилювала все українство. Люде страшенно оплакували і оплакують С.В., який втілював в собі саму ідею української

державности і боротьби за неї. І на другий же день після вбивства сталося щось невидане серед еміграції: всі об'єдналися. До нас прийшли і Ш[апова]лівці, і Галичане. Утворено в Чехословатчині Комітет по вшануванню пам'яті і обороні честі С.В.Петлюри!.. До нього приєдналося 103 організації! - Мене як Голову Комітету делеговано було на Похорон. - Це було щось знов незвичайне: в Парижі ми лічили 200-300 свідомих українців, але на похорон прийшло кілька тисяч. Як би Ви бачили, з якою побожністю схилялися вони перед Труною... З усіх кінців світу телеграфічно замовлено було вінки з чудесних квіт жовто-блакитних, було багато Французів, Кавказців, Поляків. На цвинтарі Mont Parnasse²⁹ промов не було, заспівали тільки "Заповіт", який справив серед цих обставин колосальне вражіння.... Мої приятелі, старі французи - письменники і політики говорили, що такого похорону вони ще не бачили і що навіть похорон Victor'a Hugo³⁰ справляв менш зворушуюче вражіння, ніж ці щирі, величні і мовчазні Проводи.

Ідея державности і той легальний титул, який мав С.В., ми (так само як і Грузіни) не припиняємо: По закону, ще виданому на Україні, С.В.Петлюру заступив голова Ради міністрів А.М.Левицький³¹. Громадянство і політично виявило нахил до об'єднання, і до підпертя цього уряду на вигнання. Ведуться з успіхом різні перетрактації.

За цими всіма подіями, та і взагалі останній рік - моє особисте життя якось одходить навіть для мене на другий плян. Досить сказати, що від осені 1925 р. я побував двічі в Львові, раз у Варшаві, тричі в Парижі і за тиждень знов туди їду. - В Празі маю вічно всякі засідання: політичні, партійні, факультетські, академічні... Зараз трохи тішуся невеликим успіхом в одній справі: довідавшись 1 1/2 року назад від С.В.Петлюри і В.К.Прокоповича³² (коли вони були в Женеві) про структуру "Комісії Інтел[ектуальної] кооперації при Лізі Націй"³³, ми тут взялися за організацію свого "Укр[аїнського] Академічного Комітету"³⁴ для співпраці з Комісією Ліги Націй. До нашого Комітету вдалося залучити всі наші наукові установи в Ч.С.Р і Науков[і] тов[ариства] у Львові. Зімою я їздив до Парижу і нав'язав зносини з Інст[итут]ом Ін[тернаціональної] Кооперації. В результаті у нас встановилися постійні зносини і ми були запрошені на конференцію Націон[альних] комісій для ін[телектуальної] співпраці до Варшави. Там я мав приємність пізнати п.Кірова, гадаю дуже доброго болгарина. З ним згадував за Вас і за Болгарію: за часи мого там перебування.

- Я дуже був здивований, що Ви не мали нашого Укр[аїнського] Вісн[ика], бо я давав в першу чергу Калтарі Вашу адресу. Конче буду прохати Прокоповича надіслати Вам комплект Тризубу³⁵, або ж перешлю ті номери де уміщено мої статті (крім тих, що підписані моїм прізвищем. Зверніть ще увагу на псевдонім Чміля, - Листи на Україну). - Науково стараюся теж працювати, хоч часу через безкінечну кількість викладів та політичну роботу маю мало. Цей рік написав тільки статтю на 2, 1/2 аркуша на тему "Уваги до історії розвитку раннього капіталізму" (головним чином у Франції). Писав її в нац[іональній] бібліотеці в Парижу. З огляду на кризу університету, що до друків не надруковано ще і цієї праці.

- Лід[ія] Вас[илівна] цей рік хворувала: здоров'я у неї взагалі зле, виявилось, що був у неї навіть початковий процес улегень. Зараз почуває себе ліпше, хоч натурально треба відпочити. Тепер всі їдемо на 2, 1/2 місяця до Франції, тижня три мріємо побути коло моря. Загалом вже в Парижі маю дбати за справи судового процесу в з'язку з вбивством С.В.Петлюри.

- З Вашого листа бачу що Ви очевидно не отримали посвідки за підписом С.В.Петлюри. От же звернуся до Левицького з проханням написати нову за держ[авною] печаткою.

Ще про Ростіка: жив здоров, чого и Вам бажає. Перейшов до Третьої класи, хоч має ще трохи мало років - 11. Захоплений подорожжю до Парижу. Вас всіх згадує. Всі ми вже переглянули (навіть Ростік) книжечку про Соєріне. Дякую ще раз і вітаю не тільки перекладчика, але й автора, котрий, правда, щось зовсім забув нас! А ми його згадуємо.

- Зараз тут А.Г.Лотоцький, який просить Вас вітати.

Сердешно Вам всім вітання О.Шульгин /*підпис*/

Адреса в Парижі: Monsieur Prokorporovitch, 9 rue Sommerard Paris V, для мене, або на "Тризуб".

Лідія Васильовна і Ростік Вас сердешно вітають. Л[ідія] В[асильовна] просить Вас сповістити, що Г.Є. тепер est tres mariee³⁶, позаяк торік у неї народився син, - Конрад-Євген!! Її адреса Niemannsweg b, Kiel

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.13-16. Рукопис. Оригінал.

№8

Українська Бібліотека імені С.Петлюри в Парижі
Адреса: 11, Square Port-Royal (15, rue de la Sante) Paris XIII

Paris, le 18 червня 1929.

До В[исоко]ш[ановної] Пані Л.М.Шишманової
Софія.

Високоповажана Пані,

На засіданні Ради Української Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі проф. О.Я.Шульгин передав Вашу ласкаву пропозицію Л.Шишманової придбати архів М.Драгоманова та дневник І.Д.Шишманова. Рада дуже вдячна Вам за Вашу пропозицію придбати такі цінні історичного значіння документи.

Рада постановила придбати як архів, так і дневник. Але наперед нам бажано булоб знати ціну, а також чи могли б Ви погодитися на виплату грошей ратами³⁷. Крім того, Рада була би Вам дуже вдячна, колиб Ви були ласкаві повідомити, з чого власне складається весь той історичний матеріал, і подати нам, бодай коротко, оскільки це можливо, опис архіву.

Просимо Високоповажана Пані прийняти запевнення нашої найбільшої пошани.

Голова Ради
/Підпис/

Секретар
/Підпис/

P.S. При цій нагоді проф. Шульгин просить переказати Вам, що на Вашого листа він свого часу відписав Вам рекомендованим листом.

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.22. Бланк. Машинопис. Оригінал.

№9

24/VII [1929]

Menthon St Bernard

Par Annecy Nante Savoie.

Дорога Лідія Михайлівна,

Вашого листа я отримав: дуже за нього дякую. Отримав і список листів М.П.Драгоманова. Вже від'їзжаючи отримав картку від п.Лямуша, що листи він привіз. Я йому одписую з проханням подержати їх у себе до мого повороту.

Бібліотека теж отримала Вашу картку, але тут вийшла трохи прикра історія і у зв'язку з цим мені доручено офіційно написати Вам. Річ от в чому: з Вашої картки у нас утворилося враження, що Ви вважаєте справу зовсім вже закінченою, між тим, як це ще не є зовсім так. Ми зпершу хотіли довідатись, які Ваші умови, а тоді вже дбати за те, щоб їх здійснити. Дійсно, Ваші умови всіма нами вважаються за можливі. Крім цінності самого архіву було б цілком природним, щоб ми виплачували дочці М.П.Драгоманова, жінці І.Д.Шишманова і нашій діячці і письменниці ту невелику місячну суму, за яку Ви пишите. Але ми зараз такі бідні, що відразу навіть і цього ангажементу взяти на себе не можемо і просимо Вас почекати до кінця вересня. В жовтні ми дамо Вам остаточну відповідь. В.К.Прокопович і я будемо робити все можливе, щоб найти для бюджету нашої бібліотеки нові 450 fr. fr. і щоб мати змогу висилати їх акуратно, як Ви того цілком природно бажаєте.

Будьте певні, що nous avons toute notre bonne volonté³⁸, але що відразу залагодити цієї справи не можемо, бо навіть і цієї суми в нашому бюджеті поки що не має. Коли б ми побачили, що ми не в стані взяти на себе ангажемент, ми вийдемо у зносини з другими установами: я певен, що досягнемо таки того, що хочемо.

В усякому разі будьте певні, що і до справи архіву ми відносимем дуже поважно, и до Вас, не говорячи вже про мене особисто, всі ставляться з симпатією та повагою.

А де ж Ваші власні мемуари? Що з ними? Чи закінчені? Чи пишите Ви їх далі?

- Зараз Лідія Василівна і Ростік і я сидимо в горах в Савої над озером Annecy і одпочиваємо. От же кінчаю листа і прошу дуже вибачити, коли мій попередній лист чи лист нашого бібліотекаря були не ясними і могли утворити у Вас уяву, що все вже залагожено.

- Список листів, який Ви надіслали, дуже зацікавив всіх нас: маєте рацію - це справді клад для кожного історика українського відродження.

Щиро Вас вітаю

Ваш О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.17-18. Рукопис. Оригінал.

№10

12/XI [1929].

Дорога Лідія Михайлівна.

Дуже Вам дякую за надіслання мені такого цінного і милого мені сувеніру про Івана Дмитровича, як його палочка. Буду її берегти і згадувати що разу І[вана] Д[митровича].

Але мушу зараз написати Вам жалобу на Вас же самих: Ви переслили через п.Лямуша пакет з листами з Вашого Архіву. Це нас дуже зацікавило, але не вирішивши справи матеріальної ми розглядали, що ці листи є просто депозит Ваш, Ваша власність, яку ми маємо по першій Вашій вимозі повернути, оскільки не домовилися що до справи матеріальної.

Між тим я звернувся тижня три назад до п.Лямуша, але він мені довго не відповідав...! Я тоді потелефонував і одержав таку відповідь: "Вас я радий бачити, але

паперів Вам не передам, бо одержав наказ від Пані Шишманової не видавати їх доки не договоритесь в справі матеріальній”. - Мушу Вам откровенно сказати, що це мене обурило. Ви цим мене поставили в дуже прикре становище перед Лямушем, бо так поступають тільки з мошенниками. Ніхто Вас не просив висилати папери зараз, але коли вже Ви їх вислали, то мусили мати до мене і В.К.Прокоповича таке певне довіря, як і до п.Лямуша. - Про цей інцидент я навіть не докладав на засіданню бібліотеки, щоб не ображати В.К.Прокоповича.

Це Ваше розпорядження п.Лямушу я приписую Вашому нервовому стану: очевидно Ви не подумали, що зі мною так поступати не можна. Паперів я приймати не хочу, але Вас прошу принаймні написати щось п.Лямушу, щоб він не думав, що дійсно ми якісь недостойні люди, з якими так треба поводитись.

Щиро вітаю Ваш О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.19-21. Рукопис. Оригінал.

№11

Париж, 12 листопаду 1929.

Вельмишановна Лідія Михайловна,

Сталося так, що Вашого листа до Савої я одержав з великим запізненням вже в Парижі, бо виїхав з Ментон Сен Бернар значно раніше як думав. Відповісти Вам негайно було вже запізно, бо згідно Вашому листу Ви вже поїхали з Софії. Тим часом я мусив їхати до Женеви і різні други місця і повернувся до Парижу тільки в жовтні місяці /октябрі/. В додаток ще й захворів і почав виходити тільки після 20 октябля. - Все це затягнуло ту справу, яка нас з Вами цікавить. Однак листовно і в час мого перебування в Парижі в серпні /августі/ я порушував знов і знов справу з купівлею Вашого архиву. В.К.Прокопович, голова товариства Бібліотеки-Музею дуже цікавився цим питанням, але, як я і писав Вам, ми мусимо чекати октябля, коли могли з'ясуватись наші матеріальні перспективи.

От же вони виявились значно гіршими ніж ми могли сподіватися, але інтерес до архіву і його купівлі ми не втрачаємо. На останньому засіданню Бібліотечного Т-ва ми мусили констатувати, що ми не тільки не маємо готівкою 50.000 фр[анків], але ніяк не можемо взяти на себе ангажемент виплачувати що місяця по 500 фр[анків], бо а/ з одного боку це нам і тепер дуже тяжко, б/ навіть зібравшись заплатити цю суму один два місяці ми не можемо при стані наших фінансів гарантувати, що ми й на далі цю суму зможемо виплачувати.

Сконстатувавши ці прикрі факти, ми одночасно вирішили зробити різні спроби, щоб архів був куплений одною з наших установ в Галичині /Наукове Т-во або Музей/, або ж зговорившись з деякими другими емігрантськими культурними установами /напр. Педагогічний Інститут в Празі імені М.Драгоманова/ зробити апель до нашої багатшої еміграції в Америці і пустити підписку.

Але ми не були Вами уповноважені на посередництво перед Львовом і ще менше на таку національну підписку, через це мені доручено наперед звернутися до Вас і запитати Вашої думки і Вашого дозволу на ці кроки.

Коли б наш “державний центр” мав більш або менш нормальні фінанси, натурально гроші за такий безконечно цінний архів були б Вам виплачені без довгих розмов, але вся біда в тому, що ми живемо в дуже ненормальних умовах. Ціну архиву

в 50.000 фр[анцузьких] фр[анків] всіма визнається за більш або менш нормальну, але при наших обставинах я боюся, що ні львівські установи, ні підписка в Америці таких грошей дати не зможе...

Мені здається, що суму цю треба значно зменшити, щоб досягнути реальних результатів. Коли ж, дасть Бог, відновиться наша державна незалежність, то дочка М.П. Драгоманова, жінка І.Д. Шишманова і сама заслужена українська письменниця цілком природно могли рахувати на відшкодування.

От же чекаю від Вас відповіді як найскорше і прошу вибачити, що так затримався цей мій лист.

Прошу прийняти запевнення в моїй щирій повазі і відданості.

О.Шульгин /підпис/

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 23-24. Машинопис. Оригінал.

№12

5/III.1930.

Alexandre Choulguine

Professeur a l'Universite Ukrainienne
de Prague

President du Haut-Conseil
des Emigres Ukrainiens.

Дорога Лідія Михайловна,

Не писав Вам цілу вічність, але Дмитро Іванович, чи попросту Мика³⁹, Вам про все оповів.

Був я і у п. Лямуша і взяв палочку Івана Дмитровича, яку завжди з собою ношу. В разі нападу на мене большевиків вона служитиме мені и зброєю! Це для мене дуже мила пам'ятка.

Листи М.П. Драгоманова, які Ви передали Лямушу, я теж одержав, переглянув і тим часом дав в депозит в наш Музей як Вашу власність, котру Ви дали під мою відповідальність: хранити ці листи мають в сейфі, в банку.

Що до купівлі архіву, то я звернувся до одної нової установи, до якої я тепер маю відношення. Ця установа мусить особливо зацікавиться тим, що Ви маєте. Але відповідь я сподіваюся одержати що найскорше в кінці цього місяця.

Наукове ж товариство зараз грошей не має і на нього рахувати трудно.

Зараз ми всі дуже хвилюємося з огляду на страшні події на Україні і особливо з огляду на процес С.О. Єфремова⁴⁰.

Щиро вітаю Вас і Дм[итра] Ів[ановича] з дружиною.

Ваш О.Шульгин /підпис/

P.S. Я зараз в Празі - приїхав читати лекції. Але моя стала адреса: Choulguine, 42, rue Denfert-Rochereau, Paris V.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 25. Рукопис. Оригінал.

№13

Прага, 29/III.1930.

Дорога Лідія Михайловна,

Чи Ви одержали мого листа, якого на початку цього місяця я післав Вам з Праги? - Там я писав Вам, що звертаюся до одної нової української наукової установи, яка може зацікавиться архівом. От же на цей раз, здається, щастить: себ то справою дуже зацікавились. Не знаю яку саме суму вони зможуть заплатити, думаю що вони волітимуть виплачувати місячно, але це все можливо. Певного ж рішення я ще від них не маю.

Справу я веду через О.Г.Лотоцького, який просив мене надати приблизний список кореспондентів Покійного М.П.Драгоманова та кількість листів. От же Ви нам такий список вже дали і я написав в Париж до Хранителя бібліотеки-Музея⁴¹, з проханням переслати копію Вашого каталога (написаного Вашою рукою). Ще дуже потрібно знати розмір (кількість листків) щоденника Ів. Дмит. Про це дуже прошу написати мені на Париж, де я незабаром буду (42, rue Denfert-Rochereau, Paris V - Clomort ми покинули!). Як ся маєте? Як здоровля? Сердешно Вам віддан[ий]

Ваш О.Шульгин /*підпис*/

P.S. Палочка Ів[ана] Дм[итровича] зі мною нерозлучна!

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.26. Рукопис. Оригінал.

№14

9/XI.1931.

Дорога Лідія Михайловна,

Дуже дякую, що згадали і написали мені листа. Ваш Міка (тепер уже важна особа!) багато мені оповідав за Вас, але все ж ми з ним не дуже багато мали часу, щоб за все перебалакати. Це добре, що він іде вперед в своїй службовій кар'єрі, але шкода, що це заважає його літературній праці. - За листи Михайла Петровича, які Ви переслали мені, не турбуйтеся: зараз вони лежать в нашій бібліотеці С.Петлюри і при першій нагоді перевезу їх до Інституту у Варшаві⁴². Пересилати поштою боюся.

Те, що Ви мені пишете про внутрішні відносини між українцями у Болгарії, є дуже сумним. Особливо, неприємно мені, що у Вас склалися такі прикрі відносини з п.Паращуком⁴³, який з політичного погляду тримає себе пристойно. Коли українці між собою дуже лаються, я завжди пригадую собі слова покійного Івана Дмитровича: "Кожний українець є ліпшим від своєї репутації!" Але цієї приказки я не можу примінити до п.Орлова⁴⁴, газета якого ("На сторожі"⁴⁵) переходить часом всі межі пристойности відносно всіх, але і відносно мене з окрема. Ну, але бог з ними.

Що до Ваших мемуарів, то перш за все конче дайте передрукувати їх на машинці в двох примірниках і один перешліть мені. При сучасних обставинах можна рахувати, що хіба Інститут у Варшаві їх надрукує, та й то не цей рік, а десь пізніше. Але це матеріал дуже цінний і безперечно весь він буде з часом видрукований.

- У нас дома все по старому, крім того, що ми старіємося, а Ростік росте: витримав вже першу частину "бато" з mention bien⁴⁶ і з дуже високою одміткою по літературі і composition⁴⁷. Колись Ів[ан] Дм[итрович] все казав, що хоче, щоб Ростік літературою занявся. Може il l'a inspiré!⁴⁸ Сердешно Вас вітаю Ваш О.Шульгин /*підпис*/

НА БАН, ф.11К, оп.5, а.о.660, арк.27-28. Рукопис. Оригінал.

№15

2/I.1932.

Дорога Лідія Михайловна,

Вітаю Вас і Ваших з Новим Роком! Бажаю Вам всім всього найкращого: згадую з приємністю свій побут в Софії і дякую Вам за гостинність.

Ваші листи я передав О.Г.Лотоцькому. Пакунки з паперами вони одержали. - Кольце Проф. Смаль Стоцький⁴⁹ передав торік, коли вертався з Софії на двірці пані Труш чи її дочці, не пам'ятаю. Але передав ... навіть при свідках! От же вони напевно його отримали.

3/I. Вчора був у нас п.Лямуш. Говорили багато за Болгарію і за Вас.

Сердешно Вас вітаю. Ваш О.Шульгин /*нідпис*/

Л[ідія] В[асилівна] і Ростік Вас теж вітають.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 29. Рукопис. Оригінал.

№16

14/X.1932.

Дорога Лідія Михайловна.

Писав Вам на весні цього року, але від Вас нічого не мав. Чи одержали Ви мого листа?

От же я збираюся приїхати на відкриття пам'ятника М.П.Драгоманова. Дуже для мене вийшло зручним, що урочистість відкладено на 30/X. Несподівано для мене легация болгарська одмовилась видати мені візу без дозволу уряду! Мовляв на Нансеновський паспорт вони без міністерської autorisation цього робити не можуть. Правду кажучи могли б для мене зробити виняток, як це роблять майже всі держави Європи, по яким я з цим паспортом їзжу. Але це їх справа. - Таким чином, коли ніщо не стане мені на перешкоді за два тижня побачимось, дорога Лідія Михайловно і тоді про всі справи як слід з Вами поговоримо.

Лідія Васильєвна і Ростік Вас вітають!

Сердешно Ваш О.Шульгин /*нідпис*/

P.S. Одночасно на Мініст[ерство] Закорд[онних] справ післав листа par avion⁵⁰ Вашому синові з проханням подбати, щоб мені було вислано на Парижську легацию візу по телеграфу. О.Ш.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, а. о. 660, арк. 30-31. Рукопис. Оригінал.

⁴⁹Імовірно йдеться про Ганну Євгенівну Чикаленко-Келлер (1885-1964).

⁵⁰Лідія Василівна - дружина Олександра Яковича Шульгина.

³Ростік (Ростислав, 1914-1974) - син О.Шульгина, майбутній журналіст. Юридичну освіту здобув у Франції і Швейцарії, був кореспондентом французьких газет. З 1949 р. в Канаді, співробітник українського відділу міжнародного радіомовлення (СВС), у 1955-1964 рр. - керівник відділу новин французькою мовою.

⁴Wiesbaden (Вісбаден) - місто в Німеччині.

⁵Bern (Берн) - столиця Швейцарії.

⁶Freiburg (Фрайбург) - місто в Німеччині.

⁷Wohnungsburo (нім.) - квартирне бюро.

⁸Лямуш (Leon Lamouche) - Леон Лямуш (1860-1945), французький офіцер, науковець і громадський діяч. Викладав історію і культуру слов'янських народів в університеті м. Монпельє (Франція). Автор праці "България в миналото и настоящето си" (1892). З 1922 р. - член БАН, 1939 р. - доктор гоноріс кауза Софійського університету. Знайомство з Лідією й Іваном Шишмановими в Софії в 1896 р. переросло

у довголітню і віддану дружбу. У 1932 р. в Софії болгарською мовою була опублікована його стаття "Михайло Драгоманов. 1841-1895", яка згодом побачила світ і французькою мовою.

⁹*Славинський (Славинський) Максим Антонович* (1868-1945) - державний і громадський діяч, історик, публіцист, поет. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді, Тимчасовий представник Української Держави на Дону, міністр праці (1918). У 1919-1923 рр. - голова Дипломатичної місії УНР у ЧСР. Професор Української господарської академії в Подєбрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова.

¹⁰*Оксана Петрівна* - сестра Лесі Українки.

¹¹Український громадський комітет - громадська організація, заснована влітку 1921 р. у Празі заходами Микити Шаповала. Ініціатор відкриття Української господарської академії в Подєбрадах та Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі.

¹²*Білецький Леонід Тимофійович* (1882-1955) - літературознавець, президент УВАН, дійсний член НТШ. У 1918 р. - приват-доцент Українського державного університету в Кам'янці-Подільському, 1921-1923 рр. - Львівського таємного університету, 1923-1925 рр. - ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова в Празі. Професор Українського вільного та Карлового університетів у Празі.

¹³*Бідло Ярослав* - чеський науковець, доктор філософії, професор Карлового університету в Празі, голова Чесько-українського комітету.

¹⁴*Дорошенко Дмитро Іванович* (1882-1951) - історик, державний і громадський діяч. Один із засновників і заступник голови Української Центральної Ради. У 1918 р. - міністр закордонних справ Української держави, професор Українського державного університету в Кам'янці-Подільському. З 1920 р. - на еміграції. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені. Директор Українського наукового інституту у Берліні, президент ВУАН. Автор численних праць з української історії.

¹⁵*Златарски Васил Николов* (1866-1935) - відомий болгарський історик-медієвіст, археолог, професор, ректор Софійського університету.

¹⁶*Мурко Матія* - словенський філолог, професор південнослов'янських мов та літератур Карлового університету. Директор Слов'янського інституту в Празі.

¹⁷*Нідерле Любор* (1865-1944) - чеський археолог, етнограф, історик-славист, член Чеської академії наук і Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові. Директор Слов'янського інституту в Празі.

¹⁸*Францев Володимир Андрійович* (1867-1942) - російський історик-славист. Доктор наук, професор слов'янської філології Варшавського і Донського університетів, дійсний член РАН (1921). На еміграції в Чехословаччині. Професор Карлового університету. Член Слов'янського інституту та Чеської академії наук.

¹⁹*Лотоцький Олександр Гнатович* (1870-1939) - історик, громадсько-політичний і державний діяч. З 1917 р. - голова Української національної ради в Петрограді, комісар Буковини і Покуття, генеральний писар УНР, 1918 р. - міністр віросповідань Української держави і УНР, 1919-1920 рр. - посол УНР у Туреччині. На еміграції жив у Відні, Празі, Варшаві. Професор Українського вільного і Варшавського університетів, директор Українського наукового інституту у Варшаві.

²⁰*Імовірно Колесса Олександр Михайлович* (1867-1945) - літературознавець, мовознавець, член НТШ у Львові. У 1907-1918 рр. - депутат австрійського парламенту, 1921 р. - голова Дипломатичної місії ЗУНР у Празі, професор Карлового, професор і ректор Українського вільного університетів, член Слов'янського інституту в Празі.

²¹Кс - чеська корона, грошова одиниця ЧСР.

²²*Hotel Beronek, Vinohradu* - готель Беронек, Віногради (район Праги).

²³*Грушевський Михайло Сергійович* (1866-1934) - історик, державний діяч, публіцист. Голова Української Центральної Ради. Академік ВУАН. З 1919 р. на еміграції. Жив у Празі, Відні, Берліні, Женеві, Бадені. Засновник і директор Українського соціологічного інституту. У березні 1924 р. повернувся до Києва.

²⁴"Нова Україна" - громадсько-політичний та літературно-мистецький часопис, виходив у 1922-1928 рр. в Празі. Видавець і головний редактор - М.Шаповал.

²⁵*Шаповал Микита Юхимович* (1882-1932) - громадсько-політичний діяч, публіцист, соціолог, за фахом лісівник. Член Української Центральної Ради. Міністр земельних справ в період Директорії УНР. На еміграції в Угорщині і Чехословаччині. Голова Українського громадського комітету. Співорганізатор українських вищих шкіл у ЧСР. Голова Українського соціологічного інституту в Празі, видавець і редактор журналу "Нова Україна".

²⁶Поштова картка.

²⁷*partie de plaisir* (фр.) - частина задоволення.

²⁸*Петлюра Симон Васильович* (1879-1926) - державний, громадський і військовий діяч, публіцист. Член Української Центральної Ради, генеральний секретар військових справ. У 1918 р. - голова Всеукраїнської спілки земств, згодом - Головний Отаман Армії УНР, голова Директорії. З 1921 р. на еміграції. Керував діяльністю ДЦ УНР в екзилі. 25 травня 1926 р. убитий в Парижі агентом НКВС С.Шварцбартом.

²⁹*Mont Parnasse* (фр.) - Монпарнас (район Парижу).

³⁰*Victor Hugo* - Віктор Гюго (1802-1885), відомий французький письменник.

³¹*Лівицький Андрій Миколайович* (1879-1954) - державний і громадський діяч, юрист. Член Української Центральної Ради. Губернський комісар Полтавщини. Міністр юстиції, заступник голови Уряду УНР. З серпня 1919 р. очолював Міністерство закордонних справ, згодом - одночасно й

Дипломатичну місію УНР у Польщі. З кінця 1920 р. - голова Уряду УНР в екзилі, заступник голови Директорії, 1926 р. очолював ДЦ УНР в екзилі.

³²Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881-1942) - державний і громадський діяч, історик. Один з фундаторів Української Центральної Ради. Був міністром освіти за часів першої і другої УНР. 1924-1939 рр. - голова Ради Міністрів УНР, заступник голови Директорії. Редактор часопису "Тризуб".

³³Імовірно йдеться про Комісію міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй.

³⁴Головою Українського академічного комітету був О. Колесса, генеральним секретарем - О. Шульгин.

³⁵"Тризуб" - громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик у Парижі (1925-1940), друкований орган ДЦ УНР. З 1925 р. головний редактор - В. Прокопович, 1940 р. - О. Шульгин.

³⁶est tres mariee (фр.) - перебуває в шлюбі.

³⁷Рата - частина.

³⁸nous avons toute notre bonne volonte (фр.) - ми щиро цього бажаємо.

³⁹Мика, Міка, Дмитро Іванович - Дімітр Іванов Шишманов (1889-1945), син Лідії і Івана Шишманових, відомий болгарський письменник, перекладач, політик, дипломат.

⁴⁰Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) - громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік УАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.), дійсний член НТШ у Львові. Репресований радянською владою.

⁴¹Йдеться про Івана Рудичева.

⁴²Йдеться про Український науковий інститут у Варшаві.

⁴³Парацук Михайло Іванович (1878-1963) - український скульптор і громадський діяч. Член Союзу визволення України. Керівник низки громадських організацій української політичної еміграції в Болгарії. У даному випадку йдеться про ситуацію щодо будівництва пам'ятника М.П. Драгоманову у Софії. Скульптор, отримавши кошти від Комітету зі спорудження пам'ятника й особисто від Л. Шишманової-Драгоманової на виготовлення пам'ятника, декілька років не виконував своїх зобов'язань і не повертав взятих коштів.

⁴⁴Орлов Іван - громадський і культурний діяч української політичної еміграції в Болгарії міжвоєнного періоду. Голова управи Українського культурного об'єднання. Керівник українського хору. Особисто листувався з Л. Шишмановою-Драгомановою.

⁴⁵"На сторожі" - українська емігрантська громадська газета, виходила в Софії 1931 р. Головний редактор - І.М. Орлов.

⁴⁶mention bien (фр.) - з оцінкою "добре".

⁴⁷composition (фр.) - твір.

⁴⁸il l'a inspire! (фр.) - він його надихнув!

⁴⁹Смаль-Стоцький Роман Степанович (1893-1969) - мовознавець, громадсько-політичний діяч, дипломат. Член НТШ у Львові, голова НТШ у США (з 1951 р.). у 1921-1923 рр. - посол УНР в Берліні. Професор Українського вільного університету в Празі та Вашавського університету, 1929-1939 рр. - секретар Українського наукового інституту у Варшаві. Голова клубу "Прометей" у Варшаві. Член Уряду УНР в екзилі. 1931 р. відвідав Софію.

⁵⁰par avion (фр.) - авіапоштою.

Якимова А.Н. Переписка Александра Шульгина с семьей Шишмановых в 1922-1932 годах (по материалам Научного архива Болгарской академии наук)

В статтє рассмотрено переписку Александра Шульгина с Иваном и Лидией Шишмановыми, в частности, в связи с переговорами относительно покупки архива М.П. Драгоманова.

Yakimova A. Correspondence of Alexander Shulgin with Shyshmanof's family in the years 1922-1932 (by materials Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences)

The article discusses Alexander Shulgin's correspondence with Ivan and Lydia Shyshmanof, particularly in connection with negotiations for the purchase of the archive Dragomanov.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЯЦЕНКО В.Б.

**ВИСВІТЛЕННЯ УЧАСТІ ЗАПОРОЖЦІВ В АНТИМОСКОВСЬКОМУ
ВИСТУПІ І.МАЗЕПИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ Т.ТАЇРОВОЇ-ЯКОВЛЕВОЇ**

Стаття висвітлює візію сучасного російського історика Т.Таїрової-Яковлевої взаємин гетьмана Івана Мазепи з Військом Запорозьким низовим, від часу обрання Мазепи на гетьманство до антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим К.Гордієнком у березні 1709 р.

Вступ

Події, пов'язані із антимосковським виступом Війська Запорозького низового у березні 1709 р. безсумнівно належать до одних з найбільш значущих в історії України ранньомодерної доби. Постійно згадувані у вітчизняній та закордонній історіографії, вони щоправда рідко коли аналізуються істориками як самостійне явище¹, натомість значно частіше перебувають у тіні антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр. чи навіть повстання донської козаччини на чолі із Кіндратом Булавиним². Подібна практика навряд може бути визнана продуктивною. Політичне становище Війська Запорозького низового щодо Московської держави наприкінці XVII - на початку XVIII ст. істотно відрізнялося від становища Гетьманщини та Всевеликого Війська Донського. Тоді як розчарування у московській протекції в політичних колах еліти Гетьманщини і, певною мірою, Дону визріли внаслідок зазіхання на їх *“права і вольності”* з боку царського уряду під час першого десятиліття Великої Північної війни (1700-1721 рр.), загострення у взаєминах між Січчю і Москвою мало місце вже з кінця 80-х років XVII ст.

Останнє обумовлювалося появою на запорозьких землях московських фортець, а також намаганням царського уряду після укладання у 1686 р. Вічного миру із Річчю Посполитою Обоих Народів узяти під свій контроль зовнішньополітичну активність низовиків. Загострення взаємин між Кошем і Москвою позначилися також і на взаєминах із Батурином. Як відомо, гетьмани Іван Самойлович і, особливо, Іван Мазепа докладали значних зусиль, аби встановити реальну владу над Низовим Військом перевівши його під зверхність Гетьманщини. Плани володарів гетьманської бурави багато у чому співпадали із вимогами царського двору щодо Коша, відтак гетьманський уряд, реалізуючи, зокрема й за допомогою Кремля, власні плани щодо упокорення запорожців, значною мірою діяв в фарватері московської політики, південний напрямок якої, між іншим, формувався у Батурині.

При висвітленні історії запорозької козаччини в сучасних дослідженнях, як вітчизняних, так і закордонних, згадані аспекти не завжди враховуються. Особливо це стосується російської історіографії де запорозька тематика другої половини XVII - початку XVIII ст. висвітлюється доволі поверхово із опертям насамперед на джерельну, історіографічну і методологічну складову другої половини XIX - початку XX ст.³ На цьому тлі своєрідним винятком є дослідження трохи не єдиного фахового російського українця Тетяни Таїрової-Яковлевої. Як раз про висвітлення на сторінках її досліджень антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим Гордієнком ми б і хотіли зупинитися у нашій статті.

Роль Війська Запорізького низового в ранньомодерній історії України

Займаючись насамперед дослідженнями з історії Гетьманщини середини XVII - початку XVIII ст., дослідниця неодноразово у своїх роботах піднімає питання взаємин Гетьманщини і Війська Запорозького низового. Варто відзначити, що на відміну від більшості своїх російських колег, які уникають глибинного аналізу державотворчих процесів в ранньомодерній Україні і або взагалі не зупиняються на проблемах взаємовідносин Гетьманату і Низового Війська, або ж, пишучи про добу Мазепи, намагаються трактувати конфлікт між Батурином і Січчю, дотримуючись риторики народницької історіографії другої половини XIX - початку XX ст., що сперта насамперед на праці Миколи Костомарова та Дмитра Яворницького, дослідниця поважно ставиться до згаданої проблеми. Власний аналіз взаємин Січі і гетьманського уряду від часів Богдана Хмельницького включно до Івана Мазепи науковець подає крізь призму твердження про незавершеність на Гетьманщині державного будівництва і негативну роль, яку Запоріжжя відіграло в дестабілізації державотворчих процесів в Україні в останні роки життя Богдана Хмельницького, гетьманства Івана Виговського (1657-1659 рр.) та за часів Руїни (1659-1687 рр.) [13, с.160, 317-318; 10, с.27, 59-60]⁴. Розмірковуючи над витоками конфлікту між Іваном Мазепою і січовиками, що мав місце фактично від першого дня гетьманства Мазепи, дослідниця вважає, що причина їх була зумовлена як особливостями формування гетьмана як політика, так і політикою, яку він здійснював після отримання гетьманської булави.

Зараховуючи Мазепу до кола гетьманів-державників, історик підкреслює, що його приналежність до державницького табору оформилася під час служби в гетьмана Петра Дорошенка і вочевидь тоді ж в оточенні правобережного гетьмана Мазепа засвоїв неприязнь до запорожців [11, с.121]. Втім, загостренню відносин між гетьманом і січовим товариством сприяло два фактори. Перший був пов'язаний із тим, що саме на Мазепу були покладені обов'язки щодо стримування політичної активності запорожців чинно до положень Вічного миру 1686 р і Константинопольського миру 1700 р. Другий зумовлювався політичним курсом, запровадженим Мазепою на Гетьманщині. Як зазначає науковець, заходи гетьмана з модернізації державного апарату, спрямовані на завершення державотворчих процесів, розпочатих ще Б.Хмельницьким і перервані Руїною, з одного боку обмежували вплив Січі на Гетьманщину, а з іншого - посилювали вплив гетьмана на Низове Військо, що неминуче провокувало конфлікт у взаєминах між Батурином і Кошем [10, с.98-99; 11, с.122-133].

Гетьманщина і запорізькі розбишництва у перші роки Великої Північної війни

Втім, як доводить дослідниця, якщо перші дванадцять років перебування при владі І.Мазепи, фактор війни з Османською імперією і Кримським ханством надавав гетьманові можливості знаходити компроміс із січовиками, то після Константинопольського миру і вступу Московії у Велику Північну війну конфлікт почав загострюватися [10, с.149-150]. Не останню роль у цьому, як зазначає петербурзька дослідниця, відіграли зміни в характері війни, яка перестала бути привабливою для січового товариства [10, с.149-150; 11, с.125].

Відображаючи загострення у взаєминах в перші роки XVIII ст. між Січчю з одного боку та Москвою і Батурином з іншого, дослідниця головну увагу знову зосереджує на ролі Мазепи в урегулюванні наслідків різноманітних запорозьких розбишцтв. При цьому вартим уваги є той факт, що тоді, як окремі російські історики, на кшталт

Кочегарова, пишучи вже про більш пізні події війни маніфестів, зазначають, що гетьман прагнучи підкорити собі Низове Військо намагався очорнити його в очах Москви [8, с.118], дослідниця пропонує факти, що свідчать про протилежне. Спираючись на новознайдені архівні документи, історик доводить, що тоді, коли у 1701 і 1703 рр. вищі московські сановники, роздратовані січовим свавіллям на південних кордонах ратували за силове розв'язання запорізької проблеми, Мазепа прагнув цього уникати й шукати компромісів [10, с.149-150].

Вартим уваги є також і той факт, що, фіксуючи, незадовго до 1708 р., зростання на Січі невдоволення Москвою, історик, на відміну від низки інших дослідників [3, с.250; 12, с.20, 238; 15, р.177; 14, с.564-565], не ставить під сумнів факт численної підтримки запорожцями антимосковського повстання донської козаччини на чолі із бахмутським отаманом Кіндратом Булав'їним у 1707-1708 рр.

Висвітлення антимосковського виступу запорожців на чолі із Костем Гордієнком

Втім найбільш цікавим є висвітлення петербурзькою дослідницею перебігу антимосковського виступу запорожців у березні 1709 р. Згаданий сюжет неодноразово піднімався на сторінках числених праць російських науковців, присвячених 300-річчю Полтавської битви. Особливо плідно на цьому тлі працював російський історик Володимир Артамонов. У своїх публікаціях дослідник усіляко намагався наголосити на тому, що виступ козаків на з'єднання з Мазепою і Карлом XII був маршем ошуканих “*дияволом кошовим*” Гордієнком; завзято намагався переглянути чисельність січовиків, які пішли за Гордієнком з 8-6 тисяч до 3-4 тисяч; негативно відгукувався про їх бойові якості, а що найголовніше, усіляко намагався применшити значення самого виступу [1; 2; 3, с.249-252; 4; 5, с.66; 6, с.435-441].

Згідно з В.Артамоновим конфлікт Січі з урядом Петра I варто розглядати не під кутом політико-правових відносин двох державних організмів, а виключно як соціальне протистояння [1; 2, с.184-191; 6, с.434]. Логіку таких міркувань можна зрозуміти тільки за умов якщо мислити категоріями не науковими, а політичними. При цьому вбудована дослідником послідовність тверджень реферативно виглядає наступним чином:

- розорення Батурину у 1708 р. і Запорозької Січі в травні 1709 р. не можуть бути виведені на рівень “*українсько-московської війни*”;

- Полтавська битва 1709 р. не є однією з найважчих українських катастроф, адже завдяки їй зусиллями російської армії, українських козаків і партизанів Гетьманщина була звільнена від шведських окупантів;

- Полтавська битва так само, як і поділи Речі Посполитої у 1772-93 рр. і Велика Перемога 1945 р. стали етапом збирання усіх українських земель [1].

Згадані положення навряд можуть бути критично проаналізовані, адже більше нагадують ідеологічні догми. Натомість на сторінках праць Т.Таїрової-Яковлевої вище згаданий сюжет має більш імпозантний науковий вигляд. Насамперед, збагативши його зображення низкою нововпроваджених до наукового обігу документів, дослідниця, всупереч пануючим ще й досі поглядам, доводить, що заклик Мазепи до антимосковського виступу Січ від самого початку зустріла прихильно. У листі відповіді від 24 листопада 1708 р., що був переповнений антимосковською риторикою, кошовий К.Гордієнко висловив готовність перейти із військом під шведську протекцію, вимагаючи, аби до свята Миколая на Січ для укладання угоди прибули представники гетьмана, шведського і польського королів.

Привертає увагу також і твердження дослідниці, що в оточенні Петра І далеко не всі висловлювали підтримку силовому варіантові перетягування запорожців на бік Москви, який обговорювався у царському оточенні протягом зими 1708-1709 рр. Науковець наводить факти, згідно з якими фельдмаршал Борис Шереметьєв, людина чіє минуле було тісно пов'язане із гетьманатом і хто перебував у дружніх стосунках з гетьманом Мазепою, в березні 1709 р у листі до царя наголошував, що запорожців не можливо силоміць пристати на будь-чий бік, лишень якщо вони самі того захочуть [11, с.366].

Відзначаючи, що чисельність козаків, яка перейшла із кошовим Гордієнком згідно з московськими джерелами сягала 5 тисяч осіб, дослідниця, на відміну від своїх вище згаданих колег, не намагається ані применшити чисельність козаків, ані мінімізувати розголос, якого ці події дістали в Україні [11, с.367]. При цьому петербурзька дослідниця не лише солідаризується із українськими науковцями, зазначаючи, що вчинок запорожців спричинив антимосковські заворушення серед мешканців прилеглого до Запоріжжя Полтавського полку, значна частина мешканців якого прихильно поставилася до військ Карла XII та Івана Мазепи, але спираючись на архівну евристику доводить, що подібний стан справ мав місце на території Правобережжя і Слобожанщини [11, с.368].

Аналізуючи наслідки каральної експедиції на Запоріжжя корпусу Петра Яковлева, яку частина сучасних російських істориків трактують як мало вагомий бої місцевого значення, Таїрова-Яковлева доходить висновку, що результати ліквідації Січі були цілком протилежними тому, на що сподівалися в петрівському оточенні. Адже їх наслідком було те, що багато мешканців Правобережжя почали долучатися до присталих до Мазепи запорожців. [11, с.369]. Не менш цікавим виглядає також авторське твердження згідно з яким саме побоювання, що козаки і населення підтримують Мазепу, яке з огляду на запорізький казус було далеко не безпідставним, змусило царський уряд відмовитися від застосування на Гетьманщині тактики спаленої землі [11, с.369-370].

Висновки

Підводячи підсумки, маємо зазначити, що висвітлюючи на сторінках своїх праць, присвячених, передусім історії Гетьманщини доби Івана Мазепи, сюжети пов'язані із історією Війська Запорозького низового на зламі XVII-XVIII ст., російський україніст Т.Таїрова-Яковлева піднімає низку аспектів, які зазвичай не висвітлюються сучасною російською історіографією. Зокрема мова йде про гетьманську політику щодо Низового Війська за часів Мазепи, генезу конфлікту між гетьманським регіментом і запорожцями, відмінностями у підходах до січовиків, які демонстрували Москва і Батурин під час Великої Північної війни тощо. Нарешті, спираючись на новознайдені архівні джерела, дослідниця, на відміну від більшості російських істориків, відзначає, що виступ запорожців на чолі із кошовим К.Гордієнком був геть не дрібною подією, вплив якої на становище справ в Україні 1709 р. зазвичай применшують або недооцінюють.

¹Виключення становить науковий доробок поважного київського історика В'ячеслава Станіславського, який займається дослідженням історії Війська Запорозького низового на зламі XVII-XVIII ст. [9].

²Яскравий приклад подібного підходу можна спостерігати, зокрема, на сторінках блискучої роботи Роберта Фроста "Північні війни 1558-1721". Згадуючи про приєднання запорожців до гетьмана Мазепи у березні 1709 р., дослідник не зупиняється окремо на мотивації, яка підштовхнула Низове Військо до згаданого кроку, і виявляє певну плутанину в термінології - кошового Костя Гордієнка, дослідник іменує запорозьким гетьманом [16, р.288-289]. Про особливості зображення антимосковського виступу запорожців на чолі із кошовим К.Гордієнком у березні 1709 р. в порівнянні із виступом Івана Мазепи на Гетьманщині (1708-1709) та бахмутського отамана Кіндрата Булавина на Дону (1707-1708) дивись у нашій статті - *Яценко В.Б.* Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. - 2011 (Зараз у друці).

³Зазвичай, ігноруючи питання щодо юридичного статусу Гетьманщини, російські науковці згадане питання щодо Війська Запорозького низового взагалі воліють не піднімати. У тих рідких випадках, коли воно усе ж порушується, статус Низового Війська окреслюється не стільки у площині юридичній, скільки - метафоричній. Як приклад можна узяти характеристику Запорозької Січі як "форпосту козацьких вольностей", наведену в одній з робіт Кирила Кочегарова [8, с.118]

⁴Подібний підхід є радикальнішим за погляди, висловлені в сучасній українській історіографії дослідником Гетьманщини Віктором Горобцем [7, с.33].

1. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ истории Материалы конференции. (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>.

2. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. - СПб, 2008. - С.4-110.

3. Артамонов В. Казачество гетмана И.И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. / В.А. Артамонов // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Швеції та інших держав: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. - Харків, 2009. - С.242-259.

4. Артамонов В.А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) / В.А. Артамонов // Вопросы истории. - 2004. - №11. - С.112-121.

5. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI - начале XVIII в. / В.А. Артамонов // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. - М., 2003. - С.59-66.

6. Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы / В.А. Артамонов. - М., 2009.

7. Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі Козацької України (друга половина XVII - початок XVIII ст.) / В.М. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Київ-Запоріжжя, 1997. - С.33-44.

8. Кочегаров К.А. Политика русского правительства на Гетманщине после измены И.С. Мазепы // Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. - СПб, 2008. - С.111-173.

9. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви / В.В. Станіславський // Український історичний журнал. - 1998. - №1. - С.76-86.

10. Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа / Т.Г. Таирова-Яковлева. - М., 2007.

11. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История "предательства" / Т.Г. Таирова-Яковлева. - М., 2011.

12. Шкваров А. Петр I и казаки / А. Шкваров. - СПб, 2010.

13. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т.Г. Яковлева / Пер. з рос. Л. Білик. - К., 2003

14. Яценко В. Рец. на монографію. Brain J. Boeck. Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). 270 pp., ill., maps. Index. ISBN:978-0-521-51463-7 // Ab Imperio. - 2010. - №4. - С.558-566.

15. Brain J. Boeck. Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. - Cambridge, 2009.

16. Frost, Robert I. The Northern Wars; War, State and Society in Northeastern Europe 1558-1721. - Longman, Harlow, 2000.

Яценко В.Б. Освещение участия запорожцев в антимосковском выступлении И.Мазепы в исследованиях Т.Таировой-Яковлевой

Статья освещает видение современным российским историком Т.Таировой-Яковлевой взаимоотношений гетмана Ивана Мазепы с Войском Запорожским низовым, от момента избрания Мазепы на гетманство до антимосковского восстания запорожцев под предводительством кошевого К.Гордиенко.

Yatsenko V.B. Covering the participation of Zaporizhyan Cossacks in the antimoscow uprising led by I.Mazepa within the studies by T.Tairova-Yakovleva

Article is devoted to vision contemporary Russian historian T.Tairova-Yakovleva of relations hetman Ivan Mazzepa with Zaporozhian Host, from beginning ruled to uprising of Zaporozhian Sich under the Command of Chieftain Kost Hordiienko.

Отримано 07.02.2012

ЛОБКО Н.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТРИЧНИХ КНИГ ЦЕРКОВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статті розглядаються приклади нетипових записів в метричних книгах церков, а також особливості ведення та зберігання метричних книг.

В останні роки популярність генеалогічних досліджень у нашій країні та в усьому світі надзвичайно зросла. Багато людей почали шукати свої раніше загублені корені, реконструювати власні родоводи, вивчати історію сімей.

На сьогоднішній день джерельна база генеалогічних досліджень є досить широкою та різноманітною за своїм складом. Важливим джерелом для генеалогічного пошуку є метричні книги - книги записів про хрещення (народження), вінчання (шлюб), поховання (смерті) конкретних осіб за встановленою формою. Вони заповнювалися тим священиком, який хрестив, вінчав, відспівував прихожан свого храму. Перші спроби метричної реєстрації людності на території України були зроблені вже в XVII ст. [1].

Практика проведення генеалогічних досліджень свідчить, що саме метричні книги є головними джерелами генеалогічної інформації і за їх допомогою можна реконструювати родоводи усіх верств населення [2].

В даній статті основна увага буде приділена аналізу саме тих записів в метричних книгах, які є нетиповими, а також особливостям ведення, зберігання метричних книг.

Розглянемо записи, які не є типовими, але часто зустрічаються в метричних книгах православних церков, підпорядкованих Московському патріархату. Дитину, народжену поза шлюбом, називали незаконнонародженою. У метричному записі про її народження священик повинен був зазначити “незаконнонароджений” чи “незаконнонароджена”, а до графі про батьків записати відомості про матір за таким зразком: “Села Лозового крестьянка крытая (покрытая) девка Дария Василиева дочь Биленкова, православного исповедания”. Деякі священики у випадках народження позашлюбної дитини вважали за необхідне записувати все, що їм відомо про матір. Наведемо декілька прикладів таких записів. “Слободы Павловки помещиков Райковичей крестьянка Карпа Буракова дочь Мария, в замужестве Гавришева”; “Сумская казенная крестьянка (замужняя, бросившая мужа) Елена Илларионова дочь Германова, муж ея Стефан Николаевич Герман, православные”. Слід зазначити, що в записах про шлюб та смерть незаконнонароджених священики завжди повинні були це вказувати. Показовим є наступний запис про шлюб, зроблений священиком Спасо-Преображенського собору м.Суми 25 травня 1886 р., в якому обоє молодят - незаконнонароджені. У графі про нареченого вказано: “Уволенный в запас армии рядовой Архип, незаконнорожденный, Данильченко, православный, первым браком”; про наречену - “Хутора Пришиба казенная крестьянка Наталия, незаконнорожденная, по крестному отцу Косьмина Ганвась, а по матери Сильченкова, православная, первым браком” [3].

Досить складно реконструювати родовід людини якщо відомо, що вона народилася поза шлюбом. По-перше, такий метричний запис важко знайти, адже в багатьох випадках, вірогідно, боячись людського осуду, народжували і хрестили дитину

в іншому населеному пункті. По-друге, незаконнонародженим, як свідчить вищенаведений приклад, давали прізвище матері або хрещеного батька, по батькові нерідко записували ім'я хрещеного. Деякі священники в метриці під іменем незаконнонародженого самі писали прізвище та по батькові дитини, як правило, за таким зразком: *“Іван Іванович Іванов”, “Петро Петрович Петров”, “Трохим Трохимович Трохимів”, “Наталія Семенівна Семенова”*. Таким чином, у зв'язку з тим, що прізвище батька позашлюбної дитини невідоме, дослідити її родовід по батьківській лінії немає можливості. Але іноді в метриках зустрічаються записи про встановлення батьківства або про всиновлення. Проілюструємо це декількома прикладами. Так, 26 грудня 1885 р. в метричній книзі Спасо-Преображенського собору м. Суми за 1885 р. був зроблений запис про народження в *“Курской губернии Тимского уезда Двоелученской волости бывшей дворовой девицы Веры Дмитриевны дочери Витчинкина, православной”* незаконнонародженого Василя. Пізніше, зліва на полях, є запис такого змісту: *“Определением Сумского окружного суда 21 мая 1891 г. означенного незаконнорожденного Василия узаконить сыном надворного советника Сергея Васильевича и жены его Веры Дмитриевны Милен. Настоящая отметка сделана в силу Указа Харьковской Духовной консистории от 17 июля 1891г. №5534. Помощник благочинного священник Стобровский”* [4]. Факт усиновлення, як і незаконнонародженості, потрібно було зазначити і в записах про шлюб. У цьому випадку священник писав: *“Харьковского второй гильдии купца дочь девица Мария Михайловна, по усыновлению Яковлевна Лысанова”* [5].

По-іншому велися записи про встановлення батьківства, зроблені в радянський час. Наприклад, у метричному записі про народження в 1915 р. незаконнонародженої Наталії Семенівни Семенової, мати якої була *“крестьянка Беловодской волости деревни Водолаг девица внебрачная Андропова дочь”*, ліворуч на полях червоною пастою написано: *“Вписано батька на підставі повідомлення міськради 11/X-29 р. під г. 19.15.7. Архіваріус Підпис”*. На підставі цього в самому метричному записі зроблено виправлення. Червоною пастою перекреслено *“Сименовна Сименова”* і написано Наталія Тимофіївна Цибенко, батько Тимофій Тимофійович Цибенко. Праворуч в останній графі є помітка: *“Записал с паспорта Беловодской волости за №304”* [6]. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що вказані в записах батьки є рідними. Але зазначена інформація дає можливість для пошуку нової інформації про представників роду.

Практично неможливо дослідити родовід людини, від якої або від когось з її предків відмовилася мати. Таких дітей у метриках записували підкидьками і вказували тільки дату хрещення. Цей запис мав такий вигляд: *“Параскева - 17 марта 1900 г. - подкидыш, подкинутый по извещению Конотопского полицейского надзирателя от 16 марта 1900 г. в коридоре дома Ковшара - девочка не известно кому принадлежащая, ребенок около двух недель, отданный на воспитание Марии Степановне Лукьянковой”* [7]. Слід зазначити, що в метриці про шлюб священник, як і в випадках з незаконнонародженими, обов'язково повинен був вказати на цей факт з життя людини. *“Подброшенная ребенком купцу Якову Ивановичу сыну Пискунову и при Святом крещении наречена Любовью, православная, первым браком”* [8] - читаємо в метричній книзі.

Зустрічаються в метричних книгах церков і записи про хрещення дітей, народжених у в'язниці. У цьому випадку в графу про батьків записували: *“Содержащаяся в Сумском тюремном замке за безписьменность, называющая себя*

Ефросиниею Семеоновой дочерью Желтковой, православная". Незважаючи на такі нетипові умови народження, у цієї дитини також були хрещені батьки. Це *"арестант того же замка Черниговской губернии Новгород-Сиверского уезда местечка Средней Буды мещанин Даниил Михайлов сын Рябцев и арестантка сумская мещанка Параскева Павлова дочь Паукова"* [9].

Ускладнює проведення генеалогічного дослідження і факт зміни предками віросповідання. У багатьох випадках обряд приєднання до православної церкви (через хрещення євреїв, магометанців чи через миропомазання (римо-католики, лютерани, розкольники) відбувався не в тому населеному пункті, де мешкали представники роду. Якщо приєднувалося до церкви єврейське подружжя, то разом з ними хрестили і дітей молодше семи років. У випадку приєднання одного з батьків, з чоловіком одночасно хрестили всіх синів, а з дружиною - усіх дочок. Дорослі для зміни віросповідання повинні були надати відомості про батьків, місце і дату їх народження, від одруженого чоловіка вимагалася інформація про місцезнаходження дружини, дітей, їх віросповідання [10]. У таких випадках священник подавав рапорт в консисторію, звідки приходив дозвіл на хрещення. У записках про зміну віросповідання потрібно було вказувати ім'я (до і після хрещення), прізвище, по батькові, вік або дату народження, місце проживання, стан *"новопосвященного"*, на честь якого святого він отримав нове ім'я. Наприклад, у частині *"О родившихся"* метричної книги Свято-Преображенського собору м.Суми 10 лютого 1902 р. зроблено запис: *"Во исполнение резолюции Его Высокопреосвященства Флавиана, архиепископа Харьковского и Ахтырского, от 14 января 1902 г. за №344, просвещен святым крещением города Чернигова мещанин Борис Михелев сын Шнеер, еврейского закона, 19 лет 1-го месяца и 23-х дней (родился 18 декабря 1882 года, и наречен при Святом крещении Борисом в честь святого мученика князя Бориса, празднуемого церковью 24 июля. Восприемники - Херсонской губернии Елисаветградский мещанин Александр Генрихов сын Кисяч и саратовская мещанка Анна Алексеевна дочь Нельдехен"*. Слід зазначити, що факт зміни віросповідання також зазначався і в записках про шлюб. Так, у вищезазначеній метричній книзі в частині *"О бракосочетавшихся"* в записі від 11 лютого 1902 р. про нареченого було записано: *"Жених, города Чернигова мещанин Борис Михайлов (Михелев), а по крестному отцу Александров, сын Шнеер, православного вероисповедания новокрещенный еврей, первым браком, девятнадцати лет"* [11].

Окремо зупинимося на недоліках ведення метричних книг. Про один із них, а саме відсутність запису про народження, писав І.Павловський. З цим фактом зіткнулися, коли доводили дворянство. *"На первых порах дворянство встретило большое затруднение в отыскании метрик, требуемых для доказательства дворянства. И, действительно, достать их было нелегко. В отдаленное время, ни духовенство, ни жители Малороссии, читаем в протоколе, не имея в виду настоящих последствий, не заботилось, первое об исправном ведении книг, а последнее о записывании в оные детей своих, от чего большая часть метрических книг пожарами и прочими случаями, а не менее того, по небрежному хранению, истреблено, а в некоторых доселе остающихся верной записки рождающихся не оказывается. Закон разрешал метрики заменять исповедными записями, но и их не было"* [12].

У результаті аналізу метричних книг та указів, що видавалися духовними консисторіями з приводу перевірки записів у метричних книгах, було виявлено ще

ряд недоліків ведення метричних книг. Головними з них є: 1) книги велися дуже недбайливо, неохайно, в деяких приходах безграмотно, що є наслідком того, що ці книги переписуються не священиками чи псаломщиками, а якимись малограмотними писарями; 2) майже в усіх метричних книгах зустрічаються невчасні записи актів, що свідчить про те, що вони вносилися до книг не відразу після здійснення обряду, а через декілька днів; 3) також в метричних книгах є багато актів, не підписаних священиками через від'їзд їх в інші приходи, з чого випливає, що консисторська метрична книга та приходська ведуться не одночасно; 4) у деяких актах не вказані по батькові та прізвища батьків, деякі прізвища виправлені; 5) пропущені імена померлих та не вказані причини смерті [13].

При дослідженні родоводів на підставі метричних книг церков також необхідно враховувати і особливості їх створення та зберігання.

Згідно з пунктом 29 *“Прибавлений к Духовному регламенту”* 1722 р. один примірник метричної книги священик надсилав до відповідної духовної консисторії [14]. Звідси і назва - консисторський екземпляр. У консисторії ці метричні книги церков повіту за один рік брошурувалися в один фоліант, розмір якого залежав від кількості парафій на території повіту. Іноді ці книги поділялися на два томи, обсягом по 1000 і більше аркушів кожен. У консисторському екземплярі було менше виправлень, записи в них зроблені розбірливим почерком, за що іноді його називали *“біловою книгою”*. У деяких випадках консисторський екземпляр більш достовірний і повний, ніж парафіяльний. Адже виправлення та пропуски реєстрації, які встановлювалися церковним судом, записувалися в першу чергу в консисторський екземпляр і не завжди - в парафіяльний.

Метрична книга, яка велася в церкві та зберігалася безпосередньо в різниці, мала назву парафіяльного екземпляру. Записи в ній робив священик, диякон або причетник [15]. Парафіяльний примірник, який зберігався в церкві, мав іншу структуру. Він складався з метричних записів тільки однієї парафії за декілька років. Обсяг такої метричної книги найчастіше становить до 300 аркушів. На відміну від консисторського, цей примірник заповнювався не завжди охайно і мав багато виправлень.

Зустрічаються у фондах церков і чернетки метричних книг, які вели священики. Записи в них зроблені не завжди розбірливим почерком, із значною кількістю виправлень. Законодавством вести такі чорнові книги не передбачалось. Це була ініціатива самих священиків, які, вірогідно, після проведення обряду спочатку заносили відомості до цих книг, а потім переписували їх начисто в парафіяльний та консисторський екземпляри.

Про ще одну особливість ведення метричних книг необхідно знати при з'ясуванні джерельної бази генеалогічного дослідження. Це наявність за однаковий хронологічний період декількох метричних книг в одній парафії, що залежало від кількості священиків, які до 1802 р. вели свою окрему метричну книгу з *“половини приходу”*. Як правило, метричні книги двох клірів однієї церкви зшиті разом, але бувають випадки, коли вони розкидані по різних книгах. Іноді, у тому випадку, коли в одному населеному пункті будувалася нова церква, створювалася копія - вибірка з метричної книги старої церкви. До неї переписувалися всі записи про народження, шлюб та смерть парафіян за останні 20 років [16]. Отже, враховуючи особливості ведення метричних книг, дослідникам необхідно уважно вивчати описи фонду потрібної церкви.

Слід також зазначити, що для роботи з метричними книгами досліднику потрібні знання з палеографії, адже написані вони скорописом або почерком XVII-XIX ст.

Інформаційний потенціал метричних книг церков дає можливість досліджувати родоводи усіх верств українського суспільства з XVII ст. до 20-х років XX ст. Але, використовуючи їх для реконструкції родоvodu, необхідно враховувати зазначені вище особливості фіксації генеалогічної інформації та особливості ведення і зберігання метричних книг.

1. Див.: *Скочиляс І.* Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії у другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. II. - Біла Церква, 2001. - С.77-87.

2. Див.: *Лобко Н.* Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу". Луцьк, 17-18 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення. - Луцьк, 2007 - С.232-237.

3. Держархів Сумської області, ф.744, оп.3, спр.12, арк.184зв.

4. Держархів Сумської області, ф.744, оп.3, спр.12, арк.106зв.

5. Держархів Сумської області, ф.743, оп.1, спр.93, арк.25зв.

6. Держархів Сумської області, ф.744, оп.1, спр.500, арк.167зв-168.

7. Держархів Сумської області, ф.1189, оп.1, спр.60, арк.235зв.

8. Держархів Сумської області, ф.744, оп.3, спр.12, арк.186зв.

9. Держархів Сумської області, ф.744, оп.3, спр.4, арк.253зв.

10. Див.: Держархів Сумської області, ф.960, оп.1, спр.157, арк.8-8зв.

11. Держархів Сумської області, ф.744, оп.3, спр.31, арк.165зв, 195зв.

12. *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства. 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. - Вып.1, Полтава, 1906. - С.37-38.

13. Див.: Держархів Сумської області, ф.960, оп.1, спр.169, арк.14-25.

14. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 1-е). - Т.VI. - №4022. - С.707.

15. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 1-е). - Т.XL. - №20266а. - С.14.

16. Держархів Донецької області, ф.364, оп.19, спр.2, 7, 13а.

Лобко Н.В. Особенности использования метрических книг церквей при проведении генеалогических исследований

В статье рассматриваются примеры нетипичных записей в метрических книгах церквей, а также особенности ведения и хранения метрических книг.

Lobko N.V. Particular the use of metric books churches during genealogical research

The article gives examples of atypical records in metric books churches and especially management and storage metric books.

Отримано 24.11.2011

КУДІНОВ Д.В.

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА СУМЩИНІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Розглядаються й аналізуються роботи краєзнавчого характеру, присвячені селянському рухові на території Сумщини періоду Першої російської революції.

Селянські виступи періоду демократичної революції 1905-1907 рр. вже понад століття залишаються актуальною тематикою історичних досліджень. В розрізі регіональних розвідок розкриваються нові аспекти селянського руху та трансформації суспільно-політичних поглядів селянства, змінюється бачення характеру та діяльності політичних організацій в керівництві аграріями, ролі громади у відстоюванні інтересів землеробів тощо. В селянському русі початку ХХ ст. знаходимо витoki становлення сучасного регіонального політичного середовища, ствердження демократичних цінностей, поглядів на приватну та громадську власність на землю. Все це підкреслює значення історіографічних досліджень селянського руху краю для об'єктивного розуміння становлення політичної культури та громадянської позиції селянства Сумщини.

Історіографію селянського руху на Сумщині можемо структурувати в три етапи: дожовтневий період й історичні розвідки та мемуаристика 1920-1930-х років; дослідження радянських істориків від середини 1950-х до початку 1990-х років; історичні пошуки періоду незалежності України. В цілому дані етапи співпадають із загальною періодизацією вивчення селянського руху України Першої російської революції (далі - ПРР). В огляді історичної літератури з зазначеної проблеми ми спираємося, передусім, на конкретні регіональні дослідження, залишаючи без розгляду загальні праці з історії ПРР в Україні.

У 1912 р. з'явилася публікація колишнього лідера сумського комітету Всеросійського селянського союзу (далі - ВСС) Антона Щербака, присвячена селянським виступам у Сумському повіті. Автор в характеристиці руху місцевих селян виходив не тільки з власних вражень та спогадів, але й спирався на широку джерельну базу: газетні повідомлення, приговори громад та селянських з'їздів, земську статистику, вироки окружних судів і т.ін.

Дослідник розглядав історію селянського руху на Сумщині у зв'язку з поширенням революційної пропаганди. Селян з їх монархічними ілюзіями, на його думку, могла розбудити лише революційно налаштована інтелігенція: *"Потрібно було запалити іскру про суверенітет народу в самому народові. Ця іскра розпалиться в пожежу, який і очистить батьківщину від віджилих форм життя"* [30, с.2]. Проте, зауважував дослідник, причинність селянських виступів полягала не в агітації революційних агентів, а мала цілком об'єктивні соціально-економічні причини. На користь своєї думки А.Щербак навів дані про землекористування, стан освіти і соціальної інфраструктури в Сумському повіті [31, с.2-3]. На жаль, втраченою є друга половина статті, де йшлося про політичний рух селянства.

Масовий інтерес до революційних подій 1905 р. на Сумщині виник у зв'язку з відзначенням ювілею ПРР. У 1924 р. колегією Істпарта було прийняте рішення про систематичну публікацію матеріалів, присвячених цій події, що підштовхнуло місцеві відділи Істпарту до збирання спогадів учасників революції, а також написання відповідних тематичних статей [1, с.113]. Головна увага при цьому приділялась саме мемуарам. В цьому дослідник української радянської історіографії В.Сарбей вбачав

прояв слабких місць радянської історичної науки 1920-х років. Зокрема, він відзначив недостатній досвід радянських істориків у використанні архівних матеріалів, їхньому критичному аналізі; нерідкістю була і незадовільна фахова підготовка дослідників [24, с.5]. Водночас, звернення до спогадів було необхідним етапом становлення радянської концепції революційного руху у дожовтневий період, оскільки в мемуарах відображалось ідейне обґрунтування антиурядового та класового рухів. Крім того, спогади давали цінну інформацію про масштаби і характер діяльності осередків опозиційних політичних організацій. При цьому, крім старих більшовиків, своїми враженнями від подій 1905 р. ділились також колишні діячі інших соціалістичних партій та рухів. Так, тема селянського руху у Сумському повіті розкривалася, передусім, у спогадах колишніх керівників місцевих комітетів ВСС. Це зумовило сувору критику істориків-марксистів, які звинуватили авторів збірника *“1905 рік на Сумщині”*, що вийшов у 1930 р., у політичній некоректності. Рецензент збірника О.Гершбейн відзначав, що його мінусом, окрім подання голих фактів, є *“політична необробка”* матеріалів [4, с.199]. Як наслідок, це видання тривалий час знаходилося на спецзберезненні і багатьом дослідникам була недоступним.

Головне місце в зазначеному збірнику належить автобіографічній статті А.Щербака, передрукованій з оригіналу, що вийшов у журналі *“Пролетарська революція”* чотирма роками раніше [28]. В ній свідок і учасник революції розгорнув широку панораму демократичного руху, який масово захопив селянство і перетворив її автора на відому в імперії особистість. За Щербаком впливає, що селянський рух в повіті починався з петиційної кампанії, а також з поширенням ним та його прибічниками релігійно-політичної пропаганди. Мирного діалогу з владою досягти не вдалося: приговор сумських селян, в якому вони вимагали скликання Установчих Зборів, був проігнорований, а Щербака та декількох соціал-демократів, що підбурювали селян до бойкоту влади, заарештували.

Друга половина статті Щербака присвячена кульмінації революційного руху в повіті - діяльності повітового комітету ВСС, який став своєрідним селянським урядом, оголошував страйки, виступав в якості посередника між поміщиками та наймитами, встановлював ціни в місті і мав власну міліцію. Автор зробив акцент саме на сильних сторонах діяльності комітету, уникаючи будь-якої критики помилок організації. Свої особисті враження автор підкріпив документами поліції, де чини МВС характеризували небезпечний і навіть вибуховий стан повіту внаслідок діяльності ВСС; випискою з протоколу засідання петербурзької ради робітничих депутатів, на якому Щербак розповів присутнім про революційний настрій селян Сумського повіту, їхню готовність з'єднатися зі столичним пролетаріатом; випискою зі справи Московської судової палати, де уточнюється роль Щербака як оратора на Делегатському з'їзді Селянського союзу у листопаді 1905 р., що є важливим з огляду уточнення внеску сумської делегації в розробку програми ВСС; а також текстом петиції, яку її автор від імені сумських селян вручав прем'єру С.Вітте. Суб'єктивізм оцінки Щербака щодо дій комітету посилюється і через постійне підкреслення власної ключової ролі в керівництві селянством. Хоча певною мірою вона підтверджується рапортами поліції та спогадами соратників сумського ватажка, це не дозволило досліднику вийти за межі ототожнення селянського руху в повіті та власної особистості [29].

Цінні дані містяться також в статті колишнього секретаря повітового комітету ВСС Миколи Сердюка, що вийшла в ювілейному збірнику. Як і розвідка Щербака, ця робота стала синтетичною спробою поєднати особисті спогади з документальною базою дослідження. Структурно автор розділив роботу на сімнадцять частин

відповідно до проблематики селянського руху, що змістовно значно доповнюють матеріал Щербака. Зокрема, Сердюк охарактеризував діяльність інших активістів повітового комітету ВСС, більш детально зупинився на проведених у Сумах селянських з'їздах, зв'язках організації з опозиційними партіями та підготовці збройного повстання [25].

Слід відзначити, що стаття Сердюка вийшла в скороченому варіанті. Повністю її рукопис зберігається в фондах Державного архіву Сумської області. У 1935 р. Сердюк значно розширив свою роботу новими фактичними даними, але оновлена праця так і не побачила світ.

Серед пропущених у статті деталей є цікаві розповіді автора про беззаперечне сприйняття Щербака селянами повіту як свого ватажка, про просвітницьку та організаційну роботу революціонерів серед учнівської молоді, про співробітництво між різними партіями в 1905 р. в повіті, про стихійні мітинги, влаштовані Щербаком на ст.Кореневе Рильського повіту та у с.Степанівка Сумського повіту [5, арк.4-6; 6, арк.4-10]. У першому рукописі його автором також роз'яснюються причини відносно легкої перемоги контрреволюції в регіоні: 1) віра керівників місцевих осередків партій у те, що для повалення режиму достатньо розвінчати самодержавство в очах селянства; 2) *“революція почуттів, а не революція інтелекту”* - неспроможність селянської маси сприймати завдання революції на раціональному рівні, її недостатня політична свідомість; 3) недостатність досвідчених кадрів серед керівництва повітового комітету Союзу (Сердюк апелював до п'яти активістів у Сумах) [5, арк.5].

Про окремі деталі з історії селянського руху в Сумському повіті дізнаємося зі спогадів другої за значенням особи в повітовому комітеті ВСС Антона Овчаренка. Зокрема, автор вказав, що проведені у травні 1905 р. арешти членів сільськогосподарського товариства не лише не припинили агітації серед селянства з боку революціонерів, а навпаки, сприяли появі низових структур Союзу в регіоні. Про це свідчить факт відрядження у липні 1905 р. до Москви на установчий з'їзд організації делегації від п'яти волостей Сумського повіту. Спогади Овчаренка вносять деякі корективи і в дискусію щодо ролі партій в організації Селянського союзу. Установчим з'їздом, на його думку, керували саме соціал-демократи та есери. Роль самочинних селянських активістів була ще незначною [19].

Никанор Онацький, автор ще однієї статті в збірнику *“1905 рік на Сумщині”*, розширив географічні рамки дослідження виступів селянства в регіоні, охопивши, крім Сумського, Охтирський та Лебединський повіти. Оцінивши особливості місцевого господарювання та соціального становища селянства, дослідник вивів наступні причини його невдоволення: нестача землі, важкі умови відробітків, високі орендні ціни, незадовільні умови праці наймитів в економіях. Автор, спираючись на широку документальну базу, спробував районувати селянські виступи, виходячи з особливостей протікання революційних процесів в повітах та волостях північно-західної частини Харківської губернії. Це дозволило йому зробити висновок про типові форми руху селян в регіоні: потрави, покоси, порубки, підпали, страйки, закриття *“монополюк”*. Найвищих форм набувала політична боротьба селянства. Як приклад автор наводив села Хотінської та Яструбинівської волостей, жителі яких організовано добивалися поступок з боку власників, а також масово долучалися до діяльності ВСС. Першим серед істориків Онацький вжив назву *“Яструбинська республіка”* по відношенню до волості, де повністю влада перейшла до місцевого відділку ВСС. У цілому дослідник до проблеми селянського руху на Сумщині підійшов з наукового боку [20].

Детально про *“Яструбинську республіку”* розповідав і колишній активіст ВСС Іван Пороскун. Його мемуари відтворюють картину діяльності революційної влади,

що зорганізувалася в Яструбиному та в ряді інших сусідніх сіл - Хотіні, Морочі, Степному, Хуторі. Автор підкреслив визначну роль голови Яструбинівського комітету Юхима Зленка, який мав великий особистий авторитет серед селян та був одним із керівників успішного страйку у жовтні 1905 р. Спогади Пороскуна - це також єдине джерело про акцію соціалізації селянами маєтків графині Строганової: всередині грудня 1905 р. робітники економії на мітингу в Хотіні ухвалили рішення про усунення власниці від розпорядження майном, його передачі під контроль Хотінського комітету ВСС та обрали нового управляючого, підзвітного виключно комітету [21]. Даний факт є свідченням переважно соціалістичного характеру селянського руху в регіоні. Останній, за свідченням авторів збірника *“1905 рік на Сумщині”*, мав переважаючий характер і значно випереджав робітничий рух в Сумському повіті як за розмахом, так і за своїм політичним значенням. На це звернув увагу Гершбейн, вказуючи, що в збірнику *“говориться тільки про селянський рух, висуваючи селянство як основну силу, фактично затушовуючи гегемонію пролетаріату”* [4, с.200]. Дана антитеза, насправді, вірно оцінює роль і значення селянства як соціальної сили в регіоні. Це підтверджується чисельними документальними свідченнями.

Особливості селянського руху на півночі Сумщини відзначені в роботах О.Дроздова і В.Єфімовського. В них подано детальний опис розгрому селянами цукрового Михайлівського заводу в Глухівському повіті у лютому 1905 р. та гучної судової справи, що послідувала за цим експецом, каральної експедиції начальника Чернігівського губернського жандармського управління полковника М.Рудова в села Конотопського повіту, сутичок селян з поліцією та козаками в сс.Рудівка та Кропивне того ж повіту, с.Погорельці Кролевецького повіту, агітації серед селян Вороніжа, Свеси та Ямполя Глухівського повіту, діяльності комітетів ВСС, петиційного руху влітку 1905 р. тощо [7; 8]. Особливу увагу Дроздов приділив діяльності Покошицького комітету Союзу, який поширював свою діяльність переважно на територію Кролевецького повіту. Ретельно перерахувавши підкріплені прикладами дії цієї організації, - поширення пропагандистських листів по селах Чернігівщини, пряму антиурядову агітацію селян, зміщення волосних та сільських старост, бойкот представників влади, - автор, проте, дійшов висновку про її *“куркульський”* характер, що гальмував революційні процеси на селі. Водночас, заслуга Союзу, зауважував Дроздов, полягала в тому, що завдяки йому *“селяни зрозуміли, що без організації, без об'єднання своїх розрізнених сил вони не можуть розраховувати на успіх в своїй боротьбі з царсько-дворянським гнітом та експлуатацією”* [8, с.26]. Єфімовський натомість схвально оцінював діяльність в Чернігівській губернії не лише ВСС, але й інших опозиційних сил, зокрема, *“групи селянського союзу есерів”* у с.Обтове Кролевецького повіту, яка ще влітку 1905 р. розагітувала селян не сплачувати податки і чинити збройний опір представникам влади [9, с.189-190].

Оптимістичний погляд на радикалізм селян знаходимо також у спогадах учасників ПРР в Конотопському та Кролевецькому повітах, які побачили світ у збірнику, що був випущений до 20-річного ювілею ПРР Конотопським Істпартком. Так, С.Степняк та О.Кібальчич писали, що у 1905 р. вони вели активну пропаганду серед селян, агітуючи їх вступати до лав ВСС, підписувати відозви з вимогами скликання Установчих Зборів [12; 26]. Обидва автори, однак, вказували на відсутність одностайності в намірах селян. Справа полягала зовсім не в класовій свідомості селянства, а в перевазі революційних або контрреволюційних настроїв у різних населених пунктах. *“В таких селах, як Підлипне і Попівка, селяни кували піки для повстання, а в таких як Соснівка і Гайворон, йшла агітація за царя”*, - зауважував С.Степняк [26, с.40]. Але *“червоні”* села, одностайно

стверджували автори, були готові до відкритого збройного виступу, який так і не відбувся через поразку робочої революції у містах.

Матеріали ювілейних збірників давали цінний фактичний матеріал, який не зустрічається в документах царського МВС і наживо допомагає відновити атмосферу, що панувала серед селянства в 1905 р., а також змалювати психологічні портрети його керівників. Але при цьому можна погодитися з критиками ювілейних збірників про недостатній рівень аналітики, про нерозв'язаність питання щодо співробітництва робочих і селянства в революції, яке мало місце в регіоні, певну фрагментарність окремих сторін соціальної боротьби, що в результаті не давало цілісної картини революційному рухові [4; 17]. Крім того, як зауважували Ф.Лось та Л.Олійник, в історіографічному нарисі дослідження ПРР в Україні місцеві автори мало зважали на загальні тенденції розвитку революції, на події, що відбувались в інших районах; як правило, вони обмежувались висвітленням подій одного 1905 р. і не розкривали соціально-економічних передумов революції [16, с.33].

В період сталінізму тематика революційних подій на Сумщині 1905-1907 рр. майже не висвітлювалася в науковій літературі. Лише у 1955 р. у зв'язку з ювілеєм ПРР з'являються публікації істориків, присвячені даній проблемі. Відсутність наукових видань в Сумській області зумовила той факт, що статті авторів публікувались лише в періодичній пресі і присвячені були переважно діяльності більшовиків. Проте, окремо виділяються дві роботи, автори яких дали оцінку і селянському рухові. Описуючи селянські виступи на Сумщині, П.Чигрина звернула увагу на хвилю погромів, що прокотилися на Лебединщині у травні-червні 1905 р., як центрову подію всього селянського руху в регіоні, з чим можна не погодитися. Водночас мирні засоби боротьби селян автор залишила поза увагою [27]. П.Гарчев, обмежившись розглядом подій революційної боротьби на Сумщині лише останнього місяця 1905 р., навпаки, змалював широку панораму селянського руху, досить правдиво оцінивши потенціал та керівну роль Селянського союзу. Окрім погромів поміщицьких маєтків, як важливий елемент селянських виступів автор виділив мітинги і приговорний рух, які сприяли організаційній консолідації селянства [2]. Поразка революційних змагань дослідником пояснювалася в класичному дусі радянської історіографії ПРР - недостатньою міцністю союзу робітників та селянства, впливом лібералів та неонародників, вірою у мирні засоби розв'язання конфлікту із владою.

Тема виступів 1905 р. на Сумщині знов підіймалася в місцевій пресі до чергового ювілею революції. Особливо виділимо статтю П.Козирєва, в якій він намагався охопити різні аспекти проявів невдоволення трудящих. Селянські виступи дослідник розглядав неодмінно в зв'язку з робітничим рухом та діяльністю більшовиків. Але на відміну від своїх попередників П.Козирєв оперував багатьма новими фактами, що дозволило розкрити деякі "білі плями" революційних подій. Наприклад, автор встановив перелік агітаційних видань, що поширювались у селах, описав "справу Гайвася", до якої була причетною група сумських експропріаторів, навів приклад маловідомої переписки М.Горького та сумського поміщика, що скаржився письменнику на селянські ексцеси. Ілюструючи настрої місцевого селянства, автор звернувся до художнього твору К.Гордієнка "Чужу ниву жала", в основу якого було покладено виступи лебединських селян влітку 1905 р. Автор також підрахував кількість населених пунктів Сумщини, охоплених революційною боротьбою в 1905-1907 рр. Так, у 24 селах відбулися страйки, а в 20 - збройні сутички з військами [13].

У статті Л.Сапухіної "1905 рік у Сумах" знайшла відображення діяльність Сумського комітету ВСС, який, на думку автора, був серйозною революційною

організацією поряд з РСДРП. Науковець зробила наголос на низці ключових подій, пов'язаних з селянством - мітинги селян у травні 1905 р., селянські з'їзди, контакти соціал-демократів з селянством та повітовим комітетом ВСС [23].

Наукова праця, присвячена діяльності Селянського союзу на Сумщині, належить П.Замковому. Уперше він вжив термін "*селянська республіка*" по відношенню до організації селян Сумського повіту, що було обґрунтовано автором фактами дійсного управління життям повіту місцевим комітетом ВСС. Початок "*республіки*", вказував П.Замковий, поклав з'їзд селян Сумського повіту 29 жовтня 1905 р., який обрав повітовий комітет організації [10, с.89]. Місцева організація ВСС мала чітку соціалістичну спрямованість, на що вказує зміст вимог її керівників, а також приговорів, які ухвалювали загітовані Союзом сільські громади [10, с.90-91]. Діяльність ВСС, за П.Замковим, проявлялась у кількох формах боротьби: 1) проведенні масових заходів з метою мобілізації та агітації мас; 2) заміні старої сільської влади новою, революційною; 3) розширенні мережі Союзу за рахунок вступу в організацію цілих общин, що складали відповідні приговори; 4) налагодженні видавничої діяльності; 5) влаштуванні страйків сільськогосподарських робітників; 6) встановленні обмежень для господарювання поміщиків з метою їхнього виживання з землі; 7) формуванні дружин для підтримки порядку; 8) запобіганні насильству і погромів; 9) протидії чорносотенцям в повіті [15, с.86]. Розгром "*республіки*", готової дати відсіч карателям, на переконання П.Замкового, був спричинений арештами її лідерів, недостатнім зв'язком селянства та пролетаріату, установкою керівництва ВСС на мирні засоби боротьби [10, с.94].

Тема "*Сумської селянської республіки*" знайшла продовження в статті сучасного українського дослідника ВСС В.Магася, який при її написанні спирався на широку джерельну базу. Передусім, це документи МВС і спогади учасників революції на Сумщині. Автор зауважив, що організовані форми політичної боротьби селянства історичною наукою вивчені недостатньо, що робить актуальним їхнє дослідження. Зразковою з цієї точки зору є діяльність Сумського комітету Союзу в 1905 р., яка на думку науковця, була найуспішнішою серед інших місцевих структур ВСС в Україні. Магась підкреслив провідну роль Щербака в подіях 1905 р., який брав активну участь в пропаганді ідей Союзу, був представником сумського селянства як при передачі його петиції уряду, так і на Делегатському з'їзді ВСС у листопаді 1905 р. Автор підкреслив, що самочинна організація селянства Сумського повіту фактично виникла ще за кілька місяців до появи самого Союзу на основі місцевого сільськогосподарського товариства [18, с.46]. Результатом продуманої пропаганди Щербака та його однодумців стало приєднання майже всього Сумського повіту з понад двохсоттисячним сільським населенням до Селянського союзу [18, с.45]. Хоча останнє твердження є доволі сумнівним (в історіографії ПРР досі вважається вірною оцінка чисельності організації О.Кірюхіною - 200 тис. членів по всій Російській імперії), не можна уникнути того факту, що постанови про приєднання до лав організації нерідко стосувалися всіх членів громад. Проте, подібне колективне членство було ефективним лише з огляду піднесення селянського руху наприкінці 1905 р.

Автор звернув увагу і на зміст діяльності комітетів Союзу: влаштування селянських з'їздів за участі делегатів від кількох повітів Харківської та Курської губерній, відстоювання економічних інтересів селянства, наведення порядку у волостях за умов розладнання діяльності поліції, переобрання або підпорядкування волі комітетів сільських та волосних влад, закриття "*монополюк*", вживання превентивних заходів щодо погромів і насильницьких дій [18, с.48-50]. Останні були своєрідним політичним кредо Союзу, який зростав як альтернатива революційній стихії. Крім того, уникнення

збройного протистояння з силовими структурами насправді сприяло розширенню структури Союзу на місцях, який не зустрічав серйозного опору з боку влади, збентеженої збройними виступами робітників у промислових центрах. В цілому, підсумував автор, завдяки вмілому керівництву повітового комітету, широкій участі в агітаційній та організаційній діяльності представників сільської інтелігенції та довіри до Союзу з боку більшості селянства ВСС вдалося фактично прибрати до своїх рук владу в повіті та поширити її за його межі. Проте, функціонування впливового органу перервалося через репресії з боку влади [18, с.51].

Серед сучасних російських істориків тематикою *“Сумської селянської республіки”* цікавиться також російська дослідниця Г.Салтик, яка відстежила зв'язки між організаціями Союзу в Харківській і Курській губерніях. Зокрема, науковець встановила, що у грудні 1905 р. відбулися візити делегатів с.Кобилки Рильського повіту на грудневий з'їзд ВСС у Сумах і сумчан-есерів до Кобилок, що завершилися оформленням у вказаному селі відділу ВСС [22].

“Яструбинська республіка” стала об'єктом дослідження сумського історика Г.Івануценка. Автор уточнив перебіг страйку, організованого яструбинцями в економії графині Строганової у жовтні 1905 р., подробиці військової сутички селян з карателями під час придушення *“республіки”*, встановив імена і деякі подробиці життя її керівників. Івануценко звернув також увагу на підняття селянами, чи не єдиними на Сумщині, національного питання [11].

Джерелознавчі аспекти дослідження селянського руху на Сумщині вивчала О.Герасименко, яка проаналізувала відповідні фонди документів Державного архіву Сумської області. Автор відмітила, що в загальних дослідженнях, присвячених історії селянського руху, науковці нерідко уникали провінційних архівів, через що чимало фактів залишається поза увагою. Фронтальне вивчення перелічених фондів ДАСО, зауважила автор, *“дає змогу значно розширити кількісні рамки селянського руху в досліджуваній період, помітно доповнити його форми, характеристику, спрямованість тощо”*. Як яскравий приклад психології селянства, збентеженого революцією, О.Герасименко навела лист селян с.Шаповалівка до Конотопської міської думи [3].

Узагальнений широкий погляд на селянські виступи в межах сучасної Сумщини у 1905-1907 рр. представлений в монографії М.Яременка [32]. Автор деталізовано підійшов до розгляду форм і методів селянської боротьби, не упускаючи всі основні виступи. Ним уточнена кількість населених пунктів, в яких органами внутрішніх справ були зафіксовані селянські заворушення - 124 [32, с.298]. Велике значення автором було приділене діяльності місцевих лідерів селянського руху, особливо тих, імена яких нерідко упускалися іншими дослідниками. Зокрема, хінельського старости Андрія Ключникова, ініціатора погрому цукрового заводу Терещенка у лютому 1905 р. в Хуторі-Михайлівському; організаторів комітетів ВСС вчителя Івана Рибасова, лікаря Олексія Агішевського й агента земського страхування Олексія Автанділова (Юнаківка, Сумський повіт), службовця Сумського земства Артема Єригова (Терешківка, Сумський повіт), управляючого морочанською економією Артема Семеновського (Мороча, Сумський повіт), фельдшера Івана Аршинова (Хотінь, Сумський повіт), селян Юхима Зленка, Степана Коноваленка, Микити Мозгового, Никанора Зикуленка (Яструбине, Сумський повіт), Васильця (Підлипне, Конотопський повіт), вчителя Євтушенка, який проводив агітаційну роботу на користь ВСС серед селян Глухівського, Кролевецького та Новгород-Сіверського повіту та багато інших [32, с.274-292].

М.Яременко також порівняв вплив політичних організацій на селянство, дійшовши висновку про перевагу Селянського союзу [32, с.286-289]. Не зважаючи

на намагання лідерів ВСС надати селянському руху організованих форм, лише в окремих випадках, резюмував дослідник, можемо спостерігати певні форми організованості. Насильницькі методи боротьби, які нерідко переходили до рангу звичайних злочинів, переважали над дійсно політичними. Загалом, зауважив дослідник, селянська боротьба в регіоні була зумовлена зростанням антипоміщицьких та антидержавних настроїв, які активно підігрівалися опозицією царському режиму [32, с.291].

Окремо автор виділив селянський рух 1906-1907 рр., що відзначався поверненням до насильницьких форм боротьби в місцевостях, де колись були сильними позиції Селянського союзу, фактичною виключністю економічних вимог та водночас зміцненням страйкового руху. При цьому, головним завданням, яке ставили перед собою страйкарі, підкреслював Яременко, було не часткове задоволення економічних інтересів наймитів, а примушення власників маєтків відмовитись від господарювання, залишити економії, віддати землю селянам. [32, с.297]. Про це свідчить той факт, що у страйках, як правило, брали участь не тільки робітники економії, а практично всі члени громад. Це дозволяє визначити специфіку страйкових виступів в регіоні як продовження загальноселянської, антипоміщицької за характером, боротьби за землю [14, с.99]. Прикладами подібних страйків служать виступи робітників Степнянської (Сумський повіт), Покровської (Охтирський повіт) та Хоружівської (Роменський повіт) економії [32, с.297-298].

В цілому тематика селянського руху на Сумщині вивчена досить добре, враховуючи доволі значну її актуальність як у радянській, так і в пострадянській історіографії. Накопичений значний фактаж, визначені типові регіональні особливості руху. Серед них - створення "*селянських республік*" як своєрідних форм соціально-політичної організації селянства на сільській та волосній основі, масові погроми поміщицьких маєтків як відплата за багаторічну і нещадну експлуатацію селянства, відчайдушне бажання останнього якнайшвидше отримати землю з поміщицького фонду, визначна роль харизматичних лідерів, які користувались колосальним кредитом довіри з боку селянства. Проте, погляди науковців на одні й ті ж самі події та явища залишаються доволі плюралістичними, що зумовлено не тільки змінами в історіософії та історіографії за останні два десятиліття, але й різними ідейними підходами та науковими установками авторів. Це означає, що селянський рух на Сумщині і надалі залишиться темою плідного діалогу істориків.

1. Алаторцева А.И. Советская историческая периодика, 1917 - середина 1930-х годов / А.И.Алаторцева. - М.: Наука, 1989. - 256 с.

2. Гарчев П. Революційні події на Сумщині в грудні 1905 року / П.Гарчев // Ленінська правда. - 1955. - №254. - С.2.

3. Герасименко О. Матеріали з історії руху селянства Сумщини на початку ХХ століття у фондах місцевого обласного архіву / О.В.Герасименко // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2005. - С.74-78.

4. Гершбейн О.М. Межберг. "Жовтневі події 1905 р. в Одесі". "Пролетар". 1931 р. М.Жезмер. "Одеська Рада робітн. депутатів 1905 р.". "Пролетар". 1931 р. Ф.Ястребов. "1905 р. у Києві". "Пролетар". 1930 р. "1905 рік на Сумщині". Збірник. Вид-во м.Суми. 1930 р. / О.Гершбейн // Літопис революції. - 1931. - №3. - С.198-201.

5. Держархів Сумської області, ф.Р-2362, оп.1, спр.59, 17 арк.

6. Держархів Сумської області, ф.Р-2362, оп.1, спр.62, 35 арк.

7. Дроздов И. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. / И.Г.Дроздов. - М.-Л.: Госиздат, 1925. - 188 с.

8. Дроздов И. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905-1906 гг. / И.Г.Дроздов // Исторические записки. - 1940. - №9. - С.3-30.

9. Ефимовский В. Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году / В.Ефимовский // Летопись революции. - 1925. - №2. - С.174-204.

10. Замковий П. З історії "селянської республіки" на Сумщині / П.В.Замковий // Український історичний журнал. - 1985. - №12. - С.87-94.
11. Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття / Г.М.Іванущенко // Визвольний шлях. - 2006. - Травень. - С.116-119.
12. Кибальчич А. Страницка воспоминаний о Крелевеччине / А.Кибальчич // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. - Конотоп: Конотопская типография Окрмestхoзa, 1925. - С.52-56.
13. Козирев П. 1905 рік на Сумщині / П.Козирев // Ленінська правда. - 1975. - №2. - С.2-3.
14. Кудінов Д. Страйковий рух селянства Лівобережної України у 1905-1907 рр. / Д.В.Кудінов // Сумська старовина. - №XXX. - С.86-103.
15. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д.Кудінов // Часопис української історії. - 2011. - Вип.21. - С.82-90.
16. Лось Ф. Стан і завдання вивчення революції 1905-1907 рр. на Україні / Ф.Є.Лось, Л.В.Олійник // Український історичний журнал. - 1965. - №1. - С.30-41.
17. М.И. "1905 г. на Конотопщине" / М.И. // Летопись революции. - 1926. - №1. - С.201-202.
18. Магась В. "Селянська республіка" на Сумщині в роки Першої російської революції / В.О.Магась // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. - Одеса, 2008. - Вип.11. Серія: історія. - С.44-53.
19. Овчаренко А. Спогади про революцію 1905 року на Сумщині / Антон Овчаренко // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.81-83.
20. Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року / Н.Х.Онацький // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.37-45.
21. Порожун І. Спогади про 1905 рік / І.Порожун // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.96-99.
22. Салтык Г. Сумщина и Курский край: из опыта политического сотрудничества в начале XX века / Г.А.Салтык // Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29-30 жовтня 2009 р.). - Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. - С.86-92.
23. Сапухіна Л. 1905 рік у Сумах / Л.П.Сапухіна // Ленінська правда. - 1985. - №118. - С.3.
24. Сарбей В. Іспарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В.Г.Сарбей // Український історичний журнал. - 1967. - №1. - С.3-10.
25. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / Микола Сердюк // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.53-69.
26. Степняк С. "Пятый" год / С.Степняк // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. - Конотоп: Конотопская типография Окрмestхoзa, 1925. - С.36-45.
27. Чигрина П. Революційні виступи робітників і селян Сумщини в 1905-1907 рр. / П.Чигрина // Ленінська правда. - 1955. - №135. - С.2.
28. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде / Антон Щербак // Пролетарская революция. - 1926. - №7. - С.122-139.
29. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде / Антон Щербак // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.129-143.
30. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение / Антон Щербак // Великий океан. - 1912. - №108. - С.2.
31. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение / Антон Щербак // Великий океан. - 1912. - №112. - С.2-3.
32. Яременко М. Пореформенний розвиток Сумщини (1861-1916) / М.Ф.Яременко. - Суми: Університетська книга, 2002. - 366 с.

Кудінов Д.В. Краеведческие исследования крестьянского движения на Сумщине в период Первой русской революции

Рассматриваются и анализируются работы краеведческого характера, посвященные крестьянскому движению на территории Сумщины в период Первой русской революции.

Kudinov D.V. Cultural, geographical and historical researches on the peasants movement in Sumy region during the First Russian Revolution

Depicted and analized in the article: the works of geographical cultural and historical character dedicated to the peasants movement on the territory of Sumy region during the First Russian Revolution.

ПАРХОМЕНКО В.А.

СТАНОВЛЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ ТА АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 р.): НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті автор на матеріалах мемуаристики висвітлює становлення Директорії та антигетьманське повстання у листопаді-грудні 1918 р. Аналізує чинники, які призвели до падіння Гетьманату.

Становленню Директорії як нового революційного осередку, котре відбулося в листопаді 1918 р., приділена значна увага у більшості мемуарних праць, присвячених визвольним змаганням 1917-1921 рр. Адже саме останні місяці 1918 р. продемонстрували всю політичну палітру тогочасної України: настрої, прагнення, проекти не лише лідерів двох протилежних сторін (прихильників Гетьманату та його політичних опонентів), а й бачення подій представниками військових, іноземців, тих, хто безпосередньо не приймав участі в повстанні, будучи лише його свідками та сучасниками. При цьому спроба розібратися в причинах виникнення Директорії та її перемозі найчастіше переважає у мемуарах над самим описом подій. Адже боротьба Директорії з Гетьманатом продемонструвала не лише внутрішню боротьбу українських соціалістів та консерваторів, а боротьбу двох форм політичного устрою - монархістської та республіканської, проросійської та незалежницької. Звідси і певна увага до подій антигетьманського повстання з боку тогочасних "сусідів" України, передусім лідерів Білої армії та більшовицької Росії.

Значний матеріал щодо передумов виникнення Директорії містять мемуари її членів. Так, В.Винниченко у "*Відродженні нації*" вказує, що плани антигетьманської революції почали в нього формуватися після придушення П.Скоропадським літньої хвилі селянських повстань і особливо посилювались після його обрання головою Національного Союзу [1, с.87-88]. Аналізуючи причини попередніх поразок, В.Винниченко приписує собі пошук нових форм боротьби, позбавлених попередніх вад, передусім дезорганізованості та відсутності дієвої і контрольованої армії, а також необхідності збільшити рівень таємності процесу підготовки повстання, адже П.Скоропадський, спираючись на німецьку допомогу, міг легко його придушити в зародку. Інші члени Національного Союзу, як твердить В.Винниченко, займалися лише балаканиною [1, с.89]. Про складність підготовки антигетьманського руху восени 1918 р. вказують і інші мемуаристи з табору Директорії. Так, І.Мазепа наголошує, що більшість тогочасних політиків не вважали цю справу можливою і, що головне, потрібною для України. Причини такої поведінки названі цілком очевидні - страх перед німецькими окупаційними військами і залишки віри в можливість створення нового, українського уряду без руйнації всієї системи Української держави з її стабільністю. Однак він чітко вказує, що більшість населення України була категорично незадоволена діяльністю гетьманської адміністрації [2, с.55-57].

Взагалі спогади В.Винниченка про цей період побудовані навколо однієї теми: повстання підготовлено виключно ним (з єдиним помічником - М.Шапвалом) і, відповідно, подальша доля Директорії мала бути невід'ємною від долі самого автора. Така позиція значною мірою порушує об'єктивність висвітлення подій і тому потребує значної історичної критики.

Як не дивно, період підготовки та створення Директорії практично не висвітлений у інших мемуарах. Це пояснюється передусім тим, що їх автори дійсно були непричетні до заходів організації або як члени прогетьманської групи не були достатньо з ними обізнані чи не надавали цьому важливого значення. Так, Д.Дорошенко лише вказав на активізацію діяльності Національного Союзу у жовтні - на початку листопада 1918 р., однак ніяким чином не вказав на появу реальної загрози владі гетьмана [3, с.380]. Ще менше уваги цьому процесу приділяє сам П.Скоропадський.

Значно більшою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання, що посилювалися на початку листопада 1918 р. Про них у своїх спогадах згадують представники різних політичних таборів, звісно, даючи їм різні оцінки. Так, М.Ковалевський досить докладно описує події осені 1918 р., вказуючи, що повстання охопило значні регіони і було спрямоване насамперед проти тих, хто раніше підтримував гетьмана і відповідно, мав від нього зиск, зокрема поміщики, які змогли повернути собі власність [4, с.493]. Причини активізації повстань намагалися дослідити як мемуаристи від влади, так і прихильники зміни гетьманської політики, котрі навіть не знали про плани В.Винниченка щодо повстання. Так, основними причинами масових селянських заворушень в цей час П.Скоропадський вважав дії німецької адміністрації, більшовицьких агітаторів, котрі приписували гетьману всі можливі і неможливі злочини проти селян та робітників; представників "лівих" партій, усунутих від влади у квітні 1918 р. [5, с.249].

Досить цікаве бачення причин селянських повстань та Директорії в цілому робить у своїх мемуарах генерал О.П.Греков, який висловив припущення про причини високої національної свідомості українських селян. Суть її полягала у не сприйнятті будь-якої окупаційної влади, чи то німецької, чи більшовицької. Довіра збереглась лише до тих українських сил, що ніяким чином не були пов'язані з іноземцями, і отже не створювали загрозу для українського села. Підтримка німцями уряду П.Скоропадського восени 1918 р. лише прискорила зростання селянського опору та самого падіння режиму гетьмана. Ті ж самі причини відштовхнули від Гетьманату і частини регулярної армії, також сформованої переважно з мобілізованих селян. Проект їх участі у поході Добровольчої армії на Москву був сприйнятий військовими як втягування селян в зовнішню війну, наслідком якої вони бачили повернення російських поміщиків і загрозу своїм інтересам [6].

Більш загально причини селянського руху восени 1918 р. показують представники антигетьманської опозиції, передусім з соціалістичних партій. Всі вони майже одноголосно звинувачували гетьманський уряд, який своєю антинародною політикою довів народні маси до критичної точки [2, с.55]. Так, В.Андрієвський головною причиною повстання назвав каральні акції, ініційовані гетьманським урядом після придушення літньої хвилі народних виступів [7, с.188-189]. Звичайно, що спогади опозиціонерів також не позбавлені суб'єктивності, адже вони повністю ігнорують серед причин власну підливну діяльність, якою особливо вирізнялась партія есерів. Однак в цілому їхня позиція, на нашу думку, набагато ближча до істинної.

В.Винниченко у своїх мемуарах досить прозоро вказує шляхи формування ідеології Директорії на початку листопада 1918 р. Він акцентує увагу на тому, що гетьманський режим восени остаточно відійшов від політики "українізації" та, втративши національні риси, змушений був повернутися до ідеї "єдиної та неділимої" [1, с.100-102]. Це дозволило революціонерам, на його думку, повернутися до старих лозунгів захисту української державності, однак, додавши до них неодмінне вирішення ключових соціально-

економічних проблем. Таким чином ми бачимо, що на середину листопада склалися всі умови, за яких повалення Гетьманату могло бути успішним: масове незадоволення суспільства, значний революційний рух селянства і головне - революція в Німеччині, що могла остаточно позбавити П.Скоропадського підтримки окупаційних військ. Лишалось тільки очолити цей рух і розпочати справжнє повстання.

В.Винниченко однозначно вказує, що приводом до створення революційної Директорії стали каральні дії гетьманських спецслужб, що не лише налякали членів Національного Союзу, а й загрожували революції і українській незалежності в цілому [1, с.106]. Тим більше, що Директорії вдалося остаточно заручитися підтримкою корпусу Січових Стрільців, розташованому в Білій Церкві та ще не відправленому гетьманом до Галичини, на допомогу ЗУНР. Цю позицію підтверджує також у своїх мемуарах В.Кучабський, котрий відкрито вказує на прагнення Січових Стрільців розпочати активні бойові дії проти антиукраїнського гетьманського режиму [8, с.116-117]. За цих умов В.Винниченко на зібранні членів Національного Союзу наголосив на необхідності створення революційної Директорії, якій буде передано всі повноваження від усіх політичних партій українства [1, с.106]. Через пряму загрозу арештів рішення про обрання Директорії було прийнято без традиційних дебатів і 13 листопада 1918 р. відбулося таємне засідання, на якому представниками всіх опозиційних партій було обрано Директорію, затверджено план повстання, намічено основні соціальні, політичні та економічні гасла, під якими мав відбутися збройний виступ. Це рішення дійсно мало історичний характер, адже воно продемонструвало схильність більшості українських політиків до радикальних методів боротьби за українську державу. Однак самі вибори, як повідомляє В.Винниченко, були занадто швидкими і непередбачуваними. Тож Директорію обрали у такому складі: В.Винниченко - голова Директорії; С.Петлюра та Ф.Швець - члени Директорії. На думку членів засідання, вона мала складатися з 3-х чоловік, але тимчасово до неї було додано ще А.Макаренка та П.Андрієвського. Однак про їх тимчасовий статус скоро було забуто, і в подальшому Директорія виступала у складі 5 чоловік [1, с.110]. Не менш цікавий опис виборів Директорії дає у своїх спогадах О.Греков. Зокрема, він вказує, що самі вибори були суто умовними, адже на них була присутня дуже незначна кількість делегатів. Вибори уряду з представників різних партій, на його думку, відразу набули публічного значення через включення до складу нового органу С.Петлюри, якого нещодавно було випущено з в'язниці і за яким укріпився ореол мучеництва [6].

В мемуарній літературі відгуки про причини створення Директорії досить різноманітні. Так, більшість політиків, що в подальшому співпрацювали з новим урядом, головною причиною називають грамоту гетьмана про федерацію з майбутньою не більшовицькою Росією, яка мала остаточно знищити українську державність. Таку думку висловлюють у своїх спогадах М.Ковалевський та І.Мазепа [4, с.531; 2, с.59]. Цю позицію підтримували і прихильники Гетьманату. У своїх спогадах Д.Дорошенко назвав створення Директорії криком відчаю ображеного національного почуття, відповідь на акт про федерацію [3, с.379]. Однак ці твердження не мають під собою достатніх фактів, адже Директорія була обрана 13 листопада, тоді як грамота вийшла лише 14 листопада 1918 р. Отже більш об'єктивним, на нашу думку, є твердження В.Винниченка, який таку прискореність процесу обрання пояснював страхом перед можливими репресіями з боку гетьманського уряду.

Досить об'єктивними в цьому відношенні є мемуари противників Директорії, які не зводили цю причину до одного лише документу. Так, А.Денікін відкрито називає причиною повстання рух гетьманського уряду в бік Росії, і відповідно,

очікування з виступом могло призвести лише до погіршення ситуації і остаточної втрати опозиціонерами можливостей для політичного маневру [9, с.352]. Близьку до цього позицію висловлюють й інші мемуаристи, зокрема М.Могилянський та В.Гурко [10, с.135; 11, с.220].

Таким чином ми бачимо, що переважна більшість мемуаристів, незалежно від їхньої політичної орієнтації вбачає причиною появи Директорії ухили Гетьманату в бік зближення з Росією та неодмінність майбутньої федерації чи навіть відновлення єдиної імперії. У той час, як прямим приводом до початку збройного повстання однозначно стала грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. про федерацію, яка лише підштовхнула українське військо на повстання та дала Директорії моральне право розпочати боротьбу під гаслами захисту української державності. І подальші політичні та соціальні лозунги, проголошені Директорією, лише доповнили її програму, привернувши на її бік значну кількість селянських отаманів, котрі на той момент вже вели війну з гетьманом.

Відразу після виборів, не очікуючи реакції гетьманської адміністрації, члени Директорії виїхали до Білої Церкви під захист Січових Стрільців. У Києві лишився В.Винниченко для складання відозви до населення та організації її розповсюдження. Вихід відозви відбувся як можливо вчасно - в ніч з 14 на 15 листопада 1918 р., якраз після оприлюднення грамоти про федерацію П.Скоропадського. Фактично ця відозва скасовувала попередній, гетьманський, документ, однак це потрібно було ще довести силою [1, с.113-114].

Інформацію про початок збройного повстання у Білій Церкві ми знаходимо в багатьох мемуарах. Однак детального опису планів повстання, особливостей його перебігу ми не маємо. Лише у В.Винниченка ми знаходимо детальний опис подій кінця листопада - початку грудня 1918 р., хоча і зроблені вони *“крізь призму часу”* як погляд людини, що знає завершення подій і намагається не стільки їх висвітлити, скільки показати причини невдачі. Так, описуючи плани на майбутнє повстання, В.Винниченко вказує на існування двох проєктів: за першим Січові Стрільці відразу рушають на Київ; за другим - загальнонародний виступ, організація селян у правильне військо з подальшим наступом на столицю. Головним в останньому плані було те, що Директорія повинна була показати народу, що повстанням керують не окремі люди, а представники основних політичних партій України і рішення приймаються колегіально. При цьому партійна приналежність членів Директорії мала вказати повстанцям, що головним в діяльності Директорії є вирішення їх соціально-економічних інтересів, поєднаних з національним рухом проти російської буржуазії та німецьких окупантів [1, с.121-122].

З першого ж дня повстання, як сповіщає більшість мемуаристів, у складі Директорії розпочалися непорозуміння, причиною яких став С.Петлюра, котрий прибув до Білої Церкви раніше за інших членів Директорії і розповсюдив звідси свій універсал до народу з закликом до повстання. Таким чином, всі інші учасники руху немов опинилися в затінку однієї людини [1, с.125]. В.Винниченко вказує, що таким чином відразу було зруйновано можливість першого проєкту і відбувся перехід до другого. Формування великої народної армії під лозунгами Петлюри розпочалося по всій Україні. Однак О.Греков не надає петлюрівському універсалу такого значення, як Винниченко, вказуючи, що потреб у закликах не було, адже народне повстання вже й так тривало [6]. До Білої Церкви почали поступово підтягуватися отамани, хоча перший крок до перемоги зробили саме Січові Стрільці, які 17 листопада захопили Фастів, а 18 листопада під Мотовилівкою розбили вірні гетьману російські офіцерські загони кн. Святополка-Мирського. Ці події якнайкраще зображують у своїх мемуарах колишні січові стрільці. Так, В.Кучабський у

спогадах докладно розповідає про бій під Мотовилівкою, наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні. Описуючи ворогів, точніше їхні втрати, доводячи їх число до 600, автор чітко вказує, що всі вони були офіцерами царської армії. Однак на нашу думку, факти наведені В.Кучабським не є цілком достовірними, в них значні перебільшення та надмірна заполітизованість [8, с.152-153].

У будь-якому випадку перемога під Мотовилівкою остаточно розвіяла сумніви тих українців, які ще коливалися. На бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П.Болбочана та Сірожупанна дивізія. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного “Осадного” корпусу 10-тисячної “Дніпровської дивізії” отамана Зеленого (Терпила). Її роль і значення у подальшому відзначають у своїх спогадах передусім керівники Січових Стрільців: Є.Конвалець та В.Кучабський.

Значення Січових Стрільців та їхніх перемог над урядовими загонами, піднесене у спогадах самих стрільців, спростовує О.Греков. Так, він наголошує, що Директорія і стрільці йшли в тилу повстанських отаманів і лише завдяки останнім змогли швидко захопити Київ [6]. Погоджується з ним у баченні повстання і В.Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Тому наступ було призупинено, в очікуванні повстання по всій Україні [1, с.128-130].

Потрібно наголосити на тому, що перетворення повстання Директорії з військового заколоту на загальнодержавну справу відбулось настільки швидко, що навіть самі учасники Директорії не змогли охопити його масштабів. Так, В.Винниченко навіть не намагався дати якісь точні дані щодо кількості учасників повстання, охрестивши більшість з них терміном “петлюрівці”. Автор лише вказує, що нова влада так і не зуміла організувати постачання своєї армії [1, с.125]. Про те, що ні Головний отаман С.Петлюра, ні його урядовці не знали точної кількості учасників повстання у своїх мемуарах згадує і О.Назарук [12, с.97]. Про хаос і анархію в новій столиці Директорії - Фастові, пише у своїх спогадах і генерал М.Омелянович-Павленко, який саме в цей час їхав до Галичини на допомогу ЗУНР у війні з поляками. Основним його звинуваченням нової влади було породження розбрату між українцями, і особливо, відсутність порозуміння між галичанами та наддніпрянцями [13, с.110].

Мемуарні свідчення розповідають про перебіг повстання на регіональному рівні. Опис бойових дій на Волині ми бачимо у спогадах Д.Дорошенка. Він зазначає, що саме там швидко відбувся поділ повстанців на прихильників Директорії (воювали під жовто-блакитними прапорами) та радянської влади (під червоними прапорами). І хоча в них була спільна мета і спільний ворог, але цей факт, на думку автора, засвідчував нестабільність у повстанському таборі і його недовговічність [3, с.393]. Про антигетьманський рух на Катеринославщині залишив спогади Н.Махно, який критично ставився до самої Директорії, вважаючи, що її уряд буде захищати інтереси не трудящих мас, а буржуазії [14, с.301].

Однак не всі мемуаристи були схильні до розгляду дій повстанців як загальнонародного виступу. П.Скоропадський вважав, що до повстання долучилася переважна меншість українського селянства, передусім ті, в кого не було ніякої власності - бідняки. Схоже трактував статус повстанців і керівник Донського козацтва отаман П.Краснов. Він у своїх спогадах зазначав, що більшість українського суспільства дивилася на Петлюру та його прибічників, як на розбійників, а саме повстання не користувалось ніякою підтримкою [15, с.124]. Реакція гетьмана на повстання була досить прогнозованою, на що в мемуарах наголошують представники різних таборів. Особливий інтерес в цьому питанні становлять спогади лідерів протилежних сил -

В.Винниченка та П.Скоропадського. В.Винниченко вказує на страх російської буржуазії перед повстанцями, що особливо посилювався після поразки офіцерських загонів під Мотовилівкою. Отже діяльність гетьмана в цей час була вже цілковитою формою вираження інтересів російської буржуазної еліти, була спрямована на пошук всіх шляхів захисту, і передусім, через залучення німецької армії для придушення Директорії. З цією метою було сформульовано цілу доктрину залякування німецьких солдатів перешкодами, які нова влада створюватиме їх поверненню додому, адже петлюрівські “бандити” руйнуватимуть залізниці та нападатимуть на німецькі потяги [1, с.129]. Іншими заходами, здійсненими гетьманом, на думку В.Винниченка, стали всілякі спроби залучити на свій бік Антанту. І хоча йому вдалося створити негативний імідж Директорії за кордоном, передусім у французького посланника Еміля Енно, який отримав за це хабар в кілька десятків мільйонів карбованців, однак це не вплинуло на результати повстання [1, с.152].

Інакше трактував ці події П.Скоропадський. Він не стільки переймався зростанням сил повстанців чи першими перемогами Директорії, скільки “полівінням” Ради німецьких солдатських депутатів у Києві, що створювало додаткову загрозу через зміну ставлення німців до Директорії [5, с.307-309]. Згадує гетьман і про діяльність свого ставленика генерала Ф.Келлера, який, очоливши всі вірні режиму війська, відразу налаштував проти себе українське суспільство заявами про відновлення Російської імперії. Таким чином, генерал не тільки надав Директорії додаткових політичних прихильників, більше того, він підштовхнув до непокори тих національно свідомих українців, які на час виникнення Директорії цілком позитивно ставилися до діючого уряду. П.Скоропадський прямо не називає, але дає зрозуміти, що саме такі дії підштовхнули значну частину українських військових прийняти бік Директорії, по суті залишивши єдиною підтримкою гетьмана російські формування. Саме це, а також нездатність організації реального опору руху повстання, і змусило П.Скоропадського незабаром прийняти відставку цього воєначальника [5, с.318]. Ще раніше автор зазначав, що зростання антиукраїнських сил в Києві та регіонах було спричинено оприлюдненням його “федеративної” грамоти, після чого активізувалися всі проросійські кола, котрі відкрито стали демонструвати свою ненависть до всього українського [5, с.314]. Про активізацію антиукраїнських сил в цей період писав і головнокомандувач Добровольчою армією генерал А.Денікін. Він відзначив, що Київський Національний Центр у своєму зверненні до держав Антанти наголошував, що українці це не нація, а політична партія [9, с.340].

Таким чином, з вищезгаданих мемуарів ми можемо зробити досить об’єктивний висновок про реальний стан речей у антигетьманському таборі. Дійсно, піднесення проросійських сил, викликане “федеративною” грамотою, остаточно відштовхнуло від Гетьманату більшість свідомих українців, перетворивши його з національного, в “окупаційний” уряд, що спирався виключно на російських офіцерів та німецьку армію. Звідси і втрата гетьманських українських частин і відсутність реальної підтримки з боку Добровольчої армії, котра знаходилась досить далеко і сподівалася здійснити свої плани без участі гетьмана. До того ж озброєні офіцерські загони після поразки під Мотовилівкою довели свою непридатність. Саме через це уряд П.Скоропадського в екстреному режимі спробував заручитися підтримкою зовнішніх сил, передусім німців та Антанти, щоб за їхньої допомоги зберегти владу. Це підтверджують і спогади полковника В.Хитрово, який служив у офіцерській дружині і згадував, що тільки німецька військова присутність стримувала рух петлюрівців на Київ [16, с.152-153]. Однак реальної сили, що могла б відстрочити падіння Гетьманату в Києві на той час

не було, а допомоги з регіонів даремно було чекати. Обороняти Київ від багатотисячної повстанської армії до приходу військ Антанти не було кому, що і пояснює замовчування П.Скоропадським настроїв у столиці в останні дні Української Держави. Фактично лише присутність в місті німецького гарнізону стримувала наступ “Осадного” корпусу Петлюри. Доля гетьманського режиму в Україні на середину грудня 1918 р. була вже вирішена остаточно.

-
1. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко / репринтне відтворення видання 1920 р. - К.: Вид-во політичної літератури, 1990. - Ч.3. - 542 с.
 2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. - Прага: Український Соціологічний Інститут, 1942. - Ч.2. - 232 с.
 3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) / Д.Дорошенко. - К.: Темпора, 2007. - 632 с.
 4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М.Ковалевський. - Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. - 720 с.
 5. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 - грудень 1918 / П.Скоропадський. - К.-Філадельфія: Б.в., 1995. - 493 с.
 6. Греков А.П. Переговори украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918-1919 гг. на Украине) / А.П.Греков: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/Grekiv.htm>.
 7. Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії. - Берлін, 1923. - У 2-х т. - Т.1, ч.1. - С.188-189.
 8. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду / В.Кучабський // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. - К.: Україна, 1992. - С.12-201.
 9. Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 - январь 1919) / А.Деникин. - Минск: Харвест, 2002. - 560 с.
 10. Могилянський Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 г.) / Н.Могилянський // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.: Госиздат, 1930. - С.115-135.
 11. Гурко В. Политическое положение на Украине при Гетмане / В.Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.: Госиздат, 1930. - С.212-221.
 12. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О.Назарук. - Відень: Український прапор, 1920. - 344 с.
 13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / М.Омелянович-Павленко. - К.: Темпора, 2007. - 608 с.
 14. Махно Н. Воспоминания / Н.Махно. - М.: Республика, 1992. - 334 с.
 15. Краснов П. Всевеликое войско Донское / П.Краснов // Белое дело. - Т.3. Дон и Добровольческая армия. - М.: Голос, 1992. - С.5-209.
 16. Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года / В.Хитрово // Белое движение в России. - Т.5. 1918 год на Украине. - М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. - С.142-157.

Пархоменко В.А. Становление Директории и антигетманское восстание (ноябрь-декабрь 1918 г.): по материалам мемуарных источников

В статье автор на материалах мемуаристики освещает становление Директории и антигетманское восстание в ноябре-декабре 1918 г. Анализирует факторы, которые привели к падению Гетманата.

Parkhomenko V.A. Formation of the Directory and antihetman revolt (November-December, 1918): on materials memoirs

In article the author on materials memoirs shines formation of the Directory and antihetman revolt in November-December, 1918. Analyzes factors which have led to falling of Getmanat.

Отримано 21.03.2012

БАЖАН О.Г.

**ПОГЛЯД З ХАРКОВА. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
В СЕРЕДИНІ 1930-х РОКІВ ОЧИМА НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ**

У публікації розкриваються оціночні судження дипломатів німецького консульства в Харкові щодо політико-економічної ситуації в УРСР та соціально-психологічної атмосфери в українському соціумі в середині 1930-х років.

Договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою та Німецькою Державою у квітні 1922 р. в місті Рапалло (Італія) під час Генуезької конференції не тільки поновив дипломатичні відносини, а й заклав міцну основу для подальшої економічної та військової співпраці між країнами, які після завершення Першої світової війни перебували у міжнародній ізоляції. Курс на зближення, визрівання елементів союзницьких відносин спонукали обидві держави *“ретельніше”* вивчати один одного, відстежувати та аналізувати важливі події та процеси, що відбувалися у країні-партнері. Посилений інтерес Берліна до Радянського Союзу призвів до нарощення дипломатичної присутності в Країні Рад. Окрім добре укомплектованого посольства Німеччини у Москві на території СРСР в 1930-ті роки існувало ще сім консульств, три з яких знаходилися в Україні: Генеральне консульство в Харкові (до 1934 р. столиці УРСР) та консульства в Києві та Одесі. Гарне знання російської мови співробітників низових ланок дипломатичних осередків, постійні контакти з представниками німецького населення в СРСР створювали належні умови для накопичення цінної інформації про стан справ у Радянському Союзі. Прихід до влади в Німеччині у січні 1933 р. Адольфа Гітлера та його гучні заяви про зміни існуючого співвідношення сил в Європі детермінували активність радянських спецслужб по збору розвідданих стосовно політики Третього рейху. З метою забезпечення регулярного інформаційного потоку з *“надр”* німецького посольства у Москві наприкінці січня 1933 р. III відділом Головного управління державної безпеки НКВС було завербовано співробітника сільгосподарського відділу посольства - німкеню з радянським громадянством (згодом - агент Харківського обласного управління НКВС на прізвище *“Люсіна”*). Сприятливим приводом до вербовки стало те, що батько агента *“Люсіної”* та чоловік її сестри, інженери, які проживали в Москві, були вислані у північні райони СРСР за контрреволюційну діяльність. Найімовірніше в обмін на *“доброзичливе ставлення”* представників пенітенціарної системи до її родичів агент *“Люсіна”* погодилася на співпрацю з радянськими спецслужбами і зобов'язувалася: 1) висвітлювати життя та діяльність Генерального консульства Німеччини в Харкові та окремих осіб, які працювали в консульстві (по рекомендації Посольства Німеччини в 1933 р. *“Люсіну”* переведено до дипломатичного підрозділу, розташованого в столиці УСРР); 2) здійснювати узагальнення та копіювання переписки, яка велася в Консульстві.

На початку квітня 1937 р. агент *“Люсіна”* передала співробітникам УНКВС Харківської області чергову порцію секретних матеріалів німецького консульства в Харкові. У розпорядженні органів держбезпеки опинилися секретні політичні звіти керівника Генерального консульства у Харкові Вальтера про політичну ситуацію в Харківській області за 1936 р. Отримані в негласний спосіб документи містили в собі інформацію та оціночні судження німецьких дипломатів про політичні репресії в Україні, внутрішню політику радянської влади, боєздатність цивільного населення,

становище німецьких підданих на території СРСР, ставлення Кремля до Німеччини.

Введення до наукового обігу унікальних архівних документів, згрупованих співробітниками радянських спецслужб як *“Збірник альбомних матеріалів Німецького консульства в Харкові”* дозволить сучасним дослідникам відтворити політичну атмосферу, яка панувала в Українській РСР у 1930-х роках, певним чином уявити *“життєвий світ”* пересічних громадян Країни Рад.

№1

Політичний звіт німецького генерального консульства в Харкові про події внутрішнього життя в УРСР

1 липня 1936 р.

Перевод с немецкого
Харьков, 1 июля 1936 г.
ГЕРМАНСКОМУ ПОСОЛЬСТВУ
в Москве

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОТЧЕТ ЗА ПОЛГОДА.

Союзная конституция и Украинское национальное
Государство. Жизненный уровень. Пропаганда.
Партия. Комсомол. Спорт. Милитаризация.
Враждебное отношение к Германии.

1. /

Секретарь партийной организации и председатель Горсовета в беседе с представителями духовной жизни Харькова относительно их участия в пропаганде за новую союзную конституцию, которая не вызывает большого интереса у населения, при этом конфиденциально упомянули, что конституция и ее либеральные и демократические установки в первую очередь рассчитаны на впечатление на границу. И в других отношениях политика Советского Союза очень часто говорит о стремлении произвести своими мероприятиями впечатление границей.

Для того, чтобы нейтрализовать неблагоприятное впечатление, произведенное границей, в особенности в украинских кругах Восточной Галиции, суровым подавлением украинских национальных устремлений, украинская националистическая опасность уже не так сильно выпячивается как раньше, хотя преследования и продолжаются. Большой последний заговор, который, как сообщают теперь только, был открыт в 1934-1935 г. и представлял собой троцкистскую группу, которая, якобы, была связана с украинскими националистами и в которую входил известный член Украинского правительства - Юрий КОЦЮБИНСКИЙ¹, в 1934 году еще заместитель председателя Украинского Совета Народных Комиссаров и председатель Плановой комиссии, который теперь сослан; далее контрреволюционная организация левых эсеров, ее члены, между ними прежний заместитель Украинского Народного комиссара просвещения и позже Легкой промышленности - ПОЛОЦКИЙ², председатель Об-ва культурной связи Украины с Западом, писатель Николай ЛЮБЧЕНКО³, которые были сосланы. Теперь хотят снова подчеркнуть еще номинально существующий самостоятельный характер украинского советского государства и официально подтвердить документами благожелательный

интерес московского центра к этой стране. Так например, издается собрание сочинений Ленина и Сталина об Украине, и в прессе и в специальных собраниях подробно обсуждается, при чем в первый раз устанавливается, что Сталин был гениальным создателем военного плана освобождения Украины от денкинских групп в 1920 году и играл решающую роль также при ее освобождении от поляков. В области культуры культивируется украинская народная песня и украинским артистам был устроен торжественный прием в Москве с раздачей знаков отличия. Постышев - руководитель борьбы против украинских национальных устремлений, для доказательства влияния украинцев на политическую, духовную и экономическую жизнь страны, указывал, что теперь имеется 431 районных секретарей - украинцев против 179 в 1934 году. Из 19 тысяч партийных пропагандистов, 9.500, якобы украинцы, против 5.000 из 3.500 три года тому назад, имеется 319 корреспондентов - украинцев, против прежних 213. Правда, украинцы, оставшиеся на своих постах, являются незначительными личностями, которые охотно приспособляются к требованиям правительства. Украинский язык все больше вытесняется, от украинизации на практике ничего не осталось, хотя Постышев недавно подчеркивал необходимость "большевистской украинизации". В управлении железных дорог и в тяжелой индустрии применяется исключительно русский язык. При разработке нового учебника украинского языка, Народный Комиссариат Просвещения решил отбросить проект украинских педагогов, который несколько раз перерабатывался и чтобы было вернее, пользоваться в качестве образца учебником русского языка, утвержденного Московским центральным правительством. При обсуждении нового проекта конституции в прессе, один из харьковских школьных директоров предложил организовать союзный комиссариат просвещения для упрощения дела народного образования. Также и украинский комиссар народного просвещения - Затонский, являющийся бессменным членом правительства с момента создания советской Украины - с 1918 года, чувствует себя в своем отделе бессильным по отношению к московским центральным органам. Таким образом Украина ведет лишь призрачное существование, а самостоятельность еще имеющаяся в наличии, и подчеркиваемая, должна доказать за границе либеральную национальную политику советской системы. Хотя в Союзной конституции, как и в новом проекте, кроме права выхода советских государств, четко указывается, что союзные государства только лишаются специальных прав которые переходят на Союз, в остальном же сохраняют полный суверенитет, - московское центральное правительство во всех серьезных вопросах говорит решающее слово. В апреле с.г. Центральный Исполнительный Комитет Советского Союза распорядился создать Житомирский округ в Киевской области и указал, какие районы должны входить в этот округ в то время, как распределение уже существующих 6-ти округов год тому назад исходило от Украинского Центрального Исполнительного Комитета в Киеве; в июне в Донецком бассейне, по распоряжению Москвы было создано 5 новых районов.

То, что мероприятия, касающиеся внутренней экономической жизни определяются соображениями внешне политической пропаганды, подтверждает заявление Днепропетровского секретаря партии, сделанное в последнее время, о причинах последовавшей в 1935 году отмены хлебной карточки. Это мероприятие, якобы имело особое мировое значение, так как успехи и затруднения советского государства рассматриваются массами всех стран в связи с обеспечением средствами питания. Массы всего мира всегда представляли себе отмену хлебной карточки в Советском Союзе в связи с очередями перед магазинами. Это положение теперь,

якобы устранено, в то время как в странах фашизма это положение наоборот - настало. Для подтверждения распространяемых в прессе сведений относительно кризиса на предметы питания в Германии, публикуются сведения харьковского почтамта о посылке с жизнеприпасами, якобы отправляемых ежедневно в Германию. С другой стороны получатели посылок из-за границы должны "добровольно" отказываться от них, чтобы доказать благосостояние страны. В действительности в настоящее время в Харькове, как и в других областях подведомственного округа, имеется большой недостаток жизнеприпасов, в особенности же материалов и обуви. В единственном крупном обувном магазине в Харькове возле которого ежедневно стоит толпа народа, требуется вмешательство полиции для поддержания порядка. В продаже имеются почти исключительно парусиновые туфли на резиновой подошве, в плохом исполнении, по цене - 77 руб. за пару. Точно также и мануфактурные магазины на базаре осаждаются толпой народа. В Донецкой области имеются только плохие костюмы по 250 рублей, но и они поступают далеко не в достаточном количестве. Практичных материалов вообще нет, зато имеются дорогостоящие шелка. В прежнем губернском городе - Полтаве невозможно покрыть потребность в одежде и обуви. Часто покупатели ездят из Сталино в Харьков, из Харькова в Киев и Москву в надежде снабдить себя в большом городе. В Донецкой области квартирные условия неблагоприятные. Запланированные новостройки до 1-го июня выполнены только на 16,5%. Недовольство рабочих Донецкого бассейна местными жизненными условиями и оплатой труда проявляется в уходе 17.500 рабочих в течение 5-ти месяцев этого года. Всеобщее улучшение жизненных условий, о котором говорят партия и правительство, опровергается также многочисленными возражениями женщин против узаконенного теперь запрета перерыва беременности⁴, которые указывают на тяжелые - жизненные и квартирные условия /одна семья в одной комнате/, недостаток одежды и обуви и высокие цены на них, а также на недостаточное число детских ясель, или же заявляют, что при нескольких детях они не могут заниматься своим образованием, или выполнять свою научную и общественную работу.

Подчеркнуто вводимая во всех отраслях промышленности система подгонки путем стахановского движения вызвала среди населения, рабочих и колхозников в большинстве случаев только недовольство и ожесточенность. По сообщению одного штейгера⁵ из Сталино, настроение горнорабочих определенно антисоветское. Инженеры ожесточены потому, что их, как теперь признаются, часто без достаточного повода обвиняли в саботаже. Среди харьковских строительных рабочих распространялись антисоветские песни, в которых условия в Советском Союзе подвергаются резкой критике и сравниваются с положением за границей. Противодействия стахановскому движению на Украине привели сначала года, до февраля, к 95 террористическим актам на селе и к 137 актам саботажа в промышленности. Коммунистический Союз молодежи, который обычно в подобных кампаниях являлся пионером, пренебрегает стахановским движением и указывается на то, что только незначительная часть союза является стахановцами.

Многочисленные жалобы населения на практику управления в органах также говорят о недовольстве. Только в Харьковском окружном государственном управлении поступают ежемесячно свыше 6.000 жалоб на произвол местных органов и правления колхозов; рассмотрение этих жалоб затягивается на месяцы. Хотя таким образом сталинский лозунг "жить стало лучше и веселее" ни к коем случае не соответствует всегда фактам, но тем не менее не упускают случая, чтобы разъяснить

народу марксистские положения и идею мировой революции, а также мероприятия государства, которые якобы служат исключительно благу народа, как ни в каком другом государстве. Кроме того, придается большое значение вербовке членов партии и их подготовке. Все еще весьма низкий уровень развития членов партии представляет при этом большой тормоз. Из общего числа в 20.000 украинских партийных пропагандистов, 350 закончили институт Красной Профессуры, 3.000 коммунистические институты, а остальные партийные школы и краткосрочные курсы. Уже более четырех лет 25.000 членов партии посещают низшую ступень, кандидатскую школу, 180.000 членов и кандидатов партии изучают историю партии в кружках низшего типа и только 30.000 в кружках повышенного типа; новообразованные группы распадаются, как правило, очень быстро.

Чистка партии от нежелательных элементов, которая производилась в последний раз путем проверки партийных документов, закончилась в конце прошлого года. В Харькове и в Днепропетровске из партии было исключено примерно 8%, из них 1500, как белогвардейцы, прежние кулаки и сторонники Петлюры. Была якобы раскрыта агентура империалистических держав, которая посылала на Украину своих людей в целях шпионажа, и диверсионной работы, в особенности, в партию, затем в Запорожье контрреволюционная организация в партийной группе треста Жилищного строительства. В Харькове был приговорен бывший председатель Союза Красных Партизан гражданской войны, как сын кулака, бывший офицер и петлюровец, а в Луганске был подвергнут каре председатель Иностранного Отдела одного из местных заводов за фашистскую разложенческую работу в немецком колхозе. Показательно для пользующейся широким покровительством системы доносов в вузах является то обстоятельство, что в мае в Днепропетровске один из доцентов местного университета был обвинен в “контрреволюционном объяснении математической формулы” и после долгой травли со стороны руководителя партийной организации университета, был доведен до самоубийства, после чего руководителей университета обвиняли в том, что они из мелкобуржуазного страха не посмели защитить явно оклеветанного доцента.

Комсомол Украины, который насчитывает теперь около 750.000 членов, кроме ячеек в армии и в управлении железных дорог, собрался в апреле на съезд в Киеве, на котором выступали назначенный Москвой секретарь Союза АНДРЕЕВ и партийные секретари Постышев и Косиор. В речах содержались, между прочим, злобные выпады против Германии, которую снова обвиняли в агрессивных намерениях в отношении Украины, по-видимому, с целью обосновать обращенное к молодежи требование, военизироваться еще сильнее. Харьковская организация комсомола, якобы подвергалась в прошлую осень влиянию партийной оппозиции, вследствие чего положение партийного секретаря ДЕМЧЕНКО было временно поколеблено.

Несмотря на ведомственное покровительство спорту, советские органы недовольны положением в Харькове и расценивают достижения, как неудовлетворительные. Харьковские спортивные союзы “Спартак”, “Динамо”, “Металлист” и “Локомотив” насчитывают примерно 45.000 членов, почти каждый крупный завод располагает своим собственным спортивным полем. Четыре крупных стадиона посещаются сравнительно мало, в целях спортивных упражнений. Из 22.000 спортсменов, которые должны были сдать в 1935 г. на спортивный значок, только половина выдержала испытания. В июне в Харькове произошел большой парад в присутствии председателя Украинского Центрального Исполнительного Комитета Петровского и партийного секретаря Косиора, которые оба отрицательно отозвались

о плохой работе различных спортивных групп и указывали на необходимость исправить ее путем систематической тренировки. Большое значение придается подготовке ворошиловских стрелков, к которой привлекаются также академики и женщины. Второй ступенью при стрелковой подготовке является стрельба по фигуре солдата в естественную величину со свастикой, которого всюду называют фашистом.

Военизация всех слоев населения, как существенная помощь к общему вооружению усиленно пропагандируется и обосновывается военной опасностью из-за границы, в первую очередь со стороны Германии. Недостаток средств, который ощущается, во многих областях в возрастающей прогрессии, объясняется тем, что все имеющиеся в распоряжении средства пущены для военных целей, в Украине, в особенности, на строительство “Совет-Магинот-Линии” на польской границе. Среди молодежи, оканчивающей школу, производится вербовка в военные школы; в особенности в Харьковскую школу Червоных Старшин. В начале февраля в Харькове была открыта Военно-Хозяйственная Академия, слушатели которой проходят подготовку для работы в интендантствах. Академии, которая временно помещена в бывшем здании банка, будет предоставлен незаконченный дворец кооперации, который теперь перестраивается. Союз государственной обороны “Осоавиахим” энергично проводит военизацию населения, в особенности подготовку к противогазовой и противовоздушной защите. 5.000 железнодорожных служащих должны были совершить поход через город в противогазах, тоже должны были сделать служащие учреждений. В одной повсеместно распространенной официальной брошюре о противовоздушной и противогазовой защите, Германия, Польша и Япония упоминаются, как будущие враги Советского Союза, которые готовят нападение. Новые школы, принимая во внимание их возможное употребление, строятся как лазарет.

При этой непрерывной пропаганде население убеждено в надвигающейся войне, причем значительная часть жаждет войны, как избавления. Городское население, за исключением рабочих, особенно подвержено влиянию пропаганды и советской прессы, являющейся единственным источником информации, в противоположность рабочим и крестьянам, которые тяжелее всего испытали на себе весь гнет советской системы, вследствие стахановских методов и коллективизации, и более скептически относятся к агитации и в особенности к сообщениям относительно нищеты в капиталистических странах, менее доверчивы. Ввиду травли против Германии, она занимает центральное место во внешнеполитических интересах населения в то время, как остальные страны отступают на задний план. Никогда еще советский гражданин не читал так внимательно газету как теперь, он терпеливо стоит в длинных очередях, чтобы купить ее и узнать последние новости. Враждебное Германии отношение со стороны советских органов не уменьшилось, клевета продолжается, тон прессы остается злостным и оскорбительным, как показывает и прилагаемое собрание карикатур. Экономическое положение в Германии изображается в черных красках. За границей снова делаются попытки доказать, что Германия не только питает намерение напасть на Советский Союз, но что весь мир находится в опасности, исходящей из Германии. Амелин⁶, крупный офицер Украинского Военного округа утверждал даже в журнале “Большевик”, что ему знакомы детали германских наступательных планов. Комиссар Народного Просвещения Украины Затонский, который по дороге из Англии останавливался в Германии, составил себе о Германии впечатление, как о большом военном лагере, в игрушечном магазине он, якобы видел только военные игрушки. Член Украинского

Высшего Совета физкультуры Блях воспользовался своим присутствием на заседании красного Спортивного Интернационала в Праге для травли против олимпиады в Германии. Поездка ШАХТА на Балканы рассматривается, как частичное осуществление фашистского плана, использовать балканские страны в грядущей войне против Советского Союза. Регулярно сообщается о нелегальной деятельности Коммунистической партии в Германии, и освобождение коммунистического писателя Людвиг РЕННА рассматривается, как блестящая победа единого фронта, которому удалось своим протестом отвлечь руку палача.

Дальнейшим доказательством враждебной Германии установки является секретное запрещение учреждениям и предприятиям принимать на работу германско-подданных и указание по возможности уволить сотрудников - германско-подданных. Если тем самым косвенно оказывается влияние, понуждающее принять советское подданство, то по различным сообщениям, с достаточной достоверностью можно сказать, что Иностранные отделы /органы, выдающие паспорт/, имеют конфиденциальное указание, предлагать переход в советское гражданство германско-подданным, которые для этого считаются подходящими. Аресты германско-подданных за антисоветскую агитацию и шпионаж, продолжаются, без достаточного обоснования этого обвинения. В нашем подведомственном округе в настоящее время арестовано 8 германско-подданных. Во время следствия, которое, как правило, тянется долгие месяцы, а также на суде и при произнесении приговора, германское подданство, кажется, рассматривается как отягчающий момент. Тяжелым преступлением является теперь беседа об отношениях с Германией или ее официальным представительством, какого бы безупречного характера эти отношения не были. Даже германско-подданным ставится в упрек их общение и переписка со своим представительством.

Совершенно ясно, что советская власть стремится, искоренить иностранцев и, в особенности немцев, поскольку они не вполне приспособляются к системе и не хотят раствориться в советском пролетариате, чтобы, таким образом, полностью создавать и формировать по своей воле население, отрезанное от заграницы, отданное во власть советской пропаганды население, которое не имеет возможность проводить сравнения с другими странами. Враждебное к Германии отношение само по себе чуждо украинскому и русскому народу. Оно является результатом длительной травли решающей еврейской верхушки и искусственно внедряется в народ тем, что Германия изображается, как нарушитель мира, который в первую очередь намеревается ввергнуть в войну Украину. Этой, якобы грозящей извне военной опасностью не только сдерживались порывы украинского национального сознания, но и была практически отнята в большей своей части государственная и культурная свобода Украины. Так как в полной мере не удалось удовлетворить лишенный свободы и собственной жизни народ, хотя бы путем улучшения жизненного уровня и внутренне побудить идти в ногу, то приходится сохранять прежние средства: принуждение всякого рода, травля против Германии и ссылка на военную опасность, чтобы укрепить власть, обосновать собственные военные приготовления и подчинить себе население, в то время как новая конституция и прочее законодательство последнего времени также, как и усиленная пропаганда стремятся доказать успехи заграничным странам более чем собственному народу.

ВАЛЬТЕР.

№2

Зведення німецького Генерального консульства в Харкові про політичну ситуацію в Харківській області

6 грудня 1936 р.

**GERMANSKOE GENERAL'NOE
KONSUL'STVO.**Перевод с немецкого.

Политический годовой отчет
/Укрепление режима после
отражения крестьянской опас-
ности и националистического
движения. Пропаганда. Украини-
зация. Троцкисты. Разложение.
Интурист. Немецкие колонии.
Положение германско-поддан-
ных. Внешнеполитические све-
дения.

С в о д к а
Харьков, 6 декабря 1936 г.
GERMANSKOMU POSOL'STVU
в М о с к в е.

ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА.

Вообще Украина представляет в
нынешнем году картину дальнейше-
го укрепления советского режима. В
течение последних лет, по-видимому,
удалось исключить две опасности, которые на
Украине давали повод к особенной озабоченности: сопротивление крестьян и
националистическое движение. Советская власть отказалась от выяснения
преимуществ системы с тем, чтобы привлечь население к добровольному следованию
за ней, она опиралась на средства власти, не считалась с чувствами, лишениями и
страданиями широких кругов украинского населения и беспощадным преследованием
обоих этих движений преподала серьезное предупреждение всеобщему недовольству
масс. Эта борьба пришла теперь к известного рода концу, и Украина тем самым крепко
включена ценой многих жертв и разрушений, в Советский Союз.

При численной силе крестьянского населения и его значении для питания
населения, советская власть считала неприемлемой зависимость от недовольных
крестьян, и так как она не могла в ближайшем будущем рассчитывать на то, чтобы
убедить в своем учении и его практическом применении уже глубоко разочарованных
крестьян, то ей оставалось только принуждение. Коллективизация почти полностью
проведена. Обложение единоличников, лишаящее почти всякой возможности
существования и прочее давление, с целью заставить войти в колхоз, и не на
последнем месте голод 1932-33 г.г., который был использован для этого принуждения,
покорили сельское население и сделали его покорным орудием. Как показал этот
год, оно поразительно быстро примирилось с этой большой и резкой перестройкой,
скорее и больше, чем можно было ожидать. Материальные результаты не
удовлетворяют ни в коем случае, но советское правительство полностью осознает
взятую на себя большую ответственность и внимательно руководит сельским

хозяйством подробными указаниями и развивает его введением новых методов обработки полей и механизации. По-видимому, в колхозах имеется теперь достаточно руководящих сил для того, чтобы проводить работу в духе партии и правительства, частично они привлечены из некрестьянского населения и с заводов, так что не приходится уже опасаться недовольства крестьян, которые не только потеряли свою самостоятельность, но еще долго должны будут работать для поддержания своего жалкого существования.

Другая опасность, которую на Украине усматривали в националистическом движении, поскольку она вообще могла рассматриваться серьезно, теперь также устранена, все устремления задушены в зародыше. В первую очередь правительству пришлось выдвигать в качестве повода, возмущения против системы. Если в Советском Союзе различные обоснованные движения всеобщего недовольства объединяются под общим названием - троцкизмом, то на Украине националистическим движением считается все, что более или менее связано с распространением украинского языка и культуры и подозревается в отклонении от генеральной линии и ее централистских устремлений. Этот поход подавления закончен, хотя все еще находят националистов и троцкистов, которых подвергают наказанию. В качестве результатов прежде всего следует установить, что на Украине уже не существует угрожающего национального движения, затем большая неуверенность в том, что желательно и что запрещено в смысле украинизации или украинского народного самосознания, и, наконец, доказательство, что советское государство и коммунизм не допускает действительно национальной жизни, но при внешней национальной форме, постоянно подвергаемой подозрениям и при национальном языке требуют мировоззрения и деятельности приспособленных к московской генеральной линии. Поэтому украинец в сомнении, - будет выдавать себя, скорее за русского, чем за украинца, чтобы избежать подозрения в национализме. Русский язык продолжает укрепляться, советский патриотизм приобретает русские черты ввиду того, что советское государство осталось ограниченным прежними границами России и Советская Украина не получила подкрепления благодаря связи с Западной Украиной. Со временем Самостоятельное Союзное украинское государство все яснее превращалось в подведомственную область. Путь ведет от царской к советской единой державе, и если революция обещала национальностям свободы и автономию, то только для того, чтобы завербовать народы для объединения с большевизмом, в то время, как противники не сумели использовать таким же образом национальное движение в своей борьбе. В результате этого возвращения к прежней несамостоятельности, отказываются от того, чтобы через Советскую Украину воздействовать притягательным образом на Западную Украину. Необходимость укреплять единое государство, рассматриваемое как первостепенное и связанные с нею опасения оттеснили стремления к экспансии в направлении, в первую очередь возможном для данной страны. Замечательно, что в течение последних лет ослабел интерес к польской Украине, даже при нынешних не слишком дружественных советско-польских отношениях, украинская пресса распространяется меньше относительно страданий угнетенных товарищей по народности по ту сторону границы. Все силы направляются прежде всего на внутреннее укрепление страны, партийная организация сделалась в значительной мере органом управления и наблюдения государственного аппарата и в сознании масс, в особенности не настроенных коммунистически, чувство связи с почвой и родиной по-видимому укрепляется больше, чем чувство отечества всех пролетариев

мира, тем более, что воспоминания о прежних временах блекнут все более и более и при борьбе за насущный хлеб ловко и неустанно подчеркиваемые успехи в жизненном уровне, удовлетворение внешнеполитическими достижениями и гордость Красной Армией проходят не без влияния. В самой стране мало говорят о планах на будущее, выходящих за пределы страны. То, что в руководящих органах их продолжают лелеять, доказывают в достаточной степени переговоры Коминтерна, а то какую они представляют опасность доказывают успехи, достигнутые за последние годы в вооружениях, широко развитая промышленность и, прежде всего, вовлечение в систему населения и даже противящегося крестьянства. Ценой величайших народных жертв советская власть добилась своего, и партия и правительство во всех своих выступлениях неустанно и надменно подчеркивают, якобы, достигнутое.

Слухи об уменьшении Украинской Республики и об отделении трех восточных областей - Харьковской, Днепропетровской и Донецкой, возникают и исчезают снова. Возможно, что происшедшее в начале сентября разделение украинского военного округа на два, Киевский и Харьковский, из которых последний охватывает три названных области и Крым, является подготовкой такого мероприятия, но кажется, этой идеей больше не занимаются. Показательно, однако, что на них все снова и снова останавливаются и если частично украинский народ уже с самого начала не был влит в Украину, то и с дальнейшим уменьшением населения, вероятно примирится без возражений. Крым, который до настоящего времени входил в Украинский Военный Округ, остался за Харьковом и третий военный округ не был образован, в противоположность разговорам, которые велись вначале.

Вопросы о военных силах и обороне страны постоянно живо обсуждаются публично. С удовлетворением отмечали, что Ворошилов во время маневров в Киевской области весьма похвально отозвался о состоянии авиации, достигнутом якобы только в Советской стране, и подчеркивали, что Красная Армия самая миролюбивая армия в мире, не преследующая никаких завоевательных целей, но готовая во всякий момент отразить любое нападение. Призывникам нового набора, с другой стороны внушали, что они вступили в победоносную армию, представляющую войско мировой революции. Основанная в 1920 году в Харькове Центральная Школа Красных Командиров праздновала 7-го ноября свое пятнадцатилетие. Подшефная Украинскому Центральному Исполнительному Комитету, она считается одной из лучших армейских школ Советского Союза и выпустила до сего дня 2.000 офицеров. В настоящее время курс посещают 500 человек. Из выпущенных теперь первых лейтенантов, примерно 65% рабочих, 30% колхозников и 4% служащих. Число членов партии достигает 59%, комсомольцев 37% и беспартийных 4%. Московская Военно-хозяйственная Академия, якобы переводится в Харьков и займет здание, расположенное на площади Дзержинского, рядом с Домом Промышленности, предназначавшееся ранее, до перенесения столицы, для Правления Украинской Кооперации, а затем должно было быть предоставлено Харьковскому медицинскому институту.

Хотя Харьков на военно-технических испытаниях, проведенных Осоавиахимом и комсомолом совместно, и занял первое место в Союзе, подготовка к противовоздушной и противогазовой обороне значительно улучшилась и упражнения в стрельбе носили широчайшее распространение /в одном только городе Харькове подготовлено 30.000 стрелков первого класса/, - тем не менее, Харьковскому Осоавиахиму был сделан упрек, что он отстает от растущих требований и от активности масс. Поэтому Харьковский Горпарком распорядился реорганизовать

Харьковскую организацию Осоавиахима, насчитывающую 160.000 членов. Харьковский "Автодор" так же совершенно перестраивается, чтобы в своей области улучшить сеть харьковских дорог и в особенности в направлении Польши и Румынии достичь лучших и более быстрых успехов.

Коммунистическая пропаганда должна быть оживлена и проводиться среди широких масс в народном духе, так как во многих случаях к ней относились небрежно, считали излишней или мало действительной и вели ее по шаблону, что в большинстве случаев объяснялось неудовлетворительной подготовкой ораторов и недостаточной связью с отдельными профессиональными слоями. Ввиду того, что страна стоит на пороге бесклассового общества и в ближайшие годы достигнет полного социализма /Сталин еще недавно говорил на Московском съезде стахановцев о переходе от социализма к коммунизму/, необходимо коммунистическое мировоззрение ежедневно нести в массы, всюду, где обсуждаются события дня, в помощь должен быть дан для разъяснений агитатор и в особенности необходимо серьезно и по деловому разъяснять рабочему интересующие его вопросы. Антирелигиозная пропаганда, как кажется, отошла от широких масштабов пропаганды и прежних форм, считает, что в борьбе с церковью победа за ней, и что борьба эта в основном закончена.

Издававшийся в Харькове немецкий антирелигиозный журнал "Нойланд" больше не выходит, но цели энергично проводятся в жизнь. Говорят, что кафедральный епископский собор в Харькове будет превращен в антирелигиозный музей, а немногие еще существующие православные церкви будут закрыты и применены для других целей.

Украинизации от времени до времени уделяют внимание, чтобы сохранить украинское лицо и лишить почвы утверждение об угнетении украинской нации. Порицается, что в Днепропетровске из 42 партийных секретарей, только 24 украинцы; в чисто украинском районе Никополь, из 9 членов городского партийного комитета, только два, из 11 ответственных членов Горсовета, только три являются украинцами и потому - переписка и партийная работа проводятся на русском языке. Из 22 школ, расположенных в Никополе, в прошлом году было 8 украинских, в нынешнем году только три. В Днепропетровском университете из 29 кафедр, только 11 пользуются украинским языком.

В различных институтах, учебных заведениях, органах и предприятиях продолжают находить и снимать националистов и троцкистов. В учительской семинарии в Мелитополе был снят и предан суду доцент по истории, как украинский националист, обманом втершийся в партию. В Днепропетровском Швейтресте, как и среди харьковских железнодорожных служащих, контрреволюционные троцкистские организации, якобы, вели вредительскую работу, 20 человек арестовано. Во главе переехавшего из Киева Текстильного Института раскрыто 5 троцкистов, распространявших контрреволюционную литературу. В Харькове один еврей-референт научного института, с 1919 года состоявший в партии, часто выдававший противников советской власти, теперь сам арестован. Он, якобы заказал фашистские книги в счет разрешенных государством лицензий на покупку научной литературы. В Харьковской немецкой школе недавно была произведена ревизия, так как в ней, якобы господствуют антисоветские тенденции. В качестве главного преступления, ревизия вскрыла конфирмацию нескольких детей, что квалифицируется как недопустимое явление, хотя и было признано, что посещение церкви запретить нельзя. Чтобы укрепить коммунистический дух в школе, туда направили членов комсомола, затем в качестве недостатка, было указано на то, что школу посещает ряд детей не немецкой национальности.

Среди случаев разложения, особое внимание к себе возбудили преступления, обнаруженные в Харьковском городском и областном управлении. После последовавшего в августе снятия председателя Харьковского Горсовета САРАТИКОВА и его заместителя, в октябре был отрешен от поста председатель Городского Харьковского Исполкома - ФЕДЯЕВ и заменен начальником области, лежащей вне пределов Украины, ПРЯДЧЕНКО. Затем постановлением Московского правительства были в конце октября установлены незаконные превышения налогов и нарушения постановлений о налогах Харьковским Гор. и Облфинотделом. 4 сотрудника Облфинотдела были преданы суду. САРАТИКОВ и ФЕДЯЕВ получили строгие выговоры с запрещением в течение двух лет занимать ответственные посты. Украинский Наркомфинансов также получил выговор за недостаточный контроль и украинскому правительству было предложено, со своей стороны принять меры. По поводу нарушений в органах говорят о полном отсутствии контроля и о преступных нарушениях закона, о хищениях и обмане. Секретарь Харьковского партийного комитета, кажется, тоже скомпрометирован, он обвиняется не только в том, что у него не доставало необходимого контроля. На его месте выступал в последнее время секретарь Харьковской партийной организации МУССУЛЬБАС, долголетний член Центрального Исполнительного Комитета и Партийного Комитета Украины.

В других органах также вскрыты нарушения. Так, на Харьковском Велозаводе один ответственный работник с помощью 12 сотрудников похитил в Харьковском Государственном банке 175.000 рублей и был приговорен к смерти. Смертная казнь была заменена принудительными работами. В одной военной организации в Мариуполе бухгалтеру в течение 3 лет удавалось похищать по 500 рублей ежемесячно. Его немедленно расстреляли.

Покушения против ненавистных активистов социалистического строительства продолжаются, было убито несколько селькоров и членов колхоза. С октября покушения распространились на чересчур старательных пионеров новой стахановской системы работы.

С некоторых пор в Харькове находится Енукидзе. Он работал в одной транспортной организации.

В нынешнем году через посредство "Интуриста" Харьков посетили 2 тысячи иностранцев, из них 800 американцев и 450 французов, по профессии: 340 учителей, 240 врачей, 130 служащих, 80 инженеров, 60 рабочих, 57 профессоров, 18 журналистов и 17 артистов. По тем сведениям, которые имеются об этих путешествиях, не слишком дорого стоящих, иностранцев помещают в хорошие жилищные условия и старательно обслуживают, с большим искусством им показывают только выгодные стороны, так что у громадного большинства путешественников, настроенных не слишком критически, цель вербовки за границей в пользу Советского Союза, достигается.

В политике нацменьшинств Советский Союз преследует ту же линию, что и в отношении украинского народа. Чтобы сдержать их порывы были даны указания по отношению к, якобы ущемленным правам русского меньшинства на Украине при одновременном предупреждении против русского шовинизма. В действительности же советский шовинизм старается по возможности приспособить народные группы к советской идеологии и исключить национальные особенности как опасные. Допускается, как максимум, только употребление родного языка, но так как русский язык, язык Москвы, распространен во всех частях Советского Союза, то этот советский шовинизм носит русский отпечаток.

В немецких колониях немецкий язык все более и более подавляется. Несмотря на то, что в немецких районах немецкий язык является признанным языком учреждений, в качестве письменного языка немецкий язык и украинский употребляется меньше русского языка, который предпочитают на собраниях, со ссылкой на то, что недавно поселившиеся в колониях не знают немецкого языка, а живущие давно немцы все понимают по-русски.

Далее проявляется стремление оттеснить немецкое национальное сознание в селениях, если не совсем уничтожить ее. Это объясняется тем взглядом, что остаток связи, которую имеют немецкие колонии со своей родиной, может повредить советской власти, в особенности при известных опасениях нападения на Украину. При такой установке пришлось приостановить дело помощи, немцы, принимая немецкую помощь, а также поддерживая письменную связь с родственниками и знакомыми за границей, подвергаются опасности, в особенности на Украине потому, что из-за якобы существующих немецких намерений нападения, в каждой связи предполагается шпионаж и укрепление опорных пунктов национализма. Похоже, что в пограничных, неукраинских частях Советского Союза господствуют не совсем те же трудности. Едва ли есть возможность теперь помогать немцам, нет даже возможности регулярно получать сведения об их положении, так как нет больше доверенных людей, которыми в первую очередь могут быть священники и германско-подданные. То, что сообщается об отдельных случаях, представляет собою печальную картину. Имеющиеся еще на лицо бывшие ранее руководящими, остатки подвергаются преследованиям и высылке, единоличных хозяйств больше почти нет, почти все коллективизировано и тем самым не только в области хозяйства, но и в культурном отношении на всех участках повседневной жизни подвержено коммунистическому влиянию. Церковная жизнь угасает, на Украине, только еще в Харькове и Одессе служит по одному пастору, колонии на селе таким образом, остаются совершенно без церковного обслуживания, церковные здания заперты, разрушены или используются для других целей. В школах на немецком языке обучают и пропагандируют коммунистические идеи. Все еще являются немцы, которые своевременно не озаботились получением иностранных документов, и которые теперь, в качестве советских граждан в своей великой нужде, хотели бы снова вернуть себе германское гражданство и возвратиться в Германию. Здесь известен только один случай, когда одной немке за уплату валютой был разрешен выезд через советское бюро путешествий "Интурист". Положение других национальных групп как польской и болгарской /последние, насколько это возможно, обслуживаются польскими консульствами/, обстоит не лучше, но на Украине они, за исключением объединенных в Молдавской республике румын, не имеют, того значения и силы, как немцы.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА.

К германско-подданным также относятся враждебно и подвергают их преследованиям. Германско-подданные единоличники лишены основы своего существования посредством обложения, которое достаточно ясно показывает настоящие цели. В течение ближайших недель эмигрируют германско-подданные последней колонии германско-подданных, которые отказались войти в колхоз, но всегда проявляли достаточную приспособляемость к существующим условиям. В конце концов, германско-подданные должны были отдавать все свое имущество в уплату налогов, случай с МАЙДОВСКИМ, которого летом за несколько дней до его отъезда обложили налогом еще в 14.000 рублей без правовых оснований, и которому

до настоящего времени не удалось оставить Советский Союз, показателен для этих методов. Из германско-подданных, давно живущих в городах, до сих пор оставшихся не тронутыми, некоторые также покидают страну, так как им более или менее ясно давали понять, что они как германско-подданные, не будут больше иметь работы. Высылки германско-подданных специалистов, правда, не приняли того объема, какого ожидали в начале этого года, но сумма отдельных случаев, когда специалисты по различным причинам лишались работы, обнаруживает намерение покончить с работой иностранцев окончательно. Часто дальнейшая работа ставится в зависимость от принятия советского подданства. Только немногие инженеры еще выдерживают, они не пользуются абсолютно никакими преимуществами перед своими советскими коллегами. Больше пока число рабочих. Им также приходится, если они хотят рассчитывать на дальнейшую работу, в самом широком смысле приспособляться к пролетарским условиям жизни и к советскому мировоззрению. Некоторые из этих рабочих, несколько лет тому назад не находили в Германии работы, и по большей или меньшей склонности к коммунизму, выехали в Советский Союз теперь нашли дорогу к генеральному консульству, чтобы иметь возможность возвратиться, как германско-подданные. Эмигранты, которые покинули Германию исключительно по политическим соображениям, в этой области нам неизвестны.

Из примерно 300 эмигрировавших австрийских шуцбундовцев здесь осталось только 80. Советские органы пытались удержать их из соображений пропаганды, хорошо устроили их в квартирах и гостиницах и давали иностранцам преимущества при снабжении продуктами питания и ширпотреба. Но затем возникли недоразумения, шуцбундовцы были недовольны, их увлечение прошло, многие арестованы и сосланы на север, часть работает еще на Харьковских заводах и на рудниках Донецкого бассейна, некоторые, которых считают достаточно надежными, получили разрешение на выезд.

При общем враждебном отношении в Германии со стороны руководящих органов, советские органы, важные для задач генерального консульства, проявляют большую сдержанность. Органы в провинции и местные учреждения, в общем, еще искренни и предупредительны, но внутренние указания сократили непосредственное общение с иностранными представительствами. Через посредство дипломатического агента Наркоминдела, который работает в Харькове уже год, вместо выехавшего в Киев Уполномоченного, почти не удавалось разрешать удовлетворительно разнообразные жалобы германско-подданных. В случаях ареста, теперь, правда, делались сообщения об аресте, но дальнейшие переговоры проходили с большими затяжками, на запросы о причинах и разрешениях посещений, в течение долгого времени не давалось ответа. Становится также все затруднительнее сообщать об Украине, как о таковой: нет газет и сводок о положении на Украине, в особенности в экономическом отношении. Такие описания, которые могли бы подчеркнуть самостоятельность Украины, теперь, по-видимому, сознательно избегаются. Еще менее, чем в прошлые годы можно ожидать, чтобы исполнялась просьба генерального консульства - давать сведения о положении в стране.

При обсуждении внешнеполитического положения в прессе и прочих сообщениях внимание общественности особенно занимает итальяно-абиссинская война, причем официальный интерес меньше обращен на государство Абиссинии, чем на угнетенные народные массы Абиссинии. Украинская националистическая пресса в Галиции сделала вывод, что интересы всех национал-украинцев сходятся в объединении всего мира в единый антисоветский фронт, поэтому поражение

Италии нежелательно потому, что оно могло бы принести пользу только социалистически-коммунистическому движению, которое уже сейчас стремится всеми средствами использовать столь благоприятную возможность для разрушения антикоммунистической великой державы. Рост такого движения не только в Италии, но и во Франции только укрепит международное положение Советского Союза и тем самым антигерманский фронт. Этим ходом мыслей местная советская пресса весьма взволнована и изливается самыми резкими ругательствами национал-социалистических кругов. В день празднования революции она напомнила однако, что кроме советской Украины, существует еще Украина в составе других держав. Только маленькая пограничная речка отделяет от подавляемой польским фашизмом Западной Украины, тяжелым бременем лежит иго колониального угнетения и насильственной полонизации на трудящихся Восточной Галиции, якобы являющейся страной голых и голодных, в тисках панского землевладения и ростовщического порабощения крестьян. Фашистское правительство стремится, якобы, укрепить свою власть над похищенными областями и сделать их воротами для нападения на случай войны с Советским Союзом, которая подготавливается совместно с авантюристами Третьей Империи.

К Польше, которую таким образом, считают союзником Германии по антисоветским планам, отношение, в соответствии с этим, недружелюбно, хотя все еще делаются попытки доказать ей невыгодность ее теперешней внешнеполитической позиции. Посещение польского министра иностранных дел, якобы послужил лишь той цели, чтобы освободить дорогу германской экспансии. Для Советского Союза такие интриги не представляют опасности, но являются угрозой для мира, а также спокойствию Польши и пограничных государств.

Установка прессы по отношению к Германии, которая всегда изображается как фашистская, и, как приют фашизма, нарушителем мира, остается по прежнему отрицательным. Относительно Нюрнбергского съезда партии сообщалось сравнительно кратко, некоторые, полные ненависти и клеветы статьи носили заголовки, как “конгресс духовного одичания”, “Нюрнбергская ярмарочная лавка”, “Нюрнбергская эпилепсия” и делали вывод, что нескрываемые враждебные выпады против Советского Союза и воззвания к борьбе против коммунизма не были единственной целью; партийный съезд должен был показать также целому миру военную силу и оправдать вооружения, как средство борьбы с большевизмом. Нигде не упоминается о речах, где опровергаются приписываемые Германии захватнические намерения. Из партийного съезда делается вывод, что коммунисты Германии должны, согласно постановлению съезда Коминтерна, организовать повсюду недовольство масс и стать во главе их, а также использовать затруднения национал-социалистического режима для образования антифашистского единого фронта.

Выборы в Менгельской области также дали повод проявить антигерманскую позицию Советского Союза. Население Менгельской области по преимуществу, якобы литовское, и утверждение по поводу истинно-немецкого характера Менгельских земель может служить только фашистам для осуществления и захватнических намерений. Поэтому мероприятия литовского правительства являются понятными мероприятиями для отражения германских захватнических appetitов на окраинные государства. Благодаря колониальным планам Италии, оживляется и развивается германское колонизаторское движение. Однако, ввиду заявления о германских требованиях колоний, ожидается обострение противоречий между империалистическими державами, а борьба, которая должна возникнуть в результате

этого, окажет благоприятное действие на освободительное движение в колониях, которое нужно будет использовать.

Затем пресса обсуждает по Московским лозунгам виды на мировую революцию и отмечает с удовлетворением успехи в создании пролетарского и народного фронта во Франции. Итальянская операция в Абиссинии рассматривается как исходный пункт движения против войны и тем самым против фашизма во всем мире. В Германии, якобы ни на час не прекращается героическая борьба коммунистической партии. Особое значение придается китайскому движению, которое на большой территории уже ввело советскую систему. Революционная волна проходит, правда, неравномерно, в капиталистическом мире, но революционизирование масс неуклонно идет вперед.

Несколько враждебных Германии карикатур из местной прессы, прилагается.

Консульства в Киеве и в Одессе получили копию, копии для Министерства Иностранных дел прилагаются.

В А Л Ь Т Е Р.

ДА СБУ, ф.16, оп.30, спр.112, арк.298-319. Засвідчена копія.

№3

Інформаційне повідомлення Генерального консульства в Харкові Посольству Німеччини у Москві про політичне становище в Харківській області в 1936 році

12 січня 1937 р.

Перевод с немецкого
Харьков, 12 января 1937

СЕКРЕТНО
ГЕРМАНСКОМУ ПОСОЛЬСТВУ
в Москве

О политическом положении в подведомственной области за 1936 г.

Преследования и аресты. Положение в партии.
Немецкие специалисты и советские граждане.
Положение в судебных органах. Австрийские
шуцбундовцы. Нацменшества. Общее недовольство.
Хищение. Продажа елок. Крестьянские банды и нищие.
Усовершенствование боеспособности. Агитация
за Испанию. Настроение против Германии.

Во второй половине истекшего года преследования, в противоположность истекшему полугодию направлялись главным образом против “троцкистов” и контрреволюционных элементов”. Вопрос об украинских националистах все более отступал на задний план. Аресты начались, в основном, благодаря вскрытию контрреволюционной группы на Харьковском Паровозостроительном заводе в июле п.г. Имевший впоследствии место в Москве зиновьевский процесс в здешней подведомственной области возымел то действие, что подозрения и аресты приняли

эпидемический характер, и в особенности в промышленных городах: Харькове, Днепропетровске, Запорожье, Сталино, Артемовске и Краматорске никто уже не мог считать себя гарантированным от ареста. Первый партийный секретарь Харькова Демченко, который казался был призван играть в Харькове большую роль, был отозван⁷. Как стало известно позже, приблизительно в конце сентября п.г., последовал также арест заместителя начальника Харьковского Военного округа - ТУРОВСКОГО⁸ /с партийным билетом которого, якобы проник на заседание Коминтерна приговоренный к смерти на зиновьевском процессе троцкист ДРАЙЗЕР для того, чтобы убить Сталина/ и целого ряда близко стоящих к нему офицеров. Так, по сведениям, арестованы: начальник службы связи военного округа, далее, прежний военный атташе в Афганистане ПРИМАКОВ⁹, который был прикомандирован к местному Военному округу, и родственник ТУРОВСКОГО, начальник танковых частей Белорусского Военного Округа. Затем последовало снятие и арест второго секретаря местного Областного Партийного комитета МУССУЛЬБАСА. С ним вместе был привлечен секретарь Городского партийного комитета БОБРОВНИК. Арестован был также бывший много лет на посту председателя металлургического объединения "СТАЛЬ" - ШЛЕЙФЕР. ТУРОВСКИЙ, МУССУЛЬБАС и ШЛЕЙФЕР, якобы были организаторами троцкистской организации, нити которой тянулись в соседнюю Днепропетровскую и Донецкую области. Почти все районные партийные секретари Харьковской области были сняты со своего поста и частично арестованы. Уже не хватает надежных людей для замены освободившихся мест, многие из вновь назначенных секретарей были вызваны с Дальнего Востока, или из Закавказья. На партийных собраниях они, как полагается, были потом "избраны". Во всех учреждениях и организациях Харькова были обнаружены троцкисты. В декабре указывали на троцкистскую группу на Южной ж/д., во главе с партийным представителем РАЙСОВЫМ. Она, якобы ответственна за еще более ухудшившуюся в последнее время работу дороги.

Как в Харькове, так и в обоих других районах Харьковской области, едва-ли найдется хоть один завод, предприятие, учреждение или организация, в которой не было бы обнаружено троцкистов, шпионов, саботажников стахановского движения и диверсантов. В Днепропетровске арестовали председателя Горсовета ГОЛУБЕНКО, окружного прокурора АХМАТОВА, прежнего начальника Прокуратуры Верховного Суда, БРАГИНСКОГО, бывшего прокурора при Верхней Прокуратуре Украины. Для положения внутри местных партийных организаций показательным, как именно теперь стараются избавиться от партийных товарищей, которых считают докучливыми напоминателями и противниками - в то время, когда по всей стране торжественно встречают новую Сталинскую Конституцию, якобы, являющуюся самой демократической конституцией в мире, на основании которой выработан также проект Украинской Конституции. Чистка от нежелательных элементов и проверка партийных документов привела, правда, к изумительным "разоблачениям", но не внесла никаких коренных изменений системы. Ввиду вышеописанных обстоятельств в партийном аппарате всех трех районов подведомственной области, господствует беспокойство, которое грозит торможением продуктивности партийной работы в 1937 г. Заявления и доносы рассматриваются теперь, как своего рода самозащита. Делом чести считается находить и "разоблачать" троцкистов. Вызванное этим недоверие всех против всех, в конце 1936 года все увеличивалось.

В эту напряженную атмосферу были вовлечены также иностранные специалисты, техники, учителя во многих случаях и те, кто ранее были коммунистами.

Немецкие специалисты, которые в течение многих лет пользовались большим уважением, почти совершенно исчезли, как таковые. Большинство возвратилось в Германию, из тех, которые остались здесь, часть была арестована, остальные едва ли играют еще роль на местных заводах. Многие приехали сюда коммунистами, немногие остались коммунистами, глубже вглядевшись в местную жизнь. Большинство оставшихся здесь тоскует по Германии, но не могут собраться с мужеством решиться и провести в жизнь свое возвращение. В подобном положении, как германские, находятся также и австрийские и приехавшие в меньшем количестве польские специалисты. В начале 1936 года сообщалось о 10 арестованных германско-подданных, из коих летом трое были высланы в Германию. Осенью прошлого года началась новая волна арестов, причем в августе лишилось свободы 8 германско-подданных. Многочисленные аресты происходили в подведомственной области и также среди беспартийных граждан, которые отрицательными высказываниями о существующих условиях и политическом положении навлекли на себя прежде всего обвинения в антисемитизме или в симпатиях к фашистам. В немецких колониях такие аресты были особенно многочисленны. Статья, помещенная в Донецкой прессе, бросает яркий и показательный свет на положение в судебных органах. В ней изображено несколько случаев из практики местного окружного суда. В качестве примера многих подобных случаев приводится лишение свободы на 6 лет невиновного, который, добившись наконец, через год в кассационной инстанции освобождения, провел в тюрьме еще два года, так как оправданию не был дан ход, и оно было отправлено в архив. На другом примере показано, как человек, впоследствии оправданный, вообще, не был найден. Тысячи неразрешенных дел лежат, по сообщению этой статьи, в кассационной инстанции Донецкой области.

Настроение австрийских шуцбундовцев, которых в здешней ведомственной области, насчитывается примерно 800 человек, причиняло советским органам немало беспокойств. Недовольство этих людей, не нашедших в этой стране того, что они ожидали, во многих случаях велико. Значительному числу, по сведениям, удалось выехать. Много говорят о вышедшей в Австрии книге, по-видимому, написанной возвратившимися шуцбундовцами, под заглавием "Второе бегство", освещающей жизненные условия в Советском Союзе. Для пропагандистской обработки и успокоения шуцбундовцев, вызван из Москвы в Харьков опытный агитатор.

Относительно национальных меньшинств и об их положении, в прессе здешней области сообщается все меньше и меньше. Еще существующие три немецких районных газеты выходят все реже. Свою главную задачу они видят в том, чтобы восхвалять благосостояние немецких колхозников и выступать против фашизма.

Общее недовольство всего населения держалось весь 1936 год. Обещанное в начале года снижение цен не осуществилось. Длинные очереди покупателей выстраиваются за продуктами питания, как молоко, крупа и за необходимейшими предметами ширпотреба, как обувь, материалы, калоши, нитки, а также за простейшими хозяйственными предметами, как только они появляются на рынке. Бросается в глаза, как население выстраивается колоссальными очередями за московскими и за здешними газетами. Получение по почте путем абонирования затрудняется все больше и больше.

Показательно для тяжелого экономического положения населения, что при обсуждении закона о запрещении аборта, работницы и колхозницы требовали принятия во внимание социального положения и квартирных условий. По вступлении закона в силу, пресса постоянно сообщает о тайных абортах, совершенных

бабками, и о таких, которые были произведены женщинами самим себе. В Днепропетровской области зарегистрировано много случаев, когда женщины принимали в целях аборта “плазмоцид”, советское подражание противомаларийного средства “плазмохин”. Строительство детских ясель, которые должны были помочь в этих условиях, протекало в области в высшей степени неудовлетворительно. Строящиеся в Харькове детские ясли /общим числом на 2.000 детей/, которые должны были открыться - уже в декабре пр. года, еще не готовы.

Резкая борьба с хищениями в торговле, по-видимому, и в 1936 году не имела большого успеха. На заседании кооперативов области пришлось признать, что в трех районах в центре внимания стоят хищения, так например, в одной только Харьковской официальной союзной организации установлено хищений на руб. 1.000.000.

В начале декабря во всей области началась продажа елок и елочных украшений. На витринах и в общественных местах выставлялись украшенные и освещенные елки. Были открыты базары игрушек, в школах устраивались вечера с елками, костюмированные вечера и маскарады. Школьников заставили выучить новую песню к елке, в которой они благодарили за это благодеяние инициатора елки на Украине - Постышева. Все это производило такое впечатление, как будто население хотят отвлечь и дать ему новую тему для разговора, а также повод забыть о своем тяжелом положении. На селе недовольство в общем и целом, еще больше, чем в городе. Крестьянство все еще не может примириться с навязанной ему коллективизацией. В Харьковской области задержаны и приговорены крестьянские банды, которые ставили себе целью уничтожение колхозов. В городе, после осеннего урожая снова появились нищенствующие крестьяне, которые сообщали о голодных областях на севере и на востоке, вне Харьковской области. По таким данным, в граничащей на севере с Украиной части РСФСР /в особенности в Курске/, господствует большая нужда. Были приняты строгие меры, чтобы ни один нищий из села не попадал в город.

Усовершенствование боеспособности армии и гражданского населения в 1936 году проводились в области все энергичнее. Коммунистический Союз Молодежи, который по сведениям насчитывает около 300.000 активных членов, играет в этом выдающуюся роль. Хотя он и относится часто критически к происходящему в партии и к условиям жизни и, по-видимому, не всегда согласен с сегодняшней “генеральной линией”, но все же не следует забывать, что комсомольцы тесно срослись с коммунистической идеологией и в вопросах внешней политики согласны с ней полностью. Особенно замечательны мероприятия Осоавиахима в области противовоздушной обороны. Походам и учению в противогазах, очевидно, придается особое значение. Достижения в этой области по сведениям, достойны внимания. Говорят о 216 до 512 часах длительности учения в противогазе, когда противогаз снимался только для принятия пищи. Летом 1936 года в Харькове началась кампания по организации в жилищных кооперативах 900 герметических газозубежищ. В октябре, по сведениям, было предоставлено 134 таких комнат. Все большее значение придается также достижениям в маршировке, как таковой. Начальник Харьковского Военного Округа Дубовый, указывал недавно, что бег на 5 километров после длительного марша уже не является единичным явлением. Обучение и военная подготовка рабочих на заводах и гражданского населения в прошлом году отнимала все большую часть их свободного времени и ограничивалась не только противогазовой и противовоздушной обороной. Помимо развиваемого по прежнему со всей серьезностью парашютного спорта, проводились во все возрастающей степени упражнения в стрельбе из оружия военного образца и мелкокалиберных винтовок, к

которым украинцы проявили особенное пристрастие. Менее излюблены, по-видимому плавание и езда на велосипеде. Несмотря на то, что почти каждый завод имеет спортивную площадку, в одном только Харькове есть три больших спортивных клуба /Динамо, Спартак, Металлист/, которые в конце прошлого года насчитывали примерно 50.000 членов обоего пола. Новым явлением были впервые учрежденные штатским населением, главным образом комсомолом, военные игры для молодежи старшего возраста под Никоподем, Запорожьем и Днепропетровском. Молодежь школьного возраста также все более заинтересовывается и втягивается в военную подготовку и учение. Существуют тир для стрелков детского возраста. Кроме того, с ними предпринимаются упражнения в парашютных прыжках и длительные походы в виде военных подразделений. В соединениях из нескольких сот школьников проводятся настоящие маневры, во время которых "синие" по всем правилам военной техники дерутся с "красными" за занятие местности. В игре принимают участие образованные из детей отряды стрелков, пулеметные подразделения, разведчики, артиллеристы, снайперы.

Агитация за красную Испанию, проводимая официальными органами и партией, ведется в неслыханных еще для таких случаев размерах. Помимо кампании в прессе и заявлений симпатии, учрежден сбор денежных средств, проводятся собрания протеста на заводах, среди художников, профессоров, преподавателей, студентов и школьников. По указанию свыше, Харьковский русский театр должен был спешно разучить и поставить пропагандистскую пьесу "Салют, Испания". Вскоре в Харькове открывается выставка "Борьба испанского народа против фашизма". Основной идеей является желание служения делу мировой революции. Каждое германское мероприятие политического или экономического характера, прессой области в последнее время истолковывается и клеймится, как подготовка к войне и нарушение мира. Общее настроение населения находится во власти ожидания кажущегося ему неизбежным столкновения с Германией. Если еще несколько лет тому назад, в особенности в областях, терпящих нужду от недорода, желали войны, потому, что, как часто говорили, она может принести только улучшение положения, то теперь благодаря прессе и травле, которую принято проводить на собраниях и заседаниях, по-видимому, удалось настроить широкие круги против Германии, а также и против Италии. На селе, которому враждебное отношение к Германии само по себе всегда было чуждо, также с успехом уничтожили, путем "просветительной" работы и статей, надежды, связанные с войной с Германией и отделением Украины. Подозрениями, травлей и объявлениями о грозящей военной опасности старались также все больше оттеснить на задний план также и национальные устремления украинского народа и все больше лишит почву веру в возможность украинской самостоятельности.

Генеральное консульство в Киеве получает с той же почтой копию настоящего.

Э Р Т.

ДА СБУ, ф.16, оп.30, спр.2, арк.270-281. Засвідчена копія.

Коментарі

¹Коцюбинський Юрій Михайлович (1896-1937) - український радянський партійний і державний діяч. Син письменника Михайла Коцюбинського. З лютого 1930 р. - заступник голови, з лютого 1934 р. - голова Держплану і заступник голови Раднаркому УСРР. У листопаді 1934 р. позбавлений усіх посад. У лютому 1935 р. звинувачений в антирадянській діяльності і засуджений рішенням особливої наради при НКВС СРСР до 6 років заслання в Західному Сибіру. В жовтні 1936 р. був заарештований на засланні та перевезений у Київ. Органами НКВС Коцюбинському було

висунуто звинувачення у організації та керівництві діяльністю контрреволюційною троцькістською організацією в Україні ("Український троцькістський центр").

²Полоцький Олександр Аркадійович (1886-?) - український радянський діяч. У 1920-х роках член Колегії народного комісаріату зовнішньої торгівлі, голова правління Укрбанку, заступник керуючого Держбанком у Харкові. У 1925-1928 рр. за дорученням уряду УСРР працював у банківських установах за кордоном. У 1928-1931 рр. обіймав посаду заступника народного комісара освіти УСРР. Протягом 1931-1933 рр. виконував обов'язки радника повноважного представника в Празі. З 1933 до травня 1934 р. - заступник наркома легкої промисловості. На початку грудня 1934 р. Полоцького заарештували у справі так званої "контрреволюційної боротьбистської організації". Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила О.Полоцького на 10 років ув'язнення з конфіскацією майна.

³Любченко Микола Петрович (1896-1937) - український радянський прозаїк. Заарештований органами НКВС 4 грудня 1934 р. в Києві. За "приналежність до боротьбистського крила блоку контрреволюційних націоналістичних сил" виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР наприкінці березня 1935 р. винесла вирок: позбавити волі на 7 років з конфіскацією особистого майна. Після суду Любченко перебував у Карагандинському таборі (Картаб), згодом його перевели у Біломоро-Балтійський табір. "Особлива трійка" УНКВС Ленінградської області 25 листопада 1937 р. засудила Миколу Любченка до розстрілу. Реабілітований посмертно.

⁴27 червня 1936 р. було прийнято постанову ЦВК та РНК "Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллі, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі пологових будинків, дитячих яселів та дитячих садків, посилення кримінальної відповідальності за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві при розлученні". У 1956 р. у зв'язку зі складними соціальними і матеріальними умовами більшості населення СРСР аборти знову юридично легалізували.

⁵Штейгер - гірничий майстер, керівник рудними роботами.

⁶Амелін Михайло Петрович (1896-1937) - військовий діяч, політпрацівник, армійський комісар 2-го рангу (20.11.1935). Учасник Громадянської війни. З 1923 р. на політичній роботі в Українському військовому окрузі. В 1931-1934 рр. - заступник начальника, в 1934-1935 рр. - начальник Політичного управління Українського військового округу (з 1935 р. - Київський військовий округ). У червні 1937 р. заарештований, а у вересні 1937 р. страчений за приналежність до "військово-троцькістської змови" у лавах РСЧА. Реабілітований у квітні 1956 р.

⁷Демченко Микола Нестерович (1896-1937) - радянський партійний та державний діяч. З 1923 р. секретар Житомирського губкому КП(б) України. Протягом 1925-1927 рр. - заступник наркома Робітничо-селянської інспекції Української РСР. З 1928 р. - секретар Київського окружного КП(б)У. В 1930-1932 рр. - нарком землеробства УСРР. З липня 1932 р. - перший секретар Київського, з червня 1934 р. - Харківського обкомів КП(б)У. З вересня 1936 р. - перший заступник наркома землеробства СРСР. З квітня 1937 р. - нарком зернових та тваринницьких радгоспів СРСР. У липні 1937 р. заарештований та засуджений до смертної кари за участь в антирадянському змовницькому центрі. Реабілітований у 1954 р.

⁸Туровський Семен Абрамович (1895-1937) - воєначальник, комкор. Учасник Першої світової (унтер-офіцер) та Громадянської (командир загону, полку; заст. командира дивізії) воєн. Нагороджений орденом Червоного Прапора. В 1935-1936 рр. - начальник штаба та заступник командуючого військами Харківського військового округу. У вересні 1936 р. заарештований органами НКВС як учасник троцькістської організації. Засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР у липні 1937 р. до розстрілу. Реабілітований у вересні 1956 р.

⁹Йдеться про радянського воєначальника, дипломата Віталія Марковича Примакова (1897-1937). Заарештований в серпні 1936 р. та засуджений до розстрілу у червні 1937 р. у справі про так звану змову в Червоній Армії. Реабілітований 31 січня 1957 р.

Бажан О.Г. Взгляд из Харькова. Общественно-политическая жизнь в Украинской ССР в середине 1930-х годов глазами немецких дипломатов

В публикации раскрываются оценочные суждения дипломатов немецкого консульства в Харькове касательно политико-экономической ситуации в УССР и социально-психологической атмосферы в украинском социуме в середине 1930-х годов.

Bazhan O.H. A point of view from Kharkiv. The social and political life in the Ukrainian SSR in the middle of 1930s from the German diplomats' standpoint

The publication covers evaluative judgments by the diplomats from the German consulate in Kharkiv concerning social and political situation in the Ukrainian SSR and the social-psychological atmosphere within the Ukrainian society in the middle of 1930s.

БУРІМ Д.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ В НІМЕЧЧИНІ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ФЕДЕРАЛЬНОЇ ЗЕМЛІ БЕРЛІН (НІМЕЧЧИНА, БЕРЛІН)

В публікації досліджується діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині за матеріалами фондів Архіву Федеральної Землі Берлін.

По Першій світовій війні на території Німеччини в таборах військовополонених, за різними оцінками, перебувало понад 100.000 українців, переважна більшість з яких повернулася в Україну [10; 12; 15; 16; 18-20; 37; 39-40; 42-44; 46]. У період між двома світовими війнами, за підрахунками сучасних українських дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [25-26; 32-34; 39-40; 42-44]. Чисельність української еміграції на теренах Німеччини суттєво збільшилась внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України та викликаной нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього Рейху [12-15; 39-40 46; 47; 60]. З вибухом Другої світової війни в 1939 р. почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі - до Німеччини [12; 15; 17; 29-31]. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший наплив українців до Німеччини почався після того, як у 1941-1942 рр. німецька армія окупувала українські землі, які знаходились у складі СРСР. За статистикою Української Установи Довіри в Берліні, в 1943 р. було лише із Західної України 800.000 молодих людей на праці в Німеччині. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель [44, с.212].

Отець доктор Петро Вергун, голова греко-католицької церкви в Німеччині періоду Другої світової війни, у своєму *“Життєписі”*, написаному у 1956 р., писав, що було *“разом усіх один і пів (1,5) мільйона лише українців-католиків в Німеччині”* [44, с.208-225].

Голова Української Установи Довіри в Німеччині, організації яка опікувалась українськими емігрантами на території Третього Рейху у 1938-1945 рр., доктор Микола Сушко зазначав, що *“лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принайменше 2 мільйони українців жили в 1944 році”*. В самому Берліні в тому часі жило приблизно 25.000 українців [44, с.212].

У міжвоєнний період в Німеччині були засновані та діяли ряд українських емігрантських організацій, товариств та об'єднань: Спілка українців у Німеччині, Українське товариство червонохресної допомоги біженцям, Українська громада в Німеччині, Українське національне об'єднання, Товариство підтримки української науки та культури, українські професійні та студентські товариства, видавництва тощо [25-26; 33; 39-40; 42].

Матеріали з історії української еміграції в Німеччині зберігаються в усіх провідних архівах та бібліотеках Федеративної Республіки Німеччини: Федеральному архіві ФРН в Берліні (Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)), Політичному архіві Міністерства закордонних справ ФРН в Берліні (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)), Таємному державному архіві Пруської культурної спадщини в Берліні (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin)), Архів Федеральної землі Берлін (Landesarchiv Berlin (Berlin)), Архіві Університету Гумбольдта (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin)), Державній бібліотеці Пруської культурної спадщини в Берліні (Staatsbibliothek zu Berlin

Preubischer Kulturbesitz), Державному архіві в Мюнхені (Staatsarchiv Munchen), Архіві міста Мюнхена (Archiv der Stadt Munchen), Баварській державній бібліотеці в Мюнхені (Die Bayerische Staatsbibliothek), Військовому архіві у Фрайбурзі (Bundesarchiv-Militararchiv Freiburg) тощо [1-5; 18; 22-23; 27-28; 32].

Достатньо велику кількість матеріалів із зарубіжної україніки, зокрема матеріали з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду, містять фонди Архіву Федеральної Землі Берлін. А саме: документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні 1926-1945 pp. (Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin) [45; 51]; документи з історії діяльності Українського товариства червонохресної допомоги біженцям (Українського товариства допомоги біженцям) 1924-1945 pp. (Ukrainischer Verein für Rotekreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge) [45; 52]; документи з історії діяльності Товариства підтримки української науки та культури (Verein zur Forderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin)) [45; 53]; документи з історії діяльності Української громади в Берліні (Ukrainische Gesellschaft in Berlin ("Ukrajins'ka Hromada v Berlini")) [45; 54]; документи з історії діяльності Українського національного об'єднання (Ukrainische Nationale Vereinigung, Berlin.) [45; 55]; документи з історії діяльності Спілки українців в Німеччині (Verein der Ukrainer in Deutschland, e. V. Sitz in Berlin.) [45; 56]; документи, пов'язані з діяльністю студентських організацій Університету, зокрема товариств, які об'єднували українських студентів (Gemeinschaft ausländischer Studierender an der Handels - Hochschule Berlin; Hauptgemeinschaft ausländischer Studierender. Sitz in Berlin) [45; 57; 58]

Українські емігрантські товариства, організації, об'єднання, які засновувались і діяли на території Німеччини (та Берліну зокрема), мусили подавати установчі документи та реєструватись у відповідних німецьких судових інстанціях за місцем заснування та діяльності, а також періодично звітуватись про свою діяльність і зміни у статутах і керівництві. Саме ці документи зберігаються в фондах Архіву Федеральної Землі Берлін.

В Архіві Федеральної Землі Берлін, між іншим, зберігаються документи і матеріали з історії діяльності Українського товариства червонохресної допомоги біженцям (з 1929 р.: Українське товариство допомоги біженцям), а саме Статут Товариства, протоколи засідань Загальних Зборів Товариства, листування з німецькими урядовими установами тощо [52].

Українське товариство червонохресної допомоги біженцям було засновано 10 травня 1924 р. в Берліні українськими емігрантами. Заснування Товариства було зареєстровано 26 червня 1924 р. судом нижчої інстанції району Берлін-Митте. Товариство було внесено до Реєстру товариств під №4229, про що було повідомлено в *"Публічному віснику Адміністративного округу Потсдам та міста Берлін"* (Offentlicher Anzeiger Nr. 1 für den Regierungsbezirk Potsdam und die Stadt Berlin) 12 липня 1924 р. [52, Blatter 11-12].

В березні 1929 р. Українське товариство червонохресної допомоги біженцям змінило назву на *"Українське товариство допомоги біженцям"*. Діяло Товариство до 1945 р.

Головою Товариства було обрано Олександру Скоропадську (дружину гетьмана Павла Скоропадського), співголовою - Володимира Коростовця, секретарем - Олександра Скорописа-Йолтуховського (пізніше - Сергія Шемета). До складу Товариства в різні роки належали: О.Березовський, Г.Вінклер, Д.Дорошенко, Н.Дорошенко, І.Д'яков, О.Д'якова, М.Кочубей, І.Мірчук, М.Мірчук, В.Полетика, О.Сахно-Устимович, Д.Скоропадський, Є.Скоропадська, П.Скоропадський, О.Скоропис-Йолтуховський та інші.

Місцем осідку Товариства, як зазначалось в установчих документах, було передмістя Берліна Ваннзее, адреса: Альзенштрассе, 17. В будинку за цією самою

адресою мешкала у міжвоєнний період та під час Другої світової війни й родина гетьмана Павла Скоропадського.

Українське товариство червонохресної допомоги біженцям мало “за мету надання всіх видів допомоги, які зазвичай надаються організаціями Червоного Хреста, головним чином особам, які народилися в Україні та опинилися в скрутному становищі та наразі в наслідок пануючої в Україні диктатури комуністичної партії позбавлені допомоги як їхньої держави, так і їхнього національного Червоного Хреста”. Зазначалось, що “Товариство не переслідує політичних та господарських цілей” [52, Blatter 5-5 RS].

Українське товариство червонохресної допомоги біженцям проводило діяльність у наступних напрямках: “а) допомога хворим Українське товариство червонохресної допомоги біженцям проводило діяльність у: організація безкоштовних лікарських консультацій, забезпечення тих, хто потребує, безкоштовними ліками та іншими лікарськими засобами, утримання хворих у лікарнях та санаторіях, при наявності коштів - організація свого власного лікувального закладу; б) допомога безробітним: організація бюро з працевлаштування, забезпечення інструментами та матеріалами тих, хто може займатися продуктивною працею, однак через відсутність засобів не може її розпочати; створення робочих місць з навчання різноманітним ремеслам та надання можливості працевлаштування особам без фаху, укладання угод з фабриками та заводами про надання пільг при прийнятті на роботу біженців; в) допомога дітям: забезпечення дітей збіднілих родин продуктами харчування, покращення умов виховання дітей шляхом організації дитячих садочків та відділів соціального забезпечення, забезпечення школярів підручниками, одягом, шкільними грошима, турбота про покращення стану фізичного виховання та матеріального забезпечення дітей та школярів і т.д.” [52, Blatter 5-5 RS].

Українське товариство червонохресної допомоги біженцям виступило ініціатором в справі заснування Українського наукового інституту в Берліні, урочисте відкриття якого відбулось 10 листопада 1926 р. [6-9; 11; 24-26; 38; 44; 46; 49-50; 59].

В рамках Українського товариства допомоги біженцям в різні роки діяло кілька спеціальних комітетів: Комітет допомоги голодуючим в Україні, Комітет допомоги Карпато-українцям, Комітет допомоги українським робітникам та нужденним та ін.

В публікації подано протоколи Загальних Зборів Українського товариства червонохресної допомоги біженцям 1929-1942 рр., які зберігаються в фондах Архіву Федеральної Землі Берлін. Документи друкуються за німецькомовними оригіналами, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Українською переклав Дмитро Бурім.

Документ 1.

PROTOKOLL

der Generalversammlung des Ukrainischen Vereines für Rote-Kreuz-Hilfeleistung für Flüchtlinge.

Berlin, den 12. März, 1929.

Die Sitzung der Generalversammlung wurde um 4 Uhr nachmittags eröffnet. Die Vorsitzende der Generalversammlung war gemäss §14 der Vereinsstatuten die Präsidentin des Vereines Frau Alexandra Skoropadsky.

Die Vorsitzende der Versammlung gibt die Anzahl der zur Generalversammlung erschienen Mitglieder. Von den in Berlin weilenden 22 Mitgliedern sind 19 erschienen. Mithin ist die Generalversammlung gemäss §15 des Statutes beschlussfähig.

Die Vorsitzende schlägt den Mitgliedern vor die Tagesordnung zu ergänzen und erteilt dem Mitglied und Aufsichtsrat Herrn S.Schemet das Wort, welcher denn den Bericht der Kontrollkommission über die zwei noch nicht kontrollierten Jahre d[as] i[st] 1927 und 1928 erstattete. Die Generalversammlung bestätigte hernach den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Dem Vorschlag des Vorstandes gemäss wurde einstimmig beschlossen:

A) Statt der fruheren Benennung des Vereines den Verein von nun an: "Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge" zu nennen.

B) Im §9 des Statutes die Wörter: "der Aufsichtsrat aus sechs" durch folgenden: "der Aufsichtsrat aus drei" zu ersetzen.

C) Im §15 den letzten Satz mit folgendem zu ersetzen: "Die Mitgliederversammlungen sind beschlussfähig bei Anwesenheit von der Hälfte sämtlicher Mitglieder, die ihren Wohnsitz in Berlin haben".

Die Einrichtung des Beitrages von 1 Dollar jährlich als Mitgliedsbeiträge ist einstimmig angenommen.

Nach Besprechung einer Reihe von Fragen, die mit der Entwicklung und der zukünftigen Tätigkeit des Vereines zusammenhängen, wurde dann zur Wahl des neuen Vorstandes, Aufsichtsrates und Kontrollkommission geschritten. Es wurden gewählt:

1) In den Vorstand: Frau A.Skoropadsky, Herr W.Korostowez, Herr A.Skoropyss-Joltuchowsky.

2) In den Aufsichtsrat: Herr D.Doroschenko, Herr A. v. Renteln, Herr S.Schemet.

3) In die Kontrollkommission: Herr H. Djakoff, Herr N.Kotschubey, Frau Ch. v.Renteln.

Die Generalversammlung bevollmächtigte den neuen Vorstand im Namen des Vereines das Amtsgericht zu bitten die von der Generalversammlung genehmigte Abänderung des Statutes einzutragen.

Die Versammlung endete um 7 Uhr.

Die Vorsitzende: A.Skoropadsky

Der Sekretar: S.Schemet

Mitglieder des Vereines:

1) A.Beresowsky

8) P.Skoropadsky

2) D.Doroschenko

9) E.Skoropadsky

3) N.Doroschenko

10) D.Skoropadsky

4) H.Djakoff

11) A.Skoropyss-Joltuchowsky

5) N.Kotschubey

12) W.Skoropyss-Joltuchowsky

6) O.Djakoff

13) J.Petruschewsky.

7) A.Sachno-Ustimowitsch

14) U.Petruschewsky

15) W.Poljetika

16) W.Korostowez

17) A.Korostowez

Abschrift beglaubigt

Sekretar: S.Schemet (написано від руки)

Печатки:

"Українське Товариство Допомоги Біженцям",

"Preussisches Amtsgericht. Berlin-Mitte"

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rote Kreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blätter 29-30.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів Українського Товариства Червонохресної допомоги біженцям.
Берлін, 12 березня 1929 року.

Засідання Загальних Зборів було відкрито о 16.00. Голоувала на Загальних Зборах відповідно до §14 Статуту Товариства, Президент Товариства Пані Олександра Скоропадська.

Голова Зборів оголосила кількість присутніх на Загальних Зборах членів Товариства. З 22-х проживаючих в Берліні членів Товариства присутні 19. Таким чином, відповідно до §15 Статуту загальні Збори Товариства є повноважними.

Голова запропонував членам доповнити порядок денний та надав слово члену товариства та Наглядової Ради пану С.Шемету, який оголосив доповідь Контрольної Комісії про неперевірені раніше роки, а саме 1927 та 1928 роки. Загальні Збори затвердили одноголосно звіт Контрольної Комісії.

За пропозицією Голови було вирішено одноголосно:

А) Замість попередньої назви Товариство буде називатись "Українське Товариство Допомоги Біженцям"

Б) У §9 Статуту слова "Наглядова Рада з шести" замінити на "Наглядова Рада з трьох".

В) У §15 останнє речення замінити на наступне: "Збори членів Товариства є повноважними за наявності половини всіх членів, які проживають в Берліні".

Пропозицію про щорічний внесок у розмірі 1 долар прийнято одноголосно.

Після обговорення ряду питань, пов'язаних з розвитком та майбутньою діяльністю Товариства, були проведені вибори нового Правління, Наглядової Ради та Контрольної Комісії. Обрано:

1) Склад Правління: пані О.Скоропадська, пан В.Коростовець, пан О.Скоропис-Йолтуховський.

2) Склад Наглядової Ради: пан Д.Дорошенко, пан А. фон Рентельн, пан С.Шемет.

3) Склад Контрольної комісії: пан І[полит] Д'яков, пан М[икола] Кочубей, пані Ш[арлотта] фон Рентельн.

Загальні Збори надали Правлінню повноваження від імені Товариства просити окружний суд внести до Статуту зміни, прийняті Загальними Зборами Товариства. Збори закінчилися о 19.00.

Голова: О.Скоропадська

Секретар: С.Шемет

Члени Товариства:

1) О.Березовський

8) П.Скоропадський

2) Д.Дорошенко

9) Є.Скоропадська

3) Н.Дорошенко

10) Д.Скоропадський

4) І.Д'яков

11) О.Скоропис-Йолтуховський

5) М.Кочубей

12) В.Скоропис-Йолтуховський

6) О.Д'якова

13) І.Петрушевський

7) О.Сахно-Устимович

14) У.Петрушевський

15) В.Полетика

16) В.Коростовець

17) О.Коростовець

Підписи підтверджено
Секретар: С.Шемет (написано від руки)

Печатки:
“Українське Товариство Допомоги Біженцям”,
“Прусський суд нижчої інстанції. Берлін-Мітте”

Документ 2.
PROTOKOLL
der Generalversammlung des “Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge”
Berlin, den 20 Dezember. 1930.

Die Sitzung der Generalversammlung wurde um 4 Uhr nachmittags eröffnet. Die Vorsitzende der Generalversammlung war gemäss § 14 der Vereinstatuten die Präsidentin des Vereines Frau Alexandra Skoropadsky. Die Vorsitzende der Versammlung gibt die Anzahl der zu Generalversammlung erschienen Mitglieder. Von den in Berlin weilenden 19 Mitgliedern sind 15 erschienen. Mithin ist die Generalversammlung gemäss § 15 des Statutes beschlussfähig.

Die Vorsitzende schlägt den Mitgliedern vor die Tagesordnung zu ergänzen und erteilt dem Mitglieder und Aufsichtsrat Herrn S.Schemet das Wort, welcher denn den Bericht der Kontrollkommission über die zwei noch nicht kontrollierten Jahre d[as] i[st] 1929 und 1930 erstattete. Die Generalversammlung bestätigte hernach den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Die Einrichtung des Beitrages von 1 Dollar jährlich als Mitgliedbeiträge ist einstimmig angenommen.

Nach Besprechung einer Reihe von Fragen, die mit der Entwicklung und der zukünftigen Tätigkeit des Vereines zusammenhängen, wurde dann zur Wahl des neuen Vorstandes, Aufsichtsrates und der Kontrollkommission geschritten. Es wurden gewählt:

1) In den Vorstand:

Frau Exzellenz Alexandra Skoropadsky,
Herr D-r Wladimir Korostowetz,
Herr Gustav Winkler.

2) In den Aufsichtsrat:

Herr Professor Dimitrius Doroschenko (*выправлено олівцем: Demetrius Doroschenko - Д.Б.*)
Herr Alexander Skoropyss-Joltuchowsky,
Herr Sergius Schemet

3) In die Kontrollkommission:

Herr Senator Hippolit Djakow,
Grafin Marie de Montresor,
Oberst a.d. Johann Petruschewsky.

Die Versammlung endete um 6 Uhr.

Die Vorsitzende: A.Skoropadsky (*ніднуч*)

Der Sekretar: S.Schemet (*ніднуч*)
Секретар: С.Шемет (*ніднуч*)

Mitglieder des Vereines:

(підписали)

- 1) W. v. Korostovetz
- 2) A. von Korostovetz
- 3) A. Skoropyss-Joltuchowsky
- 4) W. Skoropyss
- 5) Danylo Skoropadsky
- 6) Paul Skoropadsky
- 7) Elisabeth Skoropadsky
- 8) (не підпиано)
- 9) (не підпиано)
- 10) (не підпиано)
- 11) (не підпиано)
- 12) (не підпиано)
- 13) (не підпиано)
- 14) (не підпиано)
- 15) (не підпиано)

Alexandra Skoropadsky

Wladimir von Korostovetz

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rotekreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blatter 41-42.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів "Українського товариства допомоги біженцям"

Берлін, 20 грудня 1930 року.

Засідання Загальних Зборів Товариства було відкрито о 16.00. Голоувала на Загальних Зборах згідно §14 Статуту Товариства Президент Товариства пані Олександра Скоропадська.

Голова Зборів оголосила кількість присутніх на Загальних Зборах членів Товариства. З 19 проживаючих в Берліні членів присутні 15. Таким чином Загальні Збори згідно §15 Статуту є повноважними.

Голова запропонувала членам доповнити Порядок денний та надала слово члену товариства та Наглядової Ради Пану С.Шемету, який оголосив доповідь Контрольної Комісії про раніше не контрольовані роки, а саме 1929 та 1930 роки. Загальні Збори одноголосно затвердили звіт Контрольної Комісії.

Пропозицію про щорічний внесок у розмірі 1 долар прийнято одноголосно.

Після обговорення ряду питань, пов'язаних із розвитком та майбутньою діяльністю Товариства, були проведені вибори нового Правління, Наглядової Ради та Контрольної Комісії. Es wurden gewählt: Обрано:

До складу Правління:

Високошановна пані Олександра Скоропадська,

Пан Д-р Володимир Коростовець,

Пан Густав Вінклер.

2) До складу Наглядової Ради:
Пан професор Дмитро Дорошенко,
Пан Олександр Скоропис-Йолтуховський,
Пан Сергій Шемет

3) До складу Контрольної комісії:
Пан Сенатор Іполит Д'яков,
Графиня Марія де Монтрезор,
Полковник у відставці Іван Петрушевський.

Збори закінчились о 18.00.

Голова: *О.Скоропадська (підпис)*

Секретар: *С.Шемет (підпис)*

Члени Товариства:
(підписали)

- 1) *В. фон Коростовець*
- 2) *А. фон Коростовець*
- 3) *О.Скоропис-Йолтуховський*
- 4) *В.Скоропис*
- 5) *Данило Скоропадський*
- 6) *Павло Скоропадський*
- 7) *Єлизавета Скоропадська*
- 8) *(не підпиано)*
- 9) *(не підпиано)*
- 10) *(не підпиано)*
- 11) *(не підпиано)*
- 12) *(не підпиано)*
- 13) *(не підпиано)*
- 14) *(не підпиано)*
- 15) *(не підпиано)*

Олександра Скоропадська
Володимир фон Коростовець

Документ 3.

Protokoll

der Generalversammlung des Hilfsvereines für Ukrainische Flüchtlinge.

Berlin den 22. 9 33.

Beginn der Sitzung der Generalversammlung um 6 Uhr nachm. Den Vorsitz führt gemäss Punkt 14 des Vereinsstatutes die Präsidentin des Vereines, Frau Alexandra Skoropadsky.

Die Vorsitzende der Versammlung ermittelt die Zahl der zur Generalversammlung erschienen Mitglieder. Von 20 in Berlin weilenden Mitgliedern waren 16 anwesend. Daher war die Generalversammlung gemäss Punkt 15 des Statutes Beschlussfähig.

Die Vorsitzende der Versammlung verlautbart die Tagesordnung.

Das Vereinsmitglied D.Skoropadsky verliest den Bericht der Kontrollkommission anlässlich der Revision der Einnahmen und Ausgaben des Vereines für die Jahre 1931 und 1932 und für die

ersten 8 Monate des Jahres 1933, ebenso die Tätigkeit des Vereines. Die Generalversammlung bestätigte den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Das Vereinsmitglied S.Schemet verliest den Bericht über die Hungerkatastrophe in der Sowjet-Ukraine und schlägt dem Verein vor, ein besonderes Komitee für die Organisation einer Hilfsaktion für die Hungernden in der Ukraine zu bilden. Nach erfolgter Besprechung wurde seitens der Versammlung Einstimmig beschlossen:

a) eine Kommission zu bilden unter dem Vorsitz des Frl. Elisabeth Skoropadsky gemeinsam mit Senator H.M.Diakow, A.F.Skoropys-Joltuchowsky und Prof. Dr. I.Mirtschuk.

b) dieser Kommission die Organisation des Hilfskomitee für die Hungernden in der Sowjet-Ukraine zu übertragen und sie zu veranlassen das Prasidium dieses Komitees zu übernehmen.

c) die Kommission zu bevollmächtigen, einen Tätigkeitsplan für das Komitee auszuarbeiten und zur Mitarbeit im Komitee als ordentliche und als Ehrenmitglieder jene Personen einzuladen, welche die Kommission für zweckmassig erachtet.

d) zur Verfügung der Kommission für den Anfang der Tätigkeit derselben 100 Mark zu bewilligen.

e) die Kommission und das Komitee zu bevollmächtigen, mit Komitee, die in anderen Orten zum gleichen Zwecke errichtet wurden, in Verbindung zu treten, sowie dafür zu sorgen, dass ein solches Komitee unter Beteiligung des Frl. Elisabeth Skoropadsky und des Herrn W.Korostowetz in London errichtet werde.

Nach Besprechung verschiedener mit der Tätigkeit des Vereines verbundener Angelegenheiten wurden der neue Vorstand, Aufsichtsrat und Kontrollkommission gewählt.

Gewählt wurden:

1) In den Vorstand:

- a) Frau Alexandra Skoropadsky,
- b) Herr Dr. Wladimir Korostowetz,
- c) Herr Dr. Gustav Winkler.

2) In den Aufsichtsrat:

- a) Herr Senator Hippolit Diakow,
- b) Herr Alexander Skoropys-Joltuchowsky,
- c) Herr Sergius Schemet.

3) In die Kontrollkommission:

- a) General a. D. Alexander Beresowsky,
- b) Frau Professor Mirtschuk,
- c) Oberst a. D. Iwan Petruschewsky.

Die Generalversammlung endete um 8 Uhr.

Vereinsvorsitzende: *A.Skoropadsky (niðnuc)*

Vereinssekretar: *S.Schemet (niðnuc)*

Vorstandsmitglieder: *Dr. Gustav Winkler (niðnuc)*

Печатка: "Українське Товариство Допомоги Біженцям"

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rote Kreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blatt 49.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів Українського товариства допомоги біженцям

Берлін, 22 вересня 1933 року.

Початок засідання Загальних Зборів о 18.00. Головує на засіданні, згідно пункту 14 Статуту Товариства, Президент Товариства пані Олександра Скоропадська.

Голова Зборів повідомила про кількість присутніх на Загальних Зборах членів. З 20-ти членів, проживаючих в Берліні, присутні 16. Таким чином, згідно пункту 15, Загальні Збори є повноважними для прийняття рішення.

Голова оголосила Зібранню Порядок денний.

Член Товариства Д.Скоропадський виголосив доповідь Контрольної комісії стосовно ревізії прибутків та видатків Товариства за 1931, 1932 та за 8 місяців 1933 рок, а також щодо діяльності Товариства. Загальні Збори затвердили звіт Контрольної Комісії одноголосно.

Член Товариства С.Шемет виголосив доповідь про катастрофічний голод в Радянській Україні та запропонував Товариству створити спеціальний Комітет з організації акції допомоги голодуючим в Україні. Після обговорення, Загальні Збори одноголосно прийняли рішення:

а) створити Комісію на чолі з панною Єлизаветою Скоропадською, у складі Сенатора І.М.Д'якова, О.Ф.Скорописа-Йолтуховського та професора доктора І.Мірчука.

б) доручити зазначеній Комісії організацію Комітету з допомоги голодуючим у Радянській Україні та виконання обов'язків Президії цього Комітету.

в) доручити зазначеній Комісії розробити план діяльності Комітету та запросити до співпраці в Комітеті в якості його звичайних та почесних членів тих осіб, яких Комісія вважатиме за доцільне.

г) виділити 100 марок на потреби Комісії для розгортання її діяльності.

д) доручити Комісії та Комітету, спільно з Комітетами, які будуть створені для цієї мети в інших місцях, перебувати у взаємодії, а також поклопотатися про те, щоб подібний Комітет за участю панни Єлизавети Скоропадської та пана В.Коростовця було створено в Лондоні.

Після обговорення різноманітних справ, пов'язаних з діяльністю Товариства, було обрано нове Правління, Наглядову Раду та Контрольну Комісію.

Обрали:

1) До складу Правління:

- а) Пані Олександра Скоропадські,
- б) Пан др. Володимир Коростовець,
- в) Пан др. Густав Вінклер.

2) До складу Наглядової Ради:

- а) Пан Сенатор Іполит Д'яков,
- б) Пан Олександр Скоропис-Йолтуховський,
- в) Пан Сергій Шемет.

3) До складу Контрольної Комісії:

- а) Генерал у відставці Олександр Березовський,
- б) Пані професор Мірчук,

в) Полковник у відставці Іван Петрушевський.

Загальні Збори закінчилися о 20.00.

Голова Товариства: *О.Скоропадська (підпис)*

Секретар Товариства: *С.Шемет (підпис)*

Член Правління: *Др. Густав Вінклер (підпис)*

Печатка: "Українське Товариство Допомоги Біженцям"

Документ 4.

PROTOKOLL

der Generalversammlung des Hilfsvereins für die Ukrainischen Flüchtlinge.

Berlin, 31 Aug. 1936.

Beginn der Sitzung der Generalversammlung um 5 Uhr nachmittags.

Den Vorsitz führt zufolge Punkt 14 des Vereinstatutes die Präsidentin des Vereins Frau Alexandra Skoropadsky.

Das Mitglied des Aufsichtsrates Herr S.Schemet wurde von der Präsidentin beauftragt Sekretar der Versammlung zu sein.

Die Vorsitzende der Versammlung ermittelt die Zahl der zur Generalversammlung erschienenen Mitglieder. Von den neunzehn in Berlin weilenden Mitgliedern waren funfzehn anwesend. Daher war die Generalversammlung gemass Punkt 15 des Statutes beschlussfähig.

Die Vorsitzende teilt mit, dass eines der aktivsten Mitglieder des Vereins und des Hilfskomitees für die Hungernden in der Ukraine, Senator Hippolit Djakow, im vorigen Jahre verstorben ist.

Die Vorsitzende bittet die Anwesenden sein Andenken durch Erheben von den Platzen zu ehren und seiner auch hier anwesenden Witwe Frau Olga Djakow nochmals ihr Beileid auszudrucken.

Daraufhin gab die Vorsitzende die Tagesordnung bekannt.

Das Mitglied der Kontrollkommission Frau Professor Mirtschuk verliest den Bericht über die Revision der Einnahmen und Ausgaben des Vereins und des Hilfskomitee für die Hungernden in der Ukraine, sowie über ihre Tätigkeit vom 22.IX.1933 bis 31.VIII.1936.

Die Kontrollkommission teilt mit, dass bei der Revision alles in vollkommener Ordnung gefunden worden ist.

Die Generalversammlung bestatigt den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Professor I. Mirtschuk spricht über die grosse muhevollte Arbeit die von der Leiterin des Hilfskomitees für die Hungernden in der Ukraine, Frl. Elisabeth Skoropasky persönlich geleistet wurde. Die Versammlung spricht Frl. Elisabeth Skoropadsky ihren Dank und Anerkennung aus und gedenkt auch Dankbarkeit aller Freunde des Vereins, die durch tatkräftige Hilfe und zum Teil sehr bedeutende Spenden die Bestrebungen des Vereins unterstützt haben.

Nach Besprechung verschiedener mit der Tätigkeit des Vereins verbundener Angelegenheiten, wurde wieder der Vorstand gewählt, und auch der Aufsichtsrat und die Kontrollkommission.

Gewählt wurden:

I) In den Vorstand:

- a) Frau Alexandra Skoropadsky,
- b) Herr Dr. Wladimir Korostovetz,
- c) Herr Dr. Gustav Winkler.

II) In den Aufsichtsrat:

- a) Frau Senator Olga Djakow,
- b) Herr Alexander Skoropyss-Joltuchowsky,
- c) Herr Ing. Sergius Schemet.

III) In die Kontrollkommission:

- a) General a. D. Alexander Berezowsky,
- b) Frau Professor Marija Mirtschuk,
- c) Oberst a. D. Iwan Petruschewsky

Die Generalversammlung endete um 8 Uhr abends.

Vorstands-Mitglieder:

Vorsitzende des Vereins Alexandra Skoropadsky

Dr. Wladimir Korostovetz

Sekretar: S.Schemet

Vorstehende Unterschrift des Lektors Dr. Wladimir Korostovetz, Berlin - Charlottenburg, Reichsstrasse 50, beglaubige ich hiermit.

Berlin, den 23. September 1936.

Nr.86 des Not. - Reg. für 1936

Notar im Bezirke des Kammergerichts

Печатки:

Нотаріуса

Українського Товариства Допомоги Біженцям

Amtsgericht Berlin

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rote Kreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blätter 59-60.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів Українського товариства допомоги біженцям

Берлін, 31 серпня 1936 року.

Початок засідання Загальних Зборів о 17.00.

Головує на Засіданні згідно пункту 14 Статуту Товариства, Президент Товариства пані Олександра Скоропадська.

Президент доручила члену Наглядової Ради пану С.Шемету бути секретарем Зборів.

Голова Зборів повідомила про кількість членів, присутніх на Загальних Зборах. З дев'ятнадцяти членів, які проживають в Берліні, присутні п'ятнадцять. Таким чином, Загальні Збори згідно пункту 15 Статуту, є повноважними приймати рішення.

Голова повідомила, що в минулому році помер один з найактивніших членів Товариства та Комітету з допомоги голодуючим в Україні Сенатор Іполит Д'яков.

Голова попросила присутніх вшанувати його пам'ять вставанням з місць та ще раз висловила співчуття присутній вдові пані Ользі Д'яковій.

Після цього Голова оголосила Порядок денний.

Член Контрольної Комісії пані професор Мірчук виголосила звіт про ревізію прибутків та видатків Товариства та Комітету з допомоги голодуючим в Україні, а також про її діяльність з 22.IX.1933 року до 31.VIII.1936 року.

Контрольна Комісія повідомляє, що ревізія всюди виявила повний порядок.

Загальні Збори одногolosно затвердили звіт Контрольної Комісії.

Професор І.Мірчук виступає із доповіддю про велику, важку роботу, яка проводилася особисто керівником Комітету з допомоги голодуючих в Україні панною Єлизаветою Скоропадською. Збори висловили панні Єлизаветі Скоропадській свою подяку та визнання, а також подяку всім друзям Товариства, які активною допомогою та частково дуже значними пожертвами підтримували устремління Товариства.

Після обговорення різноманітних справ, пов'язаних з діяльністю Товариства, були обрані Правління, а також Наглядова Рада та Контрольна Комісія.

Обрано:

I) До складу Правління:

- а) Пані Олександра Скоропадська,
- б) Пан доктор Володимир Коростовець,
- в) Пан доктор Густав Вінклер.

II) До складу Наглядової Ради:

- а) Пані Сенатор Ольга Д'якова,
- б) Пан Олександр Скоропис-Йолтуховський,
- в) Пан інженер Сергій Шемет.

III) До складу Контрольної Комісії:

- а) Генерал у відставці Олександр Березовський,
- б) Пані професор Марія Мірчук,
- в) Полковник у відставці Іван Петрушевський.

Загальні Збори закінчилися о 20.00.

Члени Правління:

Голова Правління Олександра Скоропадська

Доктор Володимир Коростовець

Секретар: С.Шемет

Цим підтверджую вищезазначений підпис лектора доктора Володимира Коростовця, Берлін - Шарлоттенбург, Райхштрассе, 50,

Берлін, 23 вересня 1936 року.

Нотаріус Апеляційного суду

Печатки:

Нотаріус

Українське Товариство Допомоги Біженцям

Суд нижчої інстанції міста Берліна

Документ 5.
Protokoll
der Generalversammlung des "Hilfsvereines für ukrainische Flüchtlinge, e.V."
Berlin, den 31. März, 1939.

Beginn der Sitzung der Generalversammlung um 5 Uhr nachmittags.

Den Vorsitz führt zufolge Punkt 14 des Vereinsstatutes die Präsidentin des Vereines Frau Alexandra Skoropadsky.

Das Mitglied des Aufsichtsrates Herr Sergius Schemet wurde von der Präsidentin beauftragt Sekretar der Versammlung zu sein.

Die Vorsitzende der Versammlung ermittelt die Zahl der zur Generalversammlung erschienenen Mitglieder. Von den 23 in Berlin weilenden Mitgliedern waren 19 anwesend. Daher war die Generalversammlung gemäss Punkt 15 des Statutes beschlussfähig.

Die Vorsitzende teilt mit, dass eines der aktivsten Mitglieder des Vereins Frau Dr. Anna Winkler, im vorigen Jahre verstorben ist.

Die Vorsitzende bittet die Anwesenden ihr Andenken durch Erheben von den Plätzen zu ehren und Herrn Dr. Gustav Winkler ihr Beileid auszudrücken.

Daraufhin gab die Vorsitzende die Tagesordnung bekannt.

Das Mitglied der Kontrollkommission Frau Professor Mirtschuk verliest den Bericht über die Revision der Einnahmen und Ausgaben des Vereins und des Hilfskomitees für die Hungernden in der Ukraine, sowie über ihre Tätigkeit vom 1.IX.1936 bis 1.III.1939.

Die Kontrollkommission teilt mit, dass bei der Revision alles in vollkommener Ordnung gefunden worden ist.

Die Generalversammlung bestätigt den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Professor Mirtschuk teilt der Generalversammlung mit, dass viele Ukrainer infolge der Annexion der Karpatho-Ukraine durch Ungarn gezwungen waren dieses Land zu verlassen; einige fluchteten aus eigener Initiative, andere wurden durch ungarische Okkupationsbehörden ausgewiesen. Unter diesen neuen Emigranten herrscht grobe Not; rasche Hilfe ist nötig; ebenfalls brauchen Hilfe die Angehörigen derjenigen Familien, deren Eltern gezwungen waren zu emigrieren oder von den Ungarn verhaftet wurden. Professor Mirtschuk macht einen Vorschlag, zwecks Organisation dieser Hilfe ein besonderes Komitee zu bilden, ähnlich wie es im Falle der Hilfeleistung den Hungernden in der Sowjetukraine im J. 1933 gemacht worden war. Nach eingehender Besprechung des Vorschlages von Prof. Mirtschuk beschloss die Generalversammlung einstimmig folgendes:

Es wird unter Vorsitz des Fraulein Elisabeth Skoropadsky ein "Komitee zur Hilfeleistung für die Karpatho-Ukrainer" gebildet; die Vorsitzende wird beauftragt, zur Mitarbeit im Komitee die Vereinsmitglieder nach ihrer Wahl einzuladen.

Nach Besprechung verschiedener mit der Tätigkeit des Vereins verbundener Angelegenheiten, wurde wieder der Vorstand gewählt, und auch der Aufsichtsrat und die Kontrollkommission.

1) In den Vorstand:

- a) Frau Alexandra Skoropadsky, Vorsitzende.
- b) Herr Dr. Gustav Winkler, Stellvertreter.
- c) Herr Kapitan z. See Erich von Muller, Schriftführer.

2) In den Aufsichtsrat:

- a) Frau Senator Olga Djakowa,
- b) Herr Alexander Skoropyss-Joltuchowsky,
- c) Herr Wladimir von Korostowetz.

3) In die Kontrollkommission:

- a) General a. D. Alexander Beresowsky,
- b) Frau Professor Maria Mirtschuk,
- c) Oberst a. D. Iwan Petruschewsky.

Die Generalversammlung endete um 8 Uhr abends.

Vorstands-Mitglieder:
(*nidnucu*)

Печатка: “Українське Товариство Допомоги Біженцям”

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rotekreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blatter 66-67.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів “Українського товариства допомоги біженцям”

Берлін, 31 березня 1939 року.

Початок засідання Загальних Зборів о 17.00.

Головує згідно пункту 14 Статуту Товариства Президент Товариства пані Олександра Скоропадська.

Президент доручила члену Наглядової Ради пану С.Шемету бути секретарем Зборів.

Голова Зборів повідомила про кількість членів, присутніх на Загальних Зборах. З 23 проживаючих в Берліні членів були присутніми 19. Таким чином, згідно пункту 15, Загальні Збори були повноважними приймати рішення.

Голова повідомила, що в минулому році померла одна з найактивніших членів Товариства пані доктор Анна Вінклер.

Голова попросила присутніх вшанувати її пам'ять вставанням з місць та висловила співчуття пану доктору Густаву Вінклеру.

Після цього Голова оголосила Порядок денний.

Член Контрольної Комісії пані професор Мірчук виголосила звіт про ревізію прибутків та видатків Товариства та Комітету з допомоги голодуючим в Україні, а також про діяльність з 1.IX.1936 року до 1.III.1939 року.

Контрольна Комісія повідомляє, що ревізія в усьому виявила повний порядок.

Загальні Збори одноголосно затвердили звіт Контрольної Комісії.

Професор Мірчук повідомив Загальним Зборам, що в наслідок анексії Карпатської України Угорщиною багато українців були змушені залишити цю землю; одні виїхали з власної ініціативи, інші були вислані окупаційною угорською владою. Серед нових емігрантів панує велика нужда; необхідна невідкладна допомога; водночас допомоги потребують члени родин, чиї батьки були змушені емігрувати або були заарештовані угорцями. Професор Мірчук запропонував для організації цієї допомоги створити особливий Комітет, подібний до того, який було створено у випадку надання допомоги голодуючим у Радянській Україні у 1933 році. Після обговорення пропозиції професора Мірчука Загальні Збори одноголосно вирішили наступне:

Створити “Комітет з надання допомоги карпато-українцям” під головуванням панни Єлизавети Скоропадської; Голова доручила запросити до співпраці в Комітеті членів Товариства.

Після обговорення різноманітних справ, пов'язаних з діяльністю Товариства, були обрані Правління, а також Наглядова Рада та Контрольна Комісія.

1) До складу Правління:

- а) Пані Олександра Скоропадська, Голова.
- б) Пан доктор Густав Вінклер, заступник Голови.
- в) Пан капітан першого рангу Еріх фон Мюллер, секретар.

2) До складу Наглядової Ради:

- а) Пані Сенатор Ольга Д'якова,
- б) Пан Олександр Скоропис-Йолтуховський,
- в) Пан Володимир фон Коростовець.

3) До складу Контрольної Комісії:

- б) Генерал у відставці Олександр Березовський,
- в) Пані професор Марія Мірчук,
- в) Полковник у відставці Іван Петрушевський.

Загальні Збори закінчились о 20.00.

Члени Правління:

(підписи)

Печатка: "Українське Товариство Допомоги Біженцям"

Документ 6.

PROTOKOLL

der Generalversammlung des "Hilfsvereins für ukrainische Flüchtlinge e.V."

Berlin, den 27 August 1942.

Beginn der Sitzung der Generalversammlung um 5 Uhr nachmittags.

Den Vorsitz führt zufolge Punkt 14 des Vereinsstatutes die Präsidentin des Vereines Frau Alexandra Skoropadsky.

Das Mitglied des Vereines Herr Sergius Schemet wurde von der Präsidentin beauftragt Sekretar der Versammlung zu sein.

Die Vorsitzende der Versammlung ermittelt die Zahl der zur Generalversammlung erschienenen Mitglieder. Von den 30 in Berlin weilenden Mitgliedern waren 19 anwesend. Daher war die Generalversammlung gemass Punkt 15 des Statutes beschlussfähig.

Die Vorsitzende teilt mit dass die zwei aktiven Mitglieder des Vereines General Alexander Berezowsky und Herr Prof. Horbatschewsky im vorigen Jahre verstorben sind.

Die Vorsitzende bittet die Anwesenden ihr Andenken durch Erheben von den Platzen zu ehren.

Daraufhin gab die Vorsitzende die Tagesordnung bekannt.

Das Mitglied der Kontrollkommission Frau Prof. M. Mirtschuk verliest den Bericht über die Revision der Einnahmen und Ausgaben des Vereines, des "Hilfskomitee für die Hungernden in der Ukraine" und des Hilfskomitees für Karpato-Ukrainer, sowie über ihre Tätigkeit vom 1. April 1939 bis 27. August 1942.

Die Kontrollkommission teilt mit, dass bei der Revision alles in vollkommener Ordnung gefunden worden ist.

Die Generalversammlung bestätigt den Bericht der Kontrollkommission einstimmig.

Das Mitglied des Vereines Oberst a. D.W.Muraschko verliest den Bericht des Vorstandes über die Geldforderungen des Herrn Dr. A.Petrenko.

Im Einklang mit den Schlussfolgerungen der Kontroll-Kommission, hat die Generalversammlung des "Hilfsvereins" beschlossen, die besagte Forderung des Dr. A.Petrenko, (Paris), an den "Hilfsverein" als gesetzlich unbegründet abzuweisen und den im Schreiben vom 17.XI.41 an Dr. A.Petrenko mitgeteilten Beschluss des Vorstandes ihre Bestätigung zu erteilen.

Die Generalversammlung nimmt die Erklärung des Vorstandes zur Kenntnis, dass im Falle sich Dr. Petrenko in materieller Not befindet und den "Hilfsverein" um finanzielle Unterstützung angeht, ein solcher Antrag nach Massgabe der vorhandenen Mittel und den übrigen Umständen gemäss genehmigt werden konnte, doch unter der Voraussetzung einer, dem Vorstand vorher schriftlich eingezeigten Abstandnahme Dr. Petrenko von seiner ihm gegenüber geltend gemachten pekuniären Forderung.

Die Generalversammlung hat auch folgende Berichte zur Kenntnis genommen:

a) Bericht der Vorsitzenden des "Komitees für die Hungernden in der Ukraine" und des "Hilfskomitees für die Karpato-Ukraine".

b) Berichterstattung des Vorstandes über die Massnahmen zur Umorganisation und Tätigkeitserweiterung des Vereines mit Antrag auf Gutheissung seiner diesbezüglichen Vorschläge.

c) Bericht hinsichtlich der in der offiziellen Presse in der Ukraine veröffentlichten, von Gauleiter Saukel im Namen des Führers an die nach Deutschland kommenden ukrainischen Arbeiter gegebenen Zusicherungen.

Beschluss der Generalversammlung.

In Anbetracht der veränderten Verhältnisse dem Antrag auf Auflösung zweier Komitees stattzugeben; dies sind:

- a) Das Hilfskomitee für die Hungernden in der Ukraine,
- b) Das Hilfskomitee für die Karpato-Ukrainer.

Die Bildung eines neuen Komitees und zwar des "Hilfskomitees für ukrainische Arbeiter und Notleidende" zu beschliessen; den Vorsitz dieses neugegründeten Komitees Frl. Elisabeth Skoropadsky zu übertragen, ihr zugleich die Vollmacht erteilend, die weitere Zusammensetzung des Komitees von sich aus und nach Gutdunken vorzunehmen.

Die restlichen Mittel der beiden aufzulösenden Komitees dem Ausgabefonds des neuen Hilfskomitees gutzuschreiben.

Nach Besprechung verschiedener mit der Tätigkeit des Verein verbundener Angelegenheiten, wurde wieder der Vorstand gewählt, und auch der Aufsichtsrat und die Kontrollkommission.

I) In den Vorstand:

- a) Frau Alexandra Skoropadsky,
- b) Herr Dr. Winkler,
- c) Herr Kapitan z. See Erich v. Müller.

II) In den Aufsichtsrat:

- a) Frau Senator Olga Djakow,
- b) Frau Ing. Katherina Muraschko,
- c) Herr Professor Dmytro Doroschenko.

III) In die Kontrollkommission:

- a) Oberst a. D. Iwan Petruschewsky,
- b) Frau Prof. Marie Mirtschuk,
- c) Oberst a. D. Alexander Sachno-Ustimowitsch.

Die Generalversammlung endete um 8 Uhr abends.

Vorstands-Mitglieder:

Alexandra Skoropadsky (ніднуч)

Gustav Winkler (ніднуч)

Sekretar: Schemet (ніднуч)

Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein für Rotekreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein für Ukrainische Flüchtlinge). 1924-1955. Blätter 76-77.

Переклад

Протокол

Загальних Зборів "Українського товариства допомоги біженцям"

Берлін, 27 серпня 1942 року.

Засідання Загальних Зборів розпочалося о 17.00.

Головує згідно пункту 14 Статуту Товариства, Президент Товариства пані Олександра Скоропадська.

Президент доручила члену Наглядової Ради пану С.Шемету бути секретарем Зборів.

Голова Зборів повідомила про кількість членів, присутніх на Загальних Зборах. З 30-ти членів, що проживають в Берліні, були присутні 19. Таким чином, згідно пункту 15, Загальні Збори були повноважними приймати рішення.

Голова повідомила, що у минулому році померли активні члени Товариства генерал Олександр Березовський та пан професор Горбачевський.

Голова попросила присутніх вшанувати їхню пам'ять вставанням з місць.

Після цього Голова оголосила Порядок денний.

Член Контрольної Комісії пані професор Мірчук оголосила звіт про ревізію прибутків та видатків Товариства, "Комітету з допомоги голодуючим в Україні" та Комітету з надання допомоги карпато-українцям, а також звіт про її діяльність з 1 квітня 1939 року до 27 серпня 1942 року.

Контрольна Комісія повідомляє, що ревізія в усьому виявила повний порядок.

Загальні Збори одноголосно затвердили звіт Контрольної Комісії.

Член Товариства полковник у відставці Д.В.Мурашко доповів Правлінню про прохання грошової допомоги від пана доктора А.Петренка.

Згідно з висновком Контрольної Комісії, Загальні Збори Товариства допомоги прийняли рішення: зазначене прохання доктора А.Петренка (Париж) до "Товариства Допомоги" відхилити як юридично необґрунтоване та підтвердити рішення Правління, викладене в листі до доктора А.Петренка від 17.XI.41 року.

Загальні Збори взяли до уваги пояснення Правління, що у випадку, коли доктор Петренко перебуватиме в матеріальній скруті та звернеться по фінансову допомогу до "Товариства Допомоги", подібне прохання при наявності засобів та відповідно до інших обставин може бути задоволене за умови, що д-р Петренко надасть Правлінню письму відмову від свого попереднього клопотання про фінансову допомогу.

Загальні Збори також прийняли до уваги наступні звіти:

а) Звіт Голови "Комітету допомоги голодуючим в Україні" та "Комітету допомоги карпато-українцям".

б) Доповідь Правління про заходи з реорганізації та розширення діяльності Товариства з проханням схвалити його відповідні пропозиції.

в) Доповідь стосовно надрукованих в офіційній пресі України гарантій українським робітникам, які мали прибути до Німеччини, наданих гауляйтером Заукелем від імені фюрера.

Рішення Загальних Зборів.

У світлі обставин, що змінилися, прийняти пропозицію про розпуск двох комітетів:

- а) Комітет допомоги голодуючим в Україні,
- б) Комітет допомоги Карпато-українцям.

Вирішено створити новий комітет, а саме "Комітет допомоги українським робітникам та нужденним"; головування у цьому новоствореному Комітеті передати панні Єлизаветі Скоропадській, водночас надати їй повноваження на власний розсуд визначити подальший склад Комітету.

Залишкові кошти обох зліквідованих Комітетів передати новому Комітету Допомоги.

Після обговорення різноманітних справ, пов'язаних з діяльністю Товариства, були обрані Правління, а також Наглядова Рада та Контрольна Комісія.

I) До складу Правління:

- а) Пані Олександра Скоропадська,
- б) Пан доктор Вінклер,
- в) Пан капітан першого рангу Еріх фон Мюллер.

II) До складу Наглядової Ради:

- а) Пані Сенатор Ольга Д'якова,
- б) Пані інженер Катерина Мурашко,
- в) Пан професор Дмитро Дорошенко.

III) До складу Контрольної Комісії:

- а) Полковник у відставці Іван Петрушевський,
- б) Пані професор Марія Мірчук,
- в) Полковник у відставці Олександр Сахно-Устимович.

Загальні Збори закінчились о 20.00.

Члени Правління:

Олександра Скоропадські (підпис)

Густав Вінклер (підпис)

Секретар: Шемет (підпис)

1. Боряк Г.В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С.Калакура (гол. ред.) та ін. - К., 1998. - С.105-130.

2. Боряк Т.Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія] / Тетяна Боряк; М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. - Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. - 544 с.

3. Бурім Д.В., Кураєв О.О., Мицик Ю.А., Себта Т.М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини / / Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2007. - Том 15. - С.141-147.

4. Бурім Д.В., Кураєв О.О., Мицик Ю.А., Себта Т.М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. - К., 2008. - С.109-114.

5. Бурім Д.В., Кучерук О.С., Маврін О.О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. - К., 2007. - 528 с.

6. Бурім Д.В. Два погляди на історію конфлікту 1930-1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 1997. - Т.2. - С.474-490.

7. Бурім Д.В. До історії конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 року). - К., 1997. - Частина перша. - С.268-279.

8. Бурім Д.В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І.Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 1997. - Т.2. - С.491-511.
9. Бурім Д.В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія" Вип.7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. - К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. - С.185-195.
10. Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах / Упоряд. і передм. І.М.Гнатишина, О.С.Кучерука, О.О.Мавріна. Вступ. слово В.С.Огризка. - К.: Укр. письменник, 2008. - Том 1. - 369 с.; Том 2. - 379 с.
11. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961) / За редакцією О.Кульчицького. - Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. - 312 с.
12. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен: Видання Фундації імені Євгена Коновальця, 1974. - С.851-882.
13. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. - Відень, 1939. - 234 с.
14. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939-1941 роках. - Торонто, 1958. - I частина. - 188 с.; II частина. - 192 с.
15. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. - 660 с.
16. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - 322 с.
17. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. - Чикаго, 1975. - 664 с.
18. Кураєв О.О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913-1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. - К., 2006. - Вип.8. - С.141-149.
19. Кураєв О.О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. - К., 2009. - 456 с.
20. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918). - К., 2006. - 247 с.
21. Матяш І.Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. - К., 2008. - 152 с.
22. Мицик Ю.А. виправлення поміченої помилки // Український археографічний щорічник. - К., 2002. - Вип.7. - С.508-509.
23. Мицик Ю.А. Огляд джерел з історії України та Росії XV-XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. - К., 1999. - Вип.3-4. - С.110-140.
24. Мірчук І. Український науковий інститут в Берліні // Сьогодні й минуле (Мюнхен). - 1949. - Ч.1-2. - С.87-90.
25. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. - Прага, 1942. - Ч.1. - 370 с.
26. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). - К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. - 272 с.
27. Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). - К., 2008. - 688 с.
28. Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. - К., 2002. - С.537-558.
29. Паньківський К. Від держави до Комітету. - Нью-Йорк; Торонто, 1957. - 160 с.
30. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944-1948). - Нью-Йорк; Торонто, 1968. - 288 с.
31. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). - Нью-Йорк; Торонто, 1965. - 480 с.
32. Песчаній О.О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. - К., 2002. - Вип.7. - С.124-132.
33. Пісун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія. - К.: "МП Леся", 2006. - 672 с.: іл.
34. Пропамя'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомины колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шитрикевич. - Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. - 218 с.
35. Себта Т. Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. - 2007. - №№1-3. - С.215-249.
36. Скиба Р. Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропамя'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. - Торонто, 1996. - С.177-183.
37. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). - К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. - 296 с.

38. Сулима М. Український науковий інститут // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. - Торонто, 1996. - С.81-87.
39. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології: Відп. ред. В.Б.Євтух. - К.: Інтел, 1994. - 260 с.
40. Троцинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. - Київ, Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 352 с.
41. Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І.Б.Матяш (голова) та ін. - К., 2008. - 882 с.
42. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали / Упорядники: В.С.Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю.А.Левенець (співголова), В.А.Смолій (співголова) та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2008. - 928 с. + 16 с. іл.
43. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / Упор. В.М.Даниленко, Н.В.Кривець. - К.: Смолоскип, 2012. - 592 с.: іл.
44. Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. - Торонто, 1996. - 256 с.
45. Das Landesarchiv Berlin und seine Bestände. Band 1. - Herausgegeben von Jurgen Wetzel. Redaktion Sigurd - H.Schmidt. - Berlin: Selbstverlag des Landesarchiv Berlin, 1992. - 608 s.
46. Golczewski, Frank. Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. - Paderborn; Munchen; Wien; Zurich, 2010. - 1085 s.
47. Kotowski, Albert S. "Ukrainisches Piemont"? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. - 2001. - H.1. - S.67-95.
49. Kulinitsh, Ivan. Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland-Sowjetunion. - Berlin, 1966. - S.64-72.
50. Kumke, Carsten. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. - 1995. - Nr.43. - S.218-253.
51. Landesarchiv Berlin. Bestand Magistrat der Stadt Berlin. Generalburo. A Rep.001-02, Nr.890. - Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin.
52. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26637. - Ukrainischer Verein fur Rotekreuz - Hilfe - Leistungen (Hilfsverein fur Ukrainische Fluchtlinge). 1924-1955.
53. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26739. - Verein zur Forderung der ukrainischen Wissenschaft und Kultur (Berlin). 1924-1955.
54. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.26467. - Ukrainische Gesellschaft in Berlin ("Ukrains'ka Hromada v Berlini"). 1919-1955.
55. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.27159. - Ukrainische Nationale Vereinigung, Berlin. 1933-1970.
56. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.27458. - Verein der Ukrainer in Deutschland, e.V. Sitz in Berlin. 1921-1956.
57. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.27500. - Gemeinschaft auslandischer Studierenden an der Handels - Hochschule Berlin. 1928-1956.
58. Landesarchiv Berlin. Bestand Amtsgericht Charlottenburg. Sonderinventar. Vereinregister. Rep.42, Acc 2147, Nr.27505. - Hauptgemeinschaft auslandischer Studierender. Sitz in Berlin. 1928-1956.
59. Voigt, Gerd. Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926-1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. - Jena, 1969. - S.118-156.
60. Zlepko, Dmytro. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. Marz 1939). Vergangenheitsbewaltigung oder Gro?machtpolitik in Ostmitteleuropa. - Munchen, 1980. - 207 s.

Бурим Д.В. Деятельность Украинского общества помощи беженцам в Германии. По материалам Архива Федеральной Земли Берлин (Германия, Берлин)
В публикации исследуется деятельность Украинского общества помощи беженцам в Германии по материалам фондов Архива Федеральной Земли Берлин.

Burim D.V. The activity of the Ukrainian Society of aid to refugees in Germany. According to the materials of the Archives of the Federal Land of Berlin (Germany, Berlin)
The activity of the Ukrainian Society of aid to refugees in Germany based on the Archives of the Federal Land of Berlin is analyzed in the article.

КОРОЛЬ В.М.

СИСТЕМА ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ПЕРШОГО ПОВОЄННОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ В УСНІЙ ІСТОРІЇ СУМЩИНИ

У публікації подано транскрипти інтерв'ю з колишніми учнями навчальних закладів системи трудових резервів та свідками подій, пов'язаних з їх функціонуванням.

Для проведення своїх досліджень історики, як правило, користуються архівними матеріалами. Безперечно, це є абсолютно виправданим. Але поряд з документами, створеними у минулому, існує інший величезний джерельний пласт. Це пам'ять людей, яким випала доля стати свідками чи учасниками тих чи інших історичних подій і процесів. На жаль, вже майже повністю відійшли свідки 1930-х років. З кожним днем стає все менше старих людей, чия юність і молодість минули у 1940-х роках. Саме тому останнім часом активно проводяться дослідження усної історії. Виходять відповідні збірники спогадів, присвячені епохальним потрясінням у житті українського народу [1; 2] або спрямовані на вивчення минулого певних соціальних груп [3; 4] чи регіонів [5].

Оскільки кожна людина індивідуально аналізує та інтерпретує свій досвід, то усні свідчення, звичайно, є доволі суб'єктивним історичним джерелом. Вони скоріше демонструють не те, якими були минулі події, а сприйняття тих подій людьми. Тим не менш такі спогади значною мірою можуть допомогти розібратися історикам у сутності досліджуваних ними аспектів. Зокрема це стосується і вивчення історії навчальних закладів трудових резервів у повоєнні роки.

Трудові резерви, створені у 1940 р., були напіввоєнізованою структурою, що займалася підготовкою робітничих кадрів. До навчальних закладів цієї системи відносилися передусім ремісничі, залізничні училища і школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Наприкінці 1940-х років школи ФЗН, що готували кадри для шахт, були реорганізовані у гірничопромислові школи (ГПШ). Формування учнівських контингентів зазначених закладів шляхом примусових централізованих призовів до весни 1955 р. було закріплено на законодавчому рівні. Хоча найбільш популярні училища і школи ще раніше переходили на комплектацію вже самими добровольцями.

Зазначимо, що наукові роботи, спеціально спрямовані на дослідження системи трудових резервів в усній історії, практично відсутні. Епізодично до даного напрямку під час написання своїх дисертацій зверталися В.А.Агєєва та Р.Р.Хисамутдінов [5; 6].

Нижче ми подаємо транскрипти інтерв'ю з колишніми учнями та пересічними безпосередніми свідками подій, пов'язаних з функціонуванням трудових резервів. Дані інтерв'ю є неструктурованими, тобто головним чином складаються з фази вільного оповідання, а запитання дослідника є радше наративними. Особливості мови і мовлення опитаних максимально збережені. Всі записи зроблено у Сумській області протягом 2011 р. Вивчення отриманих таким чином матеріалів дозволяє зробити деякі суттєві штрихи у вивченні відповідної теми, привертає увагу до не помічених раніше проблем. Наприклад, до мотивів і шляхів втеч з навчальних закладів та уникнення молоддю призовів; до використання владою методів примусової мобілізації вже після її скасування Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 березня 1955 р.

1. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2003. - 296 с.

2. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років / В.Нолл. - К.: Центр досліджень усної історії та культури "Родовід", 1999. - 559 с.

3. Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. - Харків: Вид. дім "Райдер", 2004. - 304 с.

4. Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. - К.: ЖЦ "Спадщина", 2003. - 270 с.

5. Усна історія Степової України / Запорізький край. - Запоріжжя: АА. ТанDEM, 2008. - Т.1. - 516 с.

6. Агеева В.А. Общеобразовательная школа и трудовые резервы Дона и Кубани в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / В.А.Агеева. - Ростов-на-Дону, 2006. - 185 с.

7. Хисамутдинов Р.Р. Создание системы Государственных трудовых резервов и ее развитие в годы Великой Отечественной войны на Южном Урале: 1940-1945 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Р.Р.Хисамутдинов. - Оренбург, 2002. - 311 с.

Михно Дмитро Іванович, 1925 року народження. Проживає у с.Городище Недригайлівського р-ну Сумської обл.

- Я ж у ФЗО не був. Тоді так, в основному брали з двадцять восьмого году у ФЗО. [Пауза] Та й з двадцять восьмого, і з тридцятого. Просто повістка приходила. Не знаю звідкіля. Чи з воєнкомата? І так брали. Брали! А хто втік. Були такі, що потікали. Я знаю, двоє двадцять дев'ятого году, і їх забрали. Разів тричі їх брали. Раз одвезли... Уже голова сільсовета посадив на поїзд, і вони поїхали. Поїхали. Це з Вирів¹. Він поки з Вирів додому конякою доїхав, а хлопці із Вирів проїхали, я не знаю, чи на Баси², чи там куди... На другий поїзд пересіли і вернулися назад, і прийшли додому. Прийшли додому і там, деє біля контори, гуляли чи шо. Він приїхав, зайшов, а вони вже тут. Ну вони так і не були у ФЗО. Тоді їх через врем'я у армію забрали.

- Їх не судили за те, що вони тікали?

- Ні-і! А були такі, що і судили. Так обцім ті, хто в ФЗО там вже побув, приїхав, оформився та й обмундірованіє получив, тоді тих судили. А ті, що не доїхали... В обцім у ФЗО вони не були. [Пауза] Вони раз аж з Дебальцево вернулися. Ссчитай, шо з Донбасу. Хлопці такі, боеві. Хароші хлопці. Покойні вже. Одного звали Грищенко Андрій Лукич, а другий - Мірошніченко Володимир Максимович. Так вони ФЗО і минули, обїйшли. Обцім верталися. Ну, тошо условія там тяжолі були. А мій племінник, того забрали. Він з тридцятого году. Ну, побув він там деє... Та й году не побув, і його отпустили. Отпустили того, шо він заболів. Заболів серйозно. Ну його і...

- А Ви в цей час у селі жили?

- Та я старий. З двадцять п'ятого. В армії був. Тоді якраз служили сім год. Ну, а мене по раненію комісували. Так шо я якраз тут був в те врем'я. А мій год ще служив після війни. По сім год служили.

Гаврик Василь Ільїч, 1930 року народження. Проживає у м.Суми.

- Я вчився у залізнодорожному училищі №2 у Люботині. Навчання я проходив з сорок шостого, сьдмой, а у сорок восьмому, не помню, в якому місяці кончив. Учїться хотїли. Поступали ми добровольно. У Люботинє я кончив вечерку. А до цього кончив шість класів школи. Так же по об'явленію тільки на базі семилетки. Нас із села шість чоловік було. Три шість, а три по сем класів. Ну, поїхали. До зав. по учебной часті. Тоді: "Хлопці, у вас шість класів. Не етот...". Так я ще у сьомий у вечерку ходив. А практику проходили у Люботинськом депо. Це ж воно було государственне училище. Нас же... Ми як солдати. Нас тричі кормили, одівали. Жильїо. На каждую групу був мастер. Тошо директор училища, то одно... Забув, як його і хвалилія. А тоді там по групам. Три групи було помошників машиністів, одна група есцєбістів³ і одна група - столяра. Оце було п'ять груп. Старший над нами був мастер групи. Як по-военному, командир роти. А скільки у групі було чоловік, я вже і не помню. Деє чоловік двадцять примерно. [Пауза]

Училище було отлічне. Воно отака Г-образна постройка, двохетажна. Як нищенство післявоєнне було дома, то там був рай. Тоді ж, бачиш, голодовка була - [19]46-[19]47 год. Туди ж оце дирекція училища пригласала, значить, у кого мати, у кого сестра... І щоб подивилися, як нас забезпечують, як нас учать. Ну і дали там обід. Жінчини, так плакали. Бог ти мой! Нам же скільки, сімсот грам хліба було. [Пауза] Кормили харашо. Подсобне хазяйство було. Форму нам видавали. Тоді давали рубашки. Сорочка, по-моєму, чорного цвета. Шо шинеля, бушлати зімою давали. І обув давали. Полне забезпеченіє. Ботинки давали. А зімою і не помню, чи давали чоботи, чи ні. Пітаніє було трьохразове. Завтрак там шо: вторе - чи каша, чи картошка, чи перловка; кусок хліба; і тут же даже масла давали по кусочку; і чай ілі кампот. А на обід: суп ілі борщ; вторе тоже там чи картошка, чи перловка, чи шо; котлетка; і третє - кампот. Ну, а вечеря тоже із двох блюд: шось ето і чай ілі кампот. Стипендії нам нічого не платили. Ми ж були повністю на державній забезпеченії. Учили, кормили, одівали. Комсомольці були в училищі. І я ж був комсомольцем. Платили внески. Я там не помню... Копейки якісь. Більше, вроді, нічого не платили. Суботники були. Помню. Кождий мастер собірав свою групу. А там який вже учасок давали. Ага, тій групі отам убірають, тій - отам... В основному по уборці території. А потім, я оце не помню, чи уходило у суботнік, чи не ето... Їздили заготовлять у лісничестві дров. Того шо отоплялося, оце ж і кухня, дровами. Уголь і дрова.

У свободне врем'я були кружки: музикальний, співочий, спортивний. Я учасував у футболі, футболістом був. А тоді ж обично старшина групи утром робить подйом. Всі разом на фіззарядку, пробігтись трохи, умиться. А тоді вже завтрак. Після завтрака учебна часть. Я кажу, нашо нам ще даже співи преподавали. Ну, хай там общеобразовательні: фізика, математика... То дело другое. А то приходив преподаватель. Із скрипкою. І ото, значить, ноти давав, щоб ноти учили. І співали. Були у нас канікули. Провчилися год - ага, канікули. Видали нам сухий пайок, і їдем на родину бачиться з батьками. Я сам з Біланів⁴. [Пауза] А так тоді, як у когось шось таке, там уже з мастером. Мастер відпускав на три дня. Я помню, сестра в сорок сьомом году заміж ішла, так мене одпустили. Так я приїжджав сестру заміж оддавав.

- А між собою учні мирно жили?

- А! Бог ти мой! Це ж, як у стаді кури ходять мирно, мирно, тоді ні з того, ні з цього взяли і ето самое... Ну, а такої сильної драки, щоб попадав хто у поліклініку не було. А тоді в общежитії жили усі групи. У комнаті по шість, по восьм чоловік. В завісімості од кубатури. На щот воровства дуже не помню. А не! Було. Тумбочки одкривали і там шо с'єдобне, шо таке, значить, і... Знаєш як? От завидно: у тебе є, а у мене нема. Значить треба одкрити поділитися. Помню, була практика слесарна. І Ваня - був у нас один - сам собі змостирив на тумбочку вже замок засувний. [Сміється] Ну, все равно, як кажуть, од вора немає... не вбережеш... Мастера про краді і не знали. Ми між собою. Старшина групи. До нього підходять і кажуть. Він групу собірає: "Хто руку простягнув?" Ну, бачиш, всі мовчки. Через нескіло врем'я вияснюється. Ну, а старе забувається. Так ми і жили далі.

- Було таке, що учні тікали з училища?

- Ні, не було. [Пауза] Куди ж йому тікати, еслі дома їсти нічого, а тут годують, пожалуста тобі? Батьки ж приїжджали. І нам з ними їсти давали. До мене, наприклад, старша сестра приїжджала. Сидимо за столом. Шо її подали, те й мені. І пожалуста. І всі там їли, даже плакали: "Отак кормлять! А ми укалуєм, а жратви нема". Ну, засуха була. Ні картошки, ні хліба не було. Післявоєнне время, немає ні техніки, нічого. Лопатами копали. І природня стихія.

Після закінчення розкидали кого куди по рознарядці: хто у Люботині, хто у Полтаву, хто у Харьков-Сортировочну, хто у Харьков-Пасажирську. Мене залишили робити помішником машиніста в Люботинському депо. По п'ятдесят перший рік, а тоді призвали в армію. У березні чи квітні. І прослужив по п'ятдесят п'ятий. Тоді було два призови: весінний і осінній. А демобілізація була одна, токо восени. Я потрапив в авіацію, там чотири роки. А як потрапив весною, так довелося мені ще півроку переслужити. Чотири з половиною роки котолував. Ну це ж так...

Козлов Олексій Михайлович, 1932 року народження; Козлова Поліна Федорівна, 1938 року народження. Проживають у с.Деркачівка Недригайлівського р-ну Сумської обл.

Козлов О.М.: - Був я у ФЗО в [19]48-[19]49 році. У місті Горьком. Після війни тоді з села не пускали. Тоді свобода, а раніше ж з колгоспів не випускали. Розумієш? Тільки або у ФЗО, або по вербовці. Вербувались в Донбас, на будівництво вербувались. Тоді відпускали молодіж. Ну, я ото поїхав... У мене в місті жила батькова сестра. У неї було два сини, вони померли. Ну, я туди і втік. Я там рік блукав. То через Волгу переїжджав, у різних родичів, а тоді це у тьотки я живу. Тоді я почав трошки шкодити. Знаєш, що таке "шкодити"? [Сміється] Почалося з капусти. Машина їде, капусту везе. А ми ото так, як ти або я, стоїмо на лавках, а тоді штири отакі - хлоп, хлоп. А тоді на базар. Тоді морожено купляли. Ну, пити ми тоді не пили. Тоді не було такої розпущеності. Не було такого. А тоді тьотка дивиться... Так вона мене за шкірку і у ФЗО на каменщика. Я ото там шість місяців проучився на каменщика. У ФЗО там були со всієї області, приїжджали. І такі були, блатні. Ну, ми, деревенські хлопці, уши їм облямували... Уже кой які і сиділи. От приходять, починає по-блатному. А нет! Давай отак. Ми їх по-простому. Один там ходив завжди отак. Ну, в нього компанія була. Отак руки держав всігди. Йде і отак... Ну ми збиралися і йому... [Сміється] Відпустили йому руки. Ну, розумієш як. Всі у нас були: і блатні, і селяне. Ну, селяне перемагли. Йде блатний у столовую без черги до амбразури. Тільки отримав їсти, йому по мисці хлоп і перекинули. Так і одурили. Ну, а я вже хотів і сільський, а вважався міським. Ділилися отак.

Жили ми в общежитті. Кормили добре. Дуже добре. У суботу нас відпускали до родичів. Ну, у кого були у Горьком. За ці дні, що я їздив, давали сухий пайок: ковбасу, сирок, хліб. Я отримав, віз.

- Всі учні були задоволені? Ніхто не тікав?

Козлов О.М.: - У нашому ФЗО такого не було. Знаєш, які тікали? Такі, як оце і зараз.

Козлова П.Ф. [допускається до розмови]: - А мій брат, так той тікав з ФЗО! Брат у мене був з двадцять восьмого року. Фесенко Павло Федорович. Десять був у ФЗО, що втік. І йому дали чотири чи шість місяців. Їх у тюрму. Там казарма. На полу спали. Кажуть, їх оце там повно. Тоді прокинешся, а ноги аж на споді. Поки витягнеш, наверх покладеш, а вони знов на споді. Ходили на роботу. Їсти мало було. Воно якраз під голод. Мабуть, у сорок сьомому. Камі їм дали, а вони води поганої попивались. Та напала на них дизентерія, та похворіли. Та й потрапили в лікарню. Чуть не померли. Він елі додому вернувся.

Козлов О.М.: - Я тобі розкажу. У нас йшли добровільно. А то було, що у ФЗО посилали. Я тут теж чув про одного, про Набоку. Що його тільки відведуть у район, він втече. Так йому, щоб не утік, обрізали гудзики на штанах, і він до самого району держав штани в руках, щоб не утік. І розсильний з ружжьем його під конвоем вів пішки 25 кілометрів. А тоді ото вони тікали, судили їх. Ну, у нас в Горьком такого не було. Це вже тут так я чув, як сюди переїхав.

- Олексій Михайлович, а куди Вас направили після навчання?

Козлов О.М.: - На роботу. Там був Горьковгесстрой. Више од города Горькова по Волгѣ на двісті кілометров. Нас туди направили. Там ліс глухий. Чого там тільки не було? Електростанцію строїли - ГорьковГЕС. Там заключонні, вербовані, фезеушники. Не було там ні єдиного дня, щоб не було ні одного ЧП. Або уб'ють, або прирежуть. І там був начальник Гесстроя, Волк фамілія. Він собі дачу отстроїв, там баб завів, медведя завів. А нам - дуля! Підеш у столову, а там нема нічого. Холодно. Мороз. Ну, воно наспех усе. Построїли барак: столби поставили, шальовкой оббили, тирсой засипали. Воно через шпарину насквозь видно. І це як холодно і сніг, встаєм - сніг в комнатѣ. *[Сміється]* Ідем в столову. Розігріють нам шось там. І на роботу. І оце так почти год строїли. А тоді Волка того признали шпіоном. По тим временам. Не знаю, як там, а казали. А тоді в 1950-м забрали мене в армію, три года отслужив я в десантських войсках у Кременчуке. Тоді тих, хто в Донбас їхав, одпускали раніше. Ну, я сказав, шо желаю у Донбас. Поїхав туди. Спочатка каменщиком був, а тоді рознюхав-рознюхав і пішов на залізну дорогу сцепщиком. Потом здав екзамени на составителя поездов. А тоді трапилась халхушка, і я приїхав сюди. Жив у Городищі, а зараз тут.

Зражва Іван Степанович, 1936 року народження. Проживає у с.Ленінське Кролевецького р-ну Сумської обл.

- Я после школи поступав у ЗУ, у залізнодорожне училище у конотопське. На токаря. Із'явив же желаніє. Оце ж той... забрали наші заяви, кажуть: "Ждїть тепер першого сїнтября - прийде визов". Перше сїнтября пройшло, друге - недїля, по-моєму, чи шось попало. А третє вже ж понедїлок - треба їхати. Ми й поїхали туди в училище. А вони: "Ізвініть, ми не могли той...". Їм принудїтельно детдомовцїв прислали в училище. З детдома туди направили. Так вони їх прийняли, а нам і не сообщили раніше. Оддали нам документи. Оце Тамилович Василь, Сопїка... Та нас тоді чоловік дванадцять із села було. *[Пауза]* Ну раз нема, забрали документи. Явилися, вже ж набори всі набрані. Осталися ми дома, ходим на роботу, на роботу в бригаду. Коли набирають набор на трактористів у емтеесі у Алтиновці⁵, там преподавали. А як туди йти, так треба, щоб тракторний бригадїр дав направиє. Я до Грачка, до Василя Васильовича. Ми з ним до Петра Ільїча. Той нам написав. Обох у одному направиє. Тут і Дорошович Василь побїг, Зражва, Проселець Хведїр... В общїм нас дев'ятнадцять чоловік ходило. Це после школи, после семи класів. *[Пауза]* Пошли ми сюди, оце одучилися. У мартї місяці у п'ятдесят третьому году ми кончили. У Алтиновці. Кончили якраз, випускний вечїр, а Сталїн заболїв. Так музика по радіо грає. В емтеесі ми сіли, випили по сто грам. Коли каже: "Все, ребята! Неззя! Розходитесь по домах". Ну часть одділилася, пішли до груші. Нас там училося, по-моєму, сорок два чоловіки. Це з Добротова⁶, з Алтиновки, з... А ми з емтеесївської контори зайшли у вокзал. Ізсунули скамейки. Общїм чоловік двадцять п'ять чи бїльше. Дїжурний по станції злякався, по начальника станції побїг. Той прийшов, подививсь. Каже: "Це ті хлопці, шо довго не будуть. Не тривожїх. Вони самї розїйдуться". *[Пауза]* А тоді я ще вчився у Глухові в училищі механїзації. Мене од МТС послали. Я шесть місяців там вчився.

А племїнник мїй, Анатолїй Зражва, так той зразу був у ФЗО у Донбасі. У Донецьку. Він, по-моєму, на штукатура кончав. Чи на плотника? Він у ФЗО десть попав, шо він зделав побег, так ще зо мною в Глухові в училищі механїзації учився. А тоді його-таки... Я кажу: "Не їдь додому. Я з'їжджу, шо той треба... Не їдь, будь тут!" А він поїхав. Дак його цапнули, так він ще год отсидїв за ФЗО, шо втік. Він утік, а постелї

не здав. Так йому ще і ту постель приписали. Отсидів. Десь за Глуховом. А тоді поїшов в армію. А после армії у город Вольськ. А тоді поїхав устроївсь на шахти.

- **А Ваш племінник до школи ФЗО добровільно потрапив, чи ні?**

- У те врем'я було таке - добровільно-принудительне. Сказали, хто їде, набрали набір і...

- **А Ви в той набір не потрапили?**

- Я попадав, так тікав!

- **А як тікали?**

- Як? Мовчки! [Роздратовано]

- **Як же це відбувалося?**

- Так! Ночню приїжджають і забирають. Ну дньом же ж не впоймають. Дверей не ламали, ні. А стукають: "Відчиняй!" [З іронією] І всьо! Отношеніє таке, як і треба. Та воно послевоєнний період. Кормьожка там була слаба. Слаба була. Одні борщі з старої сухої кропиви. [Пауза] ФЗО - це фабрично-заводське обученіє, училище. Це плотників, каменщиків... Ілі же для заводу, як хто попадав, учили там на токаря, на слесаря чи ще на кого. Шось до году учились вони. А тоді ті - на стройку, ті - на завод.

Приходько Марія Іванівна, 1937 року народження. Проживає у м.Суми.

- Брата мого Миколу у сорок третьому німці забрали. Йому ще і п'ятнадцяти не було. Їх з лісу вигнали і погнали на Недригайлів. Хтось потікав у дорозі, а Микола з Грицьком не вправилися. Так їх спереду погнали, щоб на виду. Був він у Германії десь по лагерьям. Багато там пережив. Вернувся він звідти після війни у 1945 году. Мені восем год було всього. Я гулялася, коли проказано, що Микола вернувся. Я біжу. Прибігаю - повна хата людей. Він схватив мене на руки і брошку якусь мені тика. Брошка така красива була. Я такого ще не бачила тоді. Недовго побув, з місяць. У колгоспі робив. І вскорости забрали його у ФЗО. Вимічали тоді тих, де на кого бригадир сердитий, у кого батька, ніякої зашити вобщім нема. Вечером він гуляв. Тільки прийшов з гульні, коли стукають хлопці у вікно: "Собірайся! Завтра на сім часів і на сім год!". Ну, мати як мати. Встала серед ночі якісь коржикки пекти. Поїхав він у те ФЗО. Тоді пише, як там трудно. Як голодні усі, їсти хочеться. Жили в яких-то бараках. Холодно. Ночню встанеш попить - а вода у бачках стояла - так вода замерзла. Кружкою стукаєш, поки води набереш. Хлопці тікають. Питає у пісьмі, що йому робить. А мати пише: "Дивись сам, тікай і ти". [Плаче] І вона, і я тоді ще писать не вміла. Вечером, по темному вже, ставили каганець у відро і йшли до когось, щоб почитали і написали нам пісьмо. То вже пізніше научилася, так мати мені диктує, а я пишу.

Втік він. Добрався до нас у Клин⁷. Коли через сім днів приїхав участковий і орестував. Забрали і вскорости посадили. Був тоді такий указ "За убег з проїзводства"⁸. Направили його в Шостку в тюрму. Там вони робили десь на строїтельстві. Мати раз туди їздила. Чумак, родич наш, десь договорився, щоб у товарняку у бочці з-під смоли доїхать туди. Транспорту такого ж не було. Вийшли вони з того товарняку з Чумаком, а ноги в смолі. Возила передачу. Та й посилки посилала мати. У самих нічого не було. Налоги і облігації⁹ платили. Слали то сухарів, то груш сухих... А там важко було. Розказували, що людей там багато, спали на цементовому полу. Уборна через верх тече. Дихать нічим. Вошви повно. Год він посидів у Шостці. Коли випустили. Він прийшов додому. Це вже сорок восьмий пішов. Тіки побув трошки дома. Ну, зовсім мало. Ми на нього і не роздивилися. І опять забрали. Призивали як у армію, а тоді замінили на робочу. Знову у ФЗО одправили на плотника. "ФЗО - їсти хочеш ого-го!". Був він у Краматорську. Звідти пісьма писав. Пише було: "Добрий

день вам ілі час! Шо ви робите січас? Бросайте всю роботу, яка є! Читайте пісьмо мое!” В другий раз вже лучче було. Каже, шо зробить чемаданчик з фанери, продасть на базарі. Тоді зайде купе чогось поїсти. А раз продав чемаданчик. Дивиться, а перед базаром на гроші грають. У карти якось. Попробував. Дали йому виграти. Грає ще. А то аферюги! Тоді програв гроші і шо вторгував, і шо були. Без рубля прийшов додому. А їсти хочеться, аж живіт болить. Так після того на гроші більш зроду не гуляв. А вже як на роботу пішов, то і нам висилав гроші. У Краматорську, у Ліпецьку був. Слав нам гроші. Раз пришло - за облигації заплатим, раз - за налоги. А тож усе оддавали. Злидні. Яйця були, так не їли - оддавали. Мати колись крутиться, крутиться та каже: “Та давай, мабуть, яєчко з’їмо”. Так ото розіб’єм одне на двох, тоді посолимо і хлібець умочаємо. Таке ж добре! Проробив Микола у Донбасі по 1952 год. Тоді вернувся додому. Ото у мене детство так пройшло, шо я його почти і не бачила. Мало прожив Микола. Нада ж більше. Ну, при усих невзгодах, як молодість пройшла... *[Плаче]* Тоді, як людям рости, а він голодний і холодний. Розказував, як з горя пісні співають починали...

Наконецний Василь Тихонович, 1938 року народження. Проживає у с.Великі Будки Недригайлівського р-ну Сумської обл.

- У 1955-му забрали мене у ФЗО. Год я там пробув. Воспомінаній багато. Учився на плотніка-опалубщика. У Макеєвці у ГПШ №42. Горнопромишленна школа - це те ж саме ФЗО. Кормьожка була слабенька. Якби тільки, як кажуть, держався, не здох. Чорна така картошечка була у похльобці. Одівать одівали, кормили. Чорна форма була. У мене і фотографії є. Фуражку давали, емблеми. Тоді було таке постановленіє: на каждую сільську раду голові сільради приходило чи з району, чи з області, шо оце дай три чоловіки, щоб у ФЗО. Тоді нас три чоловіки з Будок, котрі без батьків, - мене і ще двох - голова сільради представив, шо ось єсть такі. Нас забрали, повезли в Суми. У Сумах один парень не пройшов по комісії, його завернули. А другого парня дядько чи якийсь родственик був у КГБ, кегебістом у Сумах робив. Вирвав його із зборочного пункта. А я як самий здоровий туди, на уголок. І ото год мене там учили. Ну, не заставляли, якщо я не хочу на оту спеціальність, а мене били, щоб я туди ішов. Я сам вибрав. Нас там було, кажеться, чоловік 300 чи 400. Я вибрав плотніка. Хотілося на столяра, правда. А не було.

А тоді, як кажуть, я з сільської місцевості, не дуже розвинений. У мене два вільшанських други було: Цапенко і Біліченко. Так оті хлопці возбудились: “Давай утечемо на Перше травня додому!”. Не те, шо нас там обіжали крепко, не! Просто так. А як тікати? Пішли на станцію і їхали товарняками. Міжду вагонами на отих тарілках, на буферах. Як зараз помню, часів у 10 утра ми приїхали у Суми. Тільки поїзд приостановився, ми поспригували. Чорні, в углеві всі копчені. Із Сум у Вільшану більше суток пішки йшли. Хлопці пригашали у них заночувать. Та куди там! Додому пішов. І днів три побув, коли приходе пісьмо із ГПШ. Написано: “Наконецна Прасков’я! Єслі ви не поверните свого сина, значить ви повинні уплатить отаку суму грошей”. А де ті гроші, єслі налоги такі були? Я бачу, шо мати вигнать сина, вона ж не може. Ну а так же... Приходять хлопці до мене, питають, чи є тобі таке пісьмо. Є! А шо робить? Нада їхать. Мати спекла сковорідку млинців чи коржиків. І на таке-то число мене сестра провела у Вільшану. У котрогось з хлопців був батько. Він на трасі остановив машину. Крита така брезентом. Тільки не будкою, а просто борти нашиті і закриті брезентом. Не знаю, чи платив той дядько шо шофьору, ми йому не давали нічого. Залізли ми під брезент, а там ящики і бутелі стіклані стружкою обсипані. Або ж яка

кислота, або ще що. Полягали між ящиками. Перед Сумами нас висадили. Ми ще з час йшли на вокзал. Нас видно, що ми фезеушники. У формі чорній, ботінки, хрести з молотками на фуражці. Коли там уже ловлять таких, як ми. Нас черк: “З якого ФЗО?”. Насобірали нас чимало таких “біженців”. *[Сміється]* І там був один дядько, що нас охраняв, щоб не порозбігалися. А тоді перед ранком посадили на поїзд. Там були з Макеевки, з Горловки, з Нікітовки, Тореза... Звідусіль фезеушники. Поїзд привіз нас у Сталіно - Донецьк зараз. Ми не платили нічого. А там уже стоїть машина і вихователь з нашого общежиття. І коло кожного вагона стоять зустрічають. “О, це наш! Сюда!”. Позабірали нас. Привозять на місто. І до директора училища. А директор училища був депутат міста Макеевки. Носив пістолет у те врем’я. Вихователь заведе “біженців” по одному до нього в кабінет. Сидить він за столом. М’який диван. На дивані кіт чи кішка лежить. На столі у нього патіфон. І гра пісня: “Ой, скажи-скажи, бродяга, чей ти родом...”. Чи якось так. Вихователь стоїть коло дверей, я отут, а директор за столом. Каже: “Ну, што? Нагостевался?”. Такий дядько здоровий був. Чи, може, тоді казалось так, бо я пацаном був. Тоді встає з-за стола, підходить і отак в лоб як дасть. А вихователь ззаду піддержує, щоб я не впав. Тоді директор каже: “Острічь!”. Це налісо значить. Тоді дивись, через день половина ФЗО лисі. Це ті, що дезертири. *[Сміється]* І ото пробував я там год, а тоді направили на роботу. Факт той, що після ФЗО ти не маєш права кудись іти. Дожен три года одробить, де скажуть. Мене направили у депо у Макеевці. Получав я там так, тільки на прожиття. Фезеушники - це дурна сила. Тоді шось це депо реорганізували, і мене направили на шахту 8-9 тресту “Красногвардейськуголь”. З шахти я пішов в армію. І туди більше не вернувся.

- А які хлопці були у ГПШ?

- Разні були. Були і місні - такі жуліки. Було у столову стоїш у череді... Ти ж не захищен. Коли сунуть такі, як зараз називають рекетери. Банда! Ідуть, по череді дивляться. У кого шось побачать - заберуть.

Худенко Володимир Миколайович, 1940 року народження. Проживає у с.Красне Конотопського р-ну Сумської обл.

- Окончив я сім класів у 1955 році. У 1955 році по собственному желанію поступив у Конотопське ФЗО. Училися ми там год. Нас одівали, їхнє обмундированіє все. Кормили. Їхнє було все. Ручки і зошити були там, давали, щоб ми писали заняття. А практика була у майстерських. Були там при школах ФЗО майстерські. Ну так ми вчилися десь до літа. А тоді нас на практику на заводи: на КПВРЗ¹⁰, на КЕМЗ¹¹, на кирпичний завод. Там заказували, скільки треба плотників, скільки каменщиків. Присилали машину. І отак проходили практику. За практику нам платили... Ну, малувато, конешно. Десь рублів 30-40. Скільки насчитают. Ну, ми то небагато і робили. Домики ставили, а то сараї. Училися у ФЗО нормально. Ніяких нарушеній в те врем’я не було нічого. В общежитті жили. Були одинарні общежиття. Комната на тридцять чоловік, на групу. У нас було дві групи каменщиків, дві плотників і дві штукатур. Ну, я вчився на плотники. Таке желаніє у мене було. Можна було і на каменщика. Ну, я пішов на плотника.

Вообще кормили так: і не пагано, і не сказать, що харашо. Так, середньо кормили. Столова була при училищі цьому, ФЗО. А як на заводах, то у заводських столовах їли, обідали там. Був комсомольцем. В те время платили внесків по п’ять копійок у місяць. Це я добре запомнив. У свободне врем’я хто читав, хто на ставок на рибалку, хто у волейбол, хто у футбол. Ну, разне вобщім, хто куди схотів. У суботніках брали участь. Заводи звонять, кому стільки, а кому стільки-то чоловік треба. Уборка територій і

усякі роботи, що мастера загадають. Додому одпускали пару раз у місяць, тільки мастера спитай. А бувало, що в суботу сами потікаєм, а у неділю мастер машиною собірає. Кожного наверх у машину і туди. Ну, і наказаніє, конешно, давали: вне очереди казарми, туалети драїть. Разів два-три вне очереди, як тікали.

После учоби приїхав вербовщик з Улан-Уде. Якраз перед вереснем 1956 року. І в цей випуск не оставили ні у Конотопі, ні тут ніде нікого. Всіх туди, на Байкало-Амурську магістраль, на БАМ. Нас висадили в Улан-Уде усіх. А тоді розділили по участках. Поробив там, тоді приїхав додому і начав робить у Дубов'язівськом¹² отделенії совхоза плотніком. А в послідне врем'я в колхозі плотніком.

Примітки

¹Вири - залізнична станція у Білопільському районі Сумської області.

²Баси - залізнична станція біля м. Суми.

³Есцєбісти (від аббревіатури СЦБ - сигналізація, централізація і блокування) - працівники, що обслуговують комплекс технічних засобів, за допомогою яких забезпечується необхідна пропускна спроможність ділянок залізниць та безпечний рух поїздів.

⁴Білани - село Білопільського району Сумської області, належить до Вирівської сільської ради.

⁵Алтинівка - село Кролевецького району Сумської області.

⁶Добротове - село Кролевецького району Сумської області.

⁷Клин - село Недригайлівського району Сумської області, належить до Іваницької сільської ради.

⁸Насправді це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 року "Про відповідальність учнів ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН за порушення дисципліни і за самовільне залишення училища (школи)", за яким передбачалося до одного року позбавлення волі для засудженого.

⁹Мова йде про повоєнні облігації державних позик відновлення і розвитку народного господарства СРСР, підписуватися на які влада примушувала громадян тиском.

¹⁰КПВРЗ - Конотопський паровозо-вагоноремонтний завод.

¹¹КЕМЗ - Конотопський електромеханічний завод "Червоний металіст".

¹²Дубов'язівка - селище міського типу Конотопського району Сумської області.

Король В.Н. Система трудовых резервов первого послевоенного десятилетия в устной истории Сумщины

В публикации представлены транскрипты интервью с бывшими учащимися учебных заведений системы трудовых резервов и свидетелями событий, связанных с их функционированием.

Korol V.M. The Labour Reserve system of the first postwar decade in oral history of Sumy land

This publication presents transcripts of interviews with former students of the Labour Reserve schools and witnesses of events connected with their functioning.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

ХЛЫНИНА Т.П.

ПРОСТРАНСТВО ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА 1920 - 1930-х гг.: ГРАНИЦЫ, СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ, ПРАКТИКИ ОСВОЕНИЯ

Статья посвящена пространству повседневной жизни советского человека 1920-1930-х годов. Рассматриваются границы, социальные функции, практики его освоения. Подчеркивается неоднородность пространственной организации советского общества.

Пространственная организация жизни советского человека эпохи раннего тоталитаризма - сюжет в отечественной историографии если и не новый, то, во всяком случае, слабо разрабатываемый. Воспетые в песнях просторы первого в мире государства победившего социализма на страницах исторических сочинений свелись лишь к сухой констатации впечатляющих размеров его территории, со временем ставшей незыблемым символом гордости и величия советского человека. Однако, как свидетельствуют многочисленные источники, значение и место пространства в его жизни выходило далеко за пределы сугубо символического предназначения и нередко опровергало устоявшиеся представления.

Так, при внимательном изучении эпистолярного наследия людей 1920-1930-х годов выясняется, что их “пространственная” жизнь была не столь широка, как об этом поется в известной советской песне. Необъятность родных просторов для подавляющего большинства по преимуществу крестьянского населения сводилась к неустроенности быта затерявшихся в глуши деревень, чье местоположение на карте определялось расстоянием от ближайшего районного центра или железнодорожного полотна. В одном из типичных для того времени писем с характерным названием “Отчего в нашей деревне темнота вывелась?” автор, предваряя суть излагаемой проблемы, очерчивает географию своей деревушки: “далеко-далеко от сердца республики Москвы затерялась в густых лесах [и] оврагах наша заброшенная бедная деревня Самылово Мантуровской волости. Работники из волости и деревни редко заглядывали в нее, но крестьяне на это не обижались: “Чего мы их не слышали! Живем, как отцы и деды наши жили, - да и ладно!”. И верно наша деревня Самылово была самой неосознательной и отсталой деревнюшкой. Жизнь в деревне была все по старинке. Не было в ней ничего нового, хорошего, светлого” [1].

Несмотря на то, что речь велась о Костромской губернии, находившейся от Москвы чуть более 300 км, пространство, их отделяющее, виделось огромной пропастью, границей между светлой новой жизнью и темнотой, унаследованной от старого порядка. Представления о том, что свет глубоких перемен к лучшему исходит из города, масштаб которого не имеет принципиального значения, весьма характерны для народного сознания того времени. При этом город ассоциируется с другой, неизвестной крестьянину жизнью - “железными брянскими плужками” и “читалками, что горизонты сознания выводят за пределы прежней убогости”, сознательностью и грамотностью [2].

При этом многие горожане имели за плечами крестьянское прошлое и не понаслышке представляли себе невзгоды и трудности сельской жизни. Поднятые с насиженных мест революционными потрясениями начала прошлого века, они

оседали в городах, сохраняя память о родных местах. В своем письме к И.В.Сталину 15-летний пионер И.Тарлинский, излагая географические мытарства своей семьи, с гордостью писал, что он сын трудового народа, чьи родственники жили в деревне: *“мой дед, у которого я живу в настоящее время, был крестьянином Иркутской губ. В.-Удинского уезда села Петровского, но вот раз после неурожайного года он с семьей и в том числе и с моим отцом выехал на ст. Хилок и открыл лавку. Все шло спокойно до 1905 г.,... наступила реакция, в Хилок приехал ген. Рененкамф с карательной экспедицией, дедушка был арестован и находился в течение некоторого времени под угрозой расстрела, но, благодаря ошибке ген. Рененкамфа отделался отсидкой в Алексеевском равелине, пока не улеглась вспышка реакции и все карательные отряды покинули Сибирь... Отец мой во время ареста деда, бежал и скрывался в бурятских улусах, а в последствии был выслан в Верхне-Удинск под негласный надзор полиции как неблагонадежный элемент. Во время революции 1917 г. отец с семьей и в том числе со мной жил в Троицкославске..., а когда Верхне-Удинск заняли Красные войска, приехал сюда”* [3].

За сравнительно небольшой промежуток времени семья поменяла несколько населенных пунктов, став типичным для того времени *“перекати-полем”*, утрачивавшим родные корни и неизбежно вспоминаявшим о них в трудные периоды своей жизни [4]. Автор письма обращается к ним в тот момент, тогда ему необходима рекомендация для вступления в комсомол. Деревенское прошлое его семьи в данном случае уже не рассматривается пространством темноты и невежества, а выступает в своей другой ипостаси - места, заслуживающего доверия и не зря прожитой жизни. Таким образом, по мере продвижения строительства нового общества топос деревни, вернее принадлежность к определенной части ее населения, обретает качество социальной благонадежности.

Для конструирования топоса рассматриваемого времени примечательно его увязывание с конкретной местностью, имевшей точные административные координаты, и встраивание в более широкое пространство. Точность атрибутирования местоположения адресата с указанием названия населенного пункта, его уездной и волостной принадлежности, а зачастую и протяженности, становится визитной карточкой многочисленной корреспонденции 1920-1930-х годов. Даже описывая какие-либо происшествия, респонденты старались подчеркнуть взаимосвязь с вызвавшим их к жизни местом. В небольшой заметке 1925 г., рассказывавшей о групповом изнасиловании в деревне Зайцево Киебаковской волости Барского кантона Башкирской республики, селькор пишет, что произошло оно в неказистой сборной избе, предназначенной для проведения культурных мероприятий: *“Никольско-игровский комсомол просветительских работ никаких не проводит, кроме нескольких жалких спектаклей, которые ставит в сборной избе починка Никольского, которая имеет общирность 28 квадратных аршин”* [5].

Размеры избы сопоставляются с крайне неудовлетворительной деятельностью деревенского комсомола, по чьей халатности пространство обыденной жизни заполняется не *“произведениями высокого искусства”*, а распушенностью и хулиганством. В данной связи весьма показательно позиционирование избы как культурного центра, призванного приобщить крестьянство к настоящей и светлой жизни. Именно таким центром являлась самыловская изба-читальня, где слушались доклады, велись беседы и читались всякие газеты [6].

Вместе с тем, пространство воспринималось не только как граница между старым и новым, но и как маркер социальной дистанции. В одном из писем,

адресованных *“Крестьянской газете”* и датированном 1926 г., респондент из деревни Лезно Чудовской волости Новгородской губернии рассказывал о беспорядках в детских яслях. Его источником называлась заведующая Елисеева - *“бывшая учительница (снята проверкою со школьных работников), воспитанница какого-то генерала, говорит, что она назначена Новгородом и вовсе не обязана отчитываться перед деревенскими бабами и, “наконец, я им не подруга, чтоб они называли меня на “ты” и не для того же я училась, чтоб всякая грязная баба стала мне указывать свои порядки”, а когда ей посоветовали держаться поближе к крестьянке, то ответила, что для этого она знает “известные границы” [7].*

Граница между *“своими”* и *“чужими”* пролежала не только по признаку происхождения и полученного образования, но по возможности *“пользования всякого рода благами”*. Речь, прежде всего, велась о возможности *“пожить в барских особняках”*, которые в большом количестве передавались под санатории или жилье. Наличие отдельной квартиры, символизировавшей пространство частной жизни, на фоне острого жилищного кризиса воспринималось отметиной старой жизни. Анонимный автор в своем письме В.И.Ленину, датированном 1921 г., в данной связи возмущенно писал, что *“...во всех крупных промышленных городах Советской России наблюдаются такие явления, которые совсем не говорят о существовании диктатуры пролетариата. Я хочу указать на самые оскорбительные из них. В городе (в данном случае Казани, но это бывает, как я указал во всех крупных городах) живут много из бывших крупных фабрикантов и буржуев, входя в квартиры которых думается, что настало опять “старое доброе время”. Эти господа и не знают, что идет гражданская война, что власть находится в руках рабочих. Они, как прежде, живут в роскошных, обширных и теплых квартирах с роскошной мебелью, в кухне, где можно встретить жирного повара с белым колпаком, который варит или жарит, массу разной прислуги, опять звучат эти слова “барин, “барыня”, а летом они, как прежде, едут “отдыхать” на дачи. И это в то время, когда у нас диктатура пролетариата, а рабочие почти голодают и холодают, и по-прежнему живут в тесных, сырых конурах. Когда я это вижу, мне просто становится стыдно за пролетарскую революцию... Почему рабочих не переводят в буржуазные квартиры, а буржуев в рабочие подвалы?” [8].*

Подобные письма свидетельствовали о начавшейся инвентаризации пространства и его инверсии: новая жизнь теперь ассоциировалась со старой благоустроенностью, которая нередко виделась *“раем на земле”*. Именно так воспринял свое *“курортное путешествие”* В.К.Куликов, уроженец глухой сибирской деревни Николаевской Устьянского района Каннского округа Елисейской губернии, проводивший на курорте Усолье полтора месяца: *“я не знаю, по какому счастью мне, грешному бедняку, пришлось попасть в рай... Когда я был в восхищении представлен к воротам этого рая, грязный, оборванный грешный, от сохи крестьянин, то мне представилась следующая картина: ко мне откуда-то явился Ангел в чистой белой одежде и повел меня по мытарствам, которые мне неминуемо было пройти, как грешнику бедноты. И вот первое мытарство: с моей головы остригли начисто волосы и потом обобрывали мне бороду, и я во всем подчинялся. После этого другой Ангел повел меня в теплое и светлое помещение, где мне было дано мыло и какое-то мягкое вещество, и мне было сказано чисто умыться под фонтаном чистой теплой воды... Пройдя это*

мытарство, передо мною явилась чистая, белая и красивая Ангельша, которая повелела мне следовать за ней... Она привела меня в чистое и светлое помещение, где мне было уготовано место покоя" [9].

Дальнейшие *"мытарства"* крестьянина привели его в уютную и чистую столовую, где подавалась исключительно *"райская"* пища. Однако по скромности и незнанию ему удалось отведать лишь русского борща, наименование остальных блюд, значившихся в карте, он попросту не знал. Огорчало крестьянина только одно - конечность земного рая, который заканчивался возвращением в *"свой местный деревенский ад, где мне опять должны представиться ветхая изба, а в ней малолетние ребятишки в изорванных и грязных рубашонках. И мне потом опять этот рай будет представляться как будто во сне"* [10].

Новым в пространственном восприятии мира становилась чистота занимаемого человеком помещения, которая отграничивала его от грязи старого мира. Чистота оказывалась неперенным атрибутом перерождения, освобождения от пут прошлого и гарантом его неповторимости. Недаром самые отрадные воспоминания современников того времени были связаны с посещением бани или *"душевой на заводе"*.

Наиболее распространенным способом овладения пространством новой жизни стали широкие кампании по переименованию улиц, городов и наречение детей именами великих революционеров и памятных событий. Следует отметить, что в 1920-е годы в пространственном ландшафте российского города еще не происходит сколько-нибудь существенных изменений, которые отличали бы его от дореволюционного состояния.

Так, согласно программе *"Описания санитарного состояния городов Российской империи"*, подготовленной Министерством внутренних дел и разосланной в качестве *"ведомственного циркуляра"* органам общественного управления, пространство, занимаемое городской Майкопской равниной, на 1 января 1895 г. составляло около 8 кв. верст [11]. В городе насчитывалась 51 улица, из которых только 1 была замощена полностью, 2 наполовину, а остальные нуждались в скорейшем благоустройстве; 5 площадей, покрытых массивным булыжником, и 1 общественный сад. Разделенный на две части, город располагал торговыми банями и скотобойней, чье наличие вызывало особую санитарную обеспокоенность властей, водосточными ямами и очищался от *"грязи и мусора самими домовладельцами"* [12].

Послереволюционный облик города значительных изменений не претерпел. Как свидетельствовал доклад Майкопского городского совета, подготовленный в 1923 г. по основным вопросам благоустройства, *"в этом отношении Майкоп оставляет желать лучшего даже в дореволюционное время. В период же империалистической и особенно гражданской войны городское хозяйство замерло и при полной бесхозяйственности... все подверглось разрушению"*. Одним из насущных вопросов благоустройства по-прежнему оставалось мощение улиц. В городе при общей длине всех улиц около 60 верст замощено всего лишь около 4 верст, т.е. около 6-7% [13].

В ознаменование 15-й годовщины Октябрьской революции улицы и районы города приобрели соответствующие наименования. Так, Покровский район города стал Красногвардейским, улица Тульская была переименована в Красногвардейскую, Базарная - в Партизанскую, улица Клубная получила имя Т.Швеца (первого военного комиссара Майкопа), Погорелая - Т.Костикова (бывшего комиссара станицы Курджипской), Константиновская - Могилина (командира красногвардейских частей), Ханская - Саватеева (бывшего

заслуженного революционного работника), Подгорная - Чуйкова, Полевая - Жукова, Курганная - Никитенко (командира 4-го Майкопского батальона) [14].

Широкое распространение в эти годы получили “красные крестины” - обряд вписывания новорожденного в несколько пространственных локусов. Так, крещение ребенка члена Кременчугского райкома Союза деревообделочников приобщало его посредством наречения именем “славного вождя т. Ленина (НИНЕЛ)” к делу революции. В данной связи председатель собрания дает торжественную клятву “воспитать ребенка в коммунистическом духе” и выражает надежду, что “новый член общества будет с гордостью носить имя нашего великого учителя” [15]. Затем ребенка зачисляли кандидатами в члены Всероссийского союза деревообделочников, группу юных спартаковцев и ряды Коммунистического союза молодежи. Последним эстафету принимает представитель РКП, отмечая, что “пройдя вышеуказанные школы коммунизма, последняя должна будет вступить в боевые ряды РКП, каковая, закаяв ее в революционной борьбе за наши заветные идеалы, создаст из нее истинную защитницу интересов рабочего класса” [16].

Завершался обряд посвящения зачислением новорожденной в отряд борцов за мировую революцию: “Ты родилась в момент ожесточенной классовой борьбы во всем мире, и когда рабочие Германии окружены врагами и предателями, хотя бы дать решительный бой буржуазии по примеру русских рабочих они готовы взять власть в свои руки. Вместе с рабочими Германии будет бороться и весь мировой пролетариат. И до тех пор, пока капитализм из всех уголков земного шара, нас ждет лишения, труды и жертвы. Мы не отступим перед ними, через все препятствия мы прорвемся к победе. Уже занялась заря новой жизни над измученной землей. Пусть горит яркое солнце коммунизма. В твоём лице мы приветствуем светлое будущее, ради которого мы готовы пойти на всякие жертвы. Мы даём тебе имя...” [17].

Вместе с тем, по мере уплотнения пространства и его освоения на фоне начавшихся форсированной индустриализации и коллективизации сельского хозяйства центрами притяжения населения все чаще становились города. Начавшиеся с конца 1920-х годов и достигшие своего пика во второй половине 1930-х годов перебои со снабжением продуктами питания превращали город в сосредоточение нескольких пространств сразу - городской округи и деревни, население которых видело в нем порой единственную возможность “разжиться хлебом”. В письме М.И.Калинину, датированному 1937 г., рабочий В.Третьяков из г.Новозыбкова Западной области сообщает о той “ненормальной ситуации, что сложилась здесь в смысле продовольствия”.

Наличие в городе нескольких закрытых распределителей и принятое правительством решение о получении хлеба в порядке живой очереди привели к его полному исчезновению: “У нас хлеб выпекают по норме населения города, а того не учтут, что близлежащие села и деревни 65% хлеба забирают, и придя из деревни, ночуют около магазинов. На почве этого происходят вражда и скандалы, а не смыка города и деревни, и они не виноваты. На село до I/I - 37 г[ода] возили хлеб, а с I/I это прекратили, и они хлынули в город. Даже, мало этого, есть такие районы, как Климовский, Новоросский, Семеновский, расстояние от Новозыбкова 25-60 километров, и те приезжают в Новозыбков за хлебом” [18].

Автор письма просил высшую государственную власть в лице всесоюзного старосты М.И.Калинина “выслать беспристрастного, надежного товарища”. При этом он подчеркивал, что Новозыбков “ни такая-то там глухомань”, через него

идет поезд из Москвы. В самом городе “*пусть он возьмет извозчика и скажет ему, чтобы он его повозил по всем хлебным магазинам*” [19].

Основными средствами преодоления пространства в рассматриваемый период времени оставались железная дорога и извозчики. В отличие от телефона, который воспринимался по преимуществу способом межличностной коммуникации и автомобиля, являвшегося дефицитным и дорогостоящим товаром, они являлись наиболее доступными и надежными средствами передвижения для населения. Недаром во многих жалобах граждане для искоренения “*безобразий на местах и наведения порядка*” требовали личного приезда представителей вышестоящей власти, а не их телефонного звонка.

Так, в заявлении членов и кандидатов партии Макеевских государственных рудников им. Томского, направленного на имя В.М.Молотова в 1928 г. с просьбой урезонить “*распоясавшееся руководство*”, отмечалось, что телефон используется им для личных оскорблений, а автомобиль - для увеселительных поездок: “*Вся эта компания принялась усердно пить и ездить на охоту за зайцами... мы подали заявление в К[онтрольную] К[омиссию], которая как будто бы начала следствие, но прошло уже три месяца и дело застыло. А проделки начали учащаться, причем это делалось даже с целью, чтобы показать, что мы, дескать, Вас не боимся и то, что Вы пишете, на нас не действует. Что неоднократно высказывал мне по телефону сам управляющий Есин во время вызова лошадей или машины с конного двора. Для развозке гулящих, говоря мне по телефону: “Пеший, подай мне на квартиру лошадей или машину и запиши себе в блокнот, что я сегодня еду на охоту или пьянствовать, а я все-таки потом за все твои записи посчитаюсь”*” [20].

Пространство новой жизни, границы которой полностью зависели от грядущей мировой пролетарской революции, вмещало в себя различные по масштабу и протяженности топоры: от глухих деревушек, затерявшихся в сибирской глуши, до крупных промышленных центров. Плотность их заселенности и пригодность для жизни определялись различного рода обстоятельствами - от соображений личной безопасности до текущих социально-экономических потребностей развития советского государства. Неоднородность и прерывистость советского пространства образца 1920-1930-х годов преодолевались при помощи различных средств передвижения, наиболее распространенными среди которых являлись железная дорога и гужевой транспорт. Пространство все чаще выполняло функции социального маркера, отграничившего новую жизнь от неприглядного прошлого. При этом ландшафт городского пространства свидетельствовал о том, что непроходимых границ между ними пока еще не сложилось.

1. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. - М., 1997. - С.143.

2. Там же.

3. Там же. - С.152-153.

4. Подробнее о концепте “перекати-поле”: Сандомирская И. Книга о Родине: Опыт анализа дискурсивных практик. - Wien, 2001.

5. Никольское происшествие // Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. - М., 1997. - С.154-155.

6. Там же. - С.143.

7. В “Крестьянскую газету” // Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. - М., 1997. - С.167.

8. Письмо анонимного автора В.И.Ленину // Письма во власть. 1917-1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. - М., 1998. - С.217.
9. О рае // Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. - М., 1997. - С.167-168.
10. Там же. - С.169.
11. Государственное учреждение "Национальный архив Республики Адыгея", ф.1, оп.1, д.28, л.3.
12. Там же, д.28, л.3об.
13. Там же, ф.Р-79, оп.1, д.2, л.29.
14. Там же, д.9, л.28.
15. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. - М., 1997. - С.170.
16. Там же. - С.171.
17. Там же. - С.131.
18. Письмо рабочего В.Третьякова М.И.Калинину // Письма во власть. 1928-1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. - М., 2002. - С.343.
19. Там же.
20. Заявление группы коммунистов хозяйственного отдела Макеевских рудников В.М.Молотову // Письма во власть. 1928-1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. - М., 2002. - С.2.

Хлиніна Т.П. Простір повсякденного життя радянської людини 1920-1930-х рр.: кордони, соціальні функції, практики освоєння

Стаття присвячена простору повсякденного життя радянської людини 1920-1930-х років. Розглядаються кордони, соціальні функції, практики його освоєння. Підкреслюється неоднорідність просторової організації радянського суспільства.

Khlynina T.P. The space of daily life the soviet men in 1920-1930s: bodies, social functions, practices of mastering

The article was devoted the space of daily life the soviet men in 1920-1930s. It looked the bodies, social functions, practices of mastering to space. It emphasized dissimilar the space of organization the soviet society.

КРИНКО Е.Ф.

КАРТОЧНАЯ СИСТЕМА И РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ СОВЕТСКИХ ГРАЖДАН В 1941-1945 гг.¹

Статья посвящена карточной системе в СССР в годы Великой Отечественной войны. Автор рассматривает основные виды карточек и механизм централизованного снабжения, оценивает обоснованность системы регламентированного потребления населения.

Великая Отечественная война стала серьезным испытанием для советской экономики. С начала войны продовольственные возможности СССР резко ухудшились. Из западных областей не удалось вывезти значительную часть (более 70%) мобилизационных запасов. В 1941-1942 гг. страна лишилась почти половины посевных площадей. До войны в оккупированных районах производилось 84% сахара и 38% зерна [1]. К тому же на фронт была мобилизована большая часть трудоспособного мужского населения и техники села. Все это вело к сокращению урожая сельскохозяйственных культур. В 1942 г. валовой сбор зерна составил всего 38%, а 1943 г. - 37% от довоенного уровня. Напротив, потребности страны в продовольствии в связи с необходимостью содержать значительно увеличившиеся в численности Вооруженные силы, существенно возросли.

Практически с первых дней войны возникли очереди за хлебом, которого катастрофически перестало хватать вследствие увеличения военных поставок. Так, уже 28 июня 1941 г. выросли очереди в сотни человек у хлебных магазинов в Краснодаре - административном центре одной из главных житниц страны - Кубани [2]. В августе 1941 г. Сочинский горком ВКП(б) сообщал, что в городе ежедневно 2,5-3 тыс. чел. не достается хлеба: *“Это порождает огромные очереди, которые выстраиваются с 3-4 часов утра, и вызывает ухудшение политико-морального настроения населения”*. Аналогичная ситуация складывалась и в других местах. Секретарь Кропоткинского райкома ВКП(б) и председатель райисполкома докладывали руководству Краснодарского края о том, что в местах торговли хлебом скапливаются огромные очереди от 600 до 1 тыс. чел., *“которые получают возможность купить хлеб только через двое-трое суток; среди покупателей хлеба в очередях постоянные скандалы; к руководителям города и района ежедневно поток жалобников по вопросу хлеба, особенно семей призванных в РККА, главным образом многодетных”* [3].

К тому же многие советские граждане, хорошо помня о пережитых невзгодах, спешили запастись продуктами и товарами первой необходимости. Как вспоминал этнограф В.И.Козлов, встретивший начало войны семнадцатилетним юношей, родители сразу послали его за солью и мылом, а сами *“заторопились в другой магазин купить что-то из текстиля на имеющиеся деньги”* [4]. Впрочем, цены на основные продовольственные и промышленные товары вскоре также стали расти, затрудняя создание запасов для значительной части граждан.

Только за первый месяц войны цены на муку выросли более чем на 20%, на молоко - на 25%. Особенно бурный рост цен начался со второй половины октября 1941 г., прежде всего в прифронтовой полосе и районах размещения эвакуированных предприятий. В ряде городов Поволжья и Урала он принял характер *“спекулятивного*

¹Статья подготовлена в рамках проекта “Великая Отечественная война в исторической памяти Юга России” Программы фундаментальных исследований Президиума РАН “Фундаментальные проблемы модернизации полиэтнического макрорегиона в условиях роста напряженности” на 2012-2014 гг.

взвинчивания” [5]. На рынках Куйбышева цена на 1 кг картофеля выросла с 3,5 руб. в конце октября 1941 г. до 10-12 руб. в начале января 1942 г., на 1 кг масла за тот же период с 40 руб. до 180 руб. В Казани в начале января 1942 г. 1 кг масла продавался на рынке по 150 руб., 1 кг мяса - по 45 руб., 1 л молока - по 20 руб., 10 яиц - по 40 руб. Попытки ограничить цены на сельскохозяйственные продукты приводили лишь к резкому сокращению привоза продуктов колхозами и колхозниками [6].

В результате советское руководство перешло к централизованному нормированному распределению. Следует отметить, что также поступили в годы Второй мировой войны и правительства большинства воевавших государств. Карточное распределение основных продовольственных товаров было введено в Германии, Великобритании, США, Канаде, Японии и многих других странах. В Советской России карточная система действовала практически с первых дней ее существования, была отменена в годы нэпа, вновь введена в условиях форсированной индустриализации и коллективизации и в очередной раз официально отменена в 1935 г. Однако в условиях постоянных кризисов снабжения второй половины 1930-годов карточки неоднократно вводились в отдельных регионах страны. Таким образом, советское руководство пошло по уже испытанному пути. В то же время само введение карточной системы в годы Великой Отечественной войны имело определенные особенности, объясняемые самой спецификой чрезвычайной ситуации военного времени и масштабом трудностей и задач в сфере потребления населения.

С 18 июля 1941 г. карточки на продовольственные и промышленные товары были введены в Москве, Ленинграде и пригородах Московской и Ленинградской областей. В конце октября на нормированное снабжение продовольствием было переведено почти все городское население страны, а с 1 февраля 1942 г. установилась карточная система на непродовольственные товары. В 1942 г. карточки получили около 40 млн чел., к концу войны их численность составила, по разным данным, от 76,8 до 80,6 млн чел. Сама карточная система в течение всей войны постоянно усложнялась. В 1941 г. было напечатано 12 разных видов карточек, в 1942 г. - 51, в 1943 г. - 112, в 1944 г. - в среднем 130-135, а в крупных городах еще больше: в Москве - 149, в Ленинграде - 171 вид карточек и талонов [7].

Введение карточек позволило уменьшить очереди и упорядочить продажу хлеба. Однако карточки выдавались не всему населению, их получали только жители городов и рабочих поселков, а также работники предприятий тяжелой и оборонной промышленности и транспорта, находившихся в сельской местности и сельские специалисты, не связанные с сельским хозяйством (учителя, врачи, агрономы и другие). Остальные сельские жители карточек не получали, что вызывало их недовольство, особенно тех, которые работали на заводах и транспорте и считали, что ничем не отличаются от остальных рабочих. Так, кондуктора железнодорожной станции Тихорецк Кравцов и Борисенко заявили: *“Нас кормят, как гусей, почему нас отделяют от других рабочих, которые живут в городах?”*. Начальник кондукторского резерва, член ВКП(б) Агарков сказал, что этим разделением вызывается вражда между жителями города и станиц [8].

По нормам снабжения все население делилось на четыре группы: рабочие и приравненные к ним лица, служащие и приравненные к ним лица, иждивенцы, дети до 12 лет включительно. Рабочие, инженерно-технические работники и приравненные к ним лица обеспечивались хлебом по двум категориям. Работавшие на фабриках, заводах, шахтах, рудниках, приисках и стройках по карточкам 1-й категории получали 800 г хлеба, а работники подсобных и обслуживающих

предприятий по карточкам 2-й категории - 600 г хлеба в день. Служащие также обеспечивались хлебом по двум категориям: по первой - 500 г, по второй - 400 г в день. Иждивенцы и дети до 12 лет получали по 400 г хлеба.

В целях стимулирования производительности труда с мая 1942 г. рабочие, выполнявшие и перевыполнявшие нормы выработки, получали второе горячее питание. Дополнительное питание также выдавали железнодорожникам и плавсоставу морских и речных судов во время пребывания в пути. Повышенные нормы снабжения были установлены для рабочих и инженеров предприятий ведущих отраслей, перечень которых был закреплен постановлением СНК СССР от 4 декабря 1941 г. В основном это были предприятия авиационной, химической, танковой, угольной и нефтяной промышленности, электропромышленности, черной и цветной металлургии. Для руководящих советских и хозяйственных работников было введено второе горячее питание, обеды, сухие пайки, усиленное диетическое питание, карточки на ужины, бесплатные завтраки.

С осени 1942 г. администрация предприятий получила право снижать нормы питания недобросовестным работникам. Рабочим, совершившим прогул и по приговору отбывавшим наказание в порядке исправительно-трудовых работ, норма отпуска хлеба снижалась на 100-200 г. Но директора предприятий могли восстанавливать выдачу хлеба в полном объеме тем, кто в течение месяца добросовестно относился к работе и выполнял нормы выработки. При невыполнении норм выработки, опоздании и преждевременном уходе с работы на строительстве оборонительных рубежей день считался пропущенным и талоны на хлеб вообще не выдавались [9].

С 9 марта 1942 г. академикам и членам-корреспондентам, лауреатам Сталинской премии, заслуженным деятелям науки, техники и искусства, народным артистам СССР и союзных республик выдавались продовольственные карточки по норме рабочих особого списка и обеды из такого же набора продуктов, а также 300 г шоколада и 500 г какао или кофе в месяц. Профессорам, докторам наук, доцентам, заведующим кафедрами, старшим научным сотрудникам, директорам вузов и научно-исследовательских институтов, научным сотрудникам академий наук и архитектуры, докторантам - Сталинским стипендиатам, заслуженным артистам, артистам цирка и балета, членам союзов советских писателей, художников, архитекторов и композиторов выдавались продовольственные карточки по норме промышленных рабочих и обеды из такого же набора продуктов.

Дополнительно интеллигенции со 2 июля 1942 г. стали выдавать 200 г хлеба к обеду. Для работников науки, литературы и искусства во всех крупных городах были также организованы закрытые специальные магазины и столовые. Качество питания в них различалось, в зависимости от региона. По воспоминаниям известного советского историка-медиевиста Е.В.Гутновой, во время эвакуации в Томске в столовой Комитета по делам искусств, *“ежедневно давали суп с галушками или затируху, рыбные котлеты с тухлым картофельным пюре и чай, а вернее, по три чайных ложки желтого сахара на человека”*. В то же время мемуарист признается: *“Если бы не обеды из Комитета, хотя и отвратительные, мы бы совсем голодали”*. В Москве в 1943 г. ее муж, Э.А.Гутнов, *“как ответственный работник Комитета по делам искусств, стал получать паек, состоявший, в основном, из американских продуктов, поступавших по ленд-лизу, которые до нас в Сибири не доходили: колбасные консервы, яичный порошок (из него делали омлет), сало-шпиг, и ко всему этому - наша родная картошка, рассыпчатая и вкусная, мед и джем, хороший чай. Все это казалось нам невероятными деликатесами”* [10].

Особое внимание уделялось снабжению детских и лечебных учреждений, детей, беременных женщин и кормящих матерей. Для учащихся школ ФЗО и ремесленных училищ действовало трехразовое питание. Во всех школах городов и в рабочих поселках были введены завтраки, для которых без карточек ежедневно, включая праздничные дни и дни каникул, отпускались 50 г хлеба, а в дни занятий 10 г сахара к чаю в день на каждого школьника.

Несмотря на предпринимавшиеся меры, значительная часть советского населения в годы войны вела полуголодное существование. Так, Чкаловское областное управление трудовых резервов докладывало в июне 1942 г., что рацион питания учащихся училищ и школ трудового резерва состоял в большинстве случаев *“из крупяных и мучных блюд: салма, галушки, каша манная, каша мучная. Витаминных продуктов весьма недостаточно, а во многих столовых совсем нет”*. Вследствие этого росло количество заболеваний учащихся цингой [11].

Даже снабжение хлебом городского населения осуществлялось с перебоями, в результате население вынуждено было часами стоять в очередях. В середине октября 1942 г. возникли перебои в торговле хлебом в Краснодаре, поскольку торговые организации *“расходуя хлеб для снабжения проходящих воинских частей, не приняли мер к увеличению выпечки хлеба”*. Ежедневно оставались не отоваренными карточки на 15 т хлеба, а у магазинов скапливались огромные очереди. Только после вмешательства уполномоченного Комитета партийного контроля при ЦК ВКП(б) выпечка хлеба была увеличена, организована продажа муки по карточкам, а виновные руководители привлечены к ответственности [12]. В январе и феврале 1943 г. в Сочи населению не выдали по хлебным карточкам более 200 т хлеба вследствие отсутствия фондов [13].

Особенно остро продовольственный вопрос встал в блокадном Ленинграде. В первые дни блокады жители не ощущали серьезных перебоев со снабжением и запасали столько продуктов, сколько удавалось купить в магазинах. В то же время часть ленинградцев считала такие действия для себя постыдными. Когда жена председателя ленинградского отделения Союза писателей Б.Лихарева купила в магазине банку икры весом в 3 кг *“на всякий случай”*, муж заставил отдать ее в детский дом [14]. Но уже 15 сентября, когда стало ясно катастрофическое продовольственное положение города, нормы снабжения были снижены. В течение всей осени 1941 г. они еще несколько раз снижались, а в ноябре в городе начался настоящий голод.

Минимального уровня продовольственный паек достиг 20 ноября 1941 г., когда рабочим стали выдавать по 250 г хлеба в сутки, служащим, иждивенцам и детям до 12 лет - по 125 г. При этом к муке примешивали отруби, солод, овес, шелуху и различные суррогаты (целлюлозу), составлявшие до 50% хлеба. Даже по этим нормам хлеба не всегда хватало, и в пищу использовалось все, что угодно. Ежедневно от голода умирало более 4 тыс. чел., а всего в декабре умерло 52 881 чел. В январе-феврале 1942 г. умерли еще 199 187 чел. [15]. В феврале 1942 г. за каннибализм было осуждено более 600 чел., а в марте - более 1 тыс. чел. [16]. К этому времени продовольственная ситуация стала немного улучшаться. С 25 декабря 1941 г. нормы снабжения постоянно увеличивались, а с 11 февраля 1942 г. составили 500 г хлеба для рабочих, 400 г - для служащих, 300 г - для иждивенцев и детей. Из хлеба почти исчезли примеси, а 16 февраля в городе впервые была даже выдана мороженая говядина и баранина.

Засуха 1943 г. усугубила трудности продовольственного снабжения в стране, вызвав необходимость экономии хлеба. Поэтому правительство в ноябре 1943 г. снизило нормы его выдачи до 600 г для 1-й и 500 г для 2-й категорий рабочих и ИТР, 700 г для рабочих в районах Крайнего Севера. Все служащие стали обеспечиваться

хлебом по единой норме - 400 г в день, иждивенцы и дети до 12 лет в городах и рабочих поселках - по 300 г в день. Однако для рабочих и служащих ведущих отраслей промышленности с 21 ноября 1943 г. были установлены более высокие нормы снабжения хлебом. Служащие угольной, оборонной промышленности и металлургии, железнодорожного и водного транспорта снабжались хлебом по норме 450 г в день, служащие черной металлургии - 500 г в день. Рабочим и ИТР угольной и металлургической промышленности, важнейших оборонных предприятий и решающих портов в 1943 г. была установлена норма хлеба 650-700 г в день. Рабочие и ИТР основных служб на решающих железнодорожных узлах и станциях снабжались хлебом по норме 650-700 г в день [17].

Самые высокие нормы основного снабжения продовольственными товарами были установлены для рабочих и ИТР, занятых на подземных работах предприятий угольной промышленности, в горячих и вредных цехах. Они получали по 1 кг хлеба в день. Кроме того, с июня 1943 г. в Кузбассе были установлены холодные завтраки (100-200 г хлеба, 30-50 г сала, 10 г сахара) для тех, кто обеспечивал выполнение плана добычи угля и руды. Впоследствии такие завтраки получили рабочие других угольных бассейнов, ряда предприятий черной и цветной металлургии. Для работавших в горячих и вредных цехах предприятий химической и оборонной промышленности, цветной металлургии и некоторых других отраслей правительство сохранило нормы снабжения хлебом по 800-1000 г в пределах лимита хлебных пайков по этим нормам. Дополнительно в дни работы им выдавалось специальное питание, включавшее белый хлеб, мясо, рыбу, крупу, сахар, овощи и картофель [18].

Важным дополнительным источником продуктов питания стало создание при предприятиях и учреждениях подсобных хозяйств, развитие огородничества [19]. Массовый характер приобрело использование в пищу различных заменителей и суррогатов, но и их не хватало. Так, секретарь райкома и председатель райисполкома Шапсугского района Краснодарского края весной 1943 г. писали: *“В районе для снабжения населения были использованы все возможные продовольственные ресурсы, в том числе каштан, сухофрукты и желудь, но этих продуктов также не хватило для снабжения основного контингента в половинной норме, без иждивенцев”*. Районные власти *“вынуждены были занимать муку, и в районе создалась задолженность воинским частям и хлебозаводу”* в 44 т муки [20]. Управление НКВД Алтайского края сообщало о том, что вследствие значительного недорода сельскохозяйственных продуктов в 1943 г. *“население ряда районов, и особенно Кулундинской степи, испытывает серьезные продовольственные затруднения”*. В документах отмечались случаи употребления в пищу падали, кошек и собак, дикорастущих трав и корней [21].

Промтоварные карточки выдавались на полугодие с определением количества условных единиц (купонов), в зависимости от отнесения к группе снабжения. Так, рабочие получали промтоварные карточки на 125 единиц, служащие - на 100, дети и иждивенцы - на 80. Количество купонов, подлежавших взиманию за каждую вещь, дополнительно устанавливалось приказами Наркомата торговли СССР. Например, в Краснодарском крае в марте 1943 г. за 1 купон можно было приобрести моток ниток, ложку, стакан или электрическую лампочку, за 5 купонов - *“головной убор для взрослых из шерсти, хлопчатобумажных тканей, фетра, кожи и меха”*. За чайник, кастрюлю, ведро, таз или корыто требовалось отдать уже 10 купонов, за 1 м столовой клеенки или гардинной тюли - 15 купонов, за керосиновую лампу, примус, самовар или керогаз - 20 купонов. Самыми дорогими в списке были мужские и женские шерстяные

костюмы, меховые пальто (полушубки) - по 80 купонов. Продажа табачных изделий производилась только курящим по талонам, выданным администрацией предприятия или учреждения, в размере не более 200 г табака или 400 папирос в месяц на 1 чел. [22].

Особым дефицитом стал керосин, использовавшийся для приготовления еды и освещения: его выдавали по талонам, которые также превращались в предмет купли-продажи или обмена на вещи и продукты. Находясь в Томске, Е.В.Гутнова *“сменяла мамину белую шелковую шаль, ее единственную дорогую вещь, на большую канистру с керосином”*. Традиционной *“валютой”* в советском обществе еще до войны стал алкоголь, а во время войны его значимость в качестве *“платежного средства”* только возросла: *“стоила тогда одна бутылка пятьсот рублей, столько же, сколько кубометр дров”*. Е.В.Гутнова выменяла две бутылки водки, полученной в ежемесячном пайке от Комитета искусств, на *“два кубометра отменных березовых дров”*, которыми отапливали квартиру в холодное время [23].

В целом, нормированное снабжение сыграло немаловажную роль в обеспечении значительной части советского населения минимумом продуктов питания и товаров массового потребления. Тем не менее, оно не смогло обеспечить полностью потребностей населения. Огромное большинство населения испытало голод в годы войны, ставший одной из главных причин высокой смертности. Массовый характер приобрели туберкулез, цинга, дистрофия и другие заболевания, вызванные снижением иммунитета вследствие недостатка продуктов питания.

Систематическое недоедание характеризует положение представителей самых широких слоев населения - рабочих и крестьян, интеллигенцию и сотрудников правоохранительных органов. В докладной записке о состоянии органов милиции Краснодарского края за апрель 1943 г. заместитель начальника УНКВД полковник милиции А.Г.Сергеев отмечал, что, в городах Сочи и Туапсе создалось серьезное положение с продуктами питания, нормы выдачи хлеба сократились на 50%: *“Отдельные работники обессиливают, болеют. В результате чего отдельные работники высказывают недовольство”*. Одним из его проявлений стало стремление милиционеров уйти на фронт, поскольку нормы снабжения там были выше, чем в тылу. Так, командир отделения дивизиона службы г.Сочи кандидат в члены ВКП(б) Писанков заявил заместителю начальника по политчасти Бувескому: *“Почему нас не отпускают в Красную армию? Лучше нам умереть за Родину, чем здесь умереть с голоду”* [24]. Сергеев также указывал: *“Большое нарекание среди личного состава милиции края на необеспечение обмундированием и обувью. Милиция стала не похожа на милицию, кто в чем. Большая часть работников уже три года не получала обмундирование”* [25].

Только с конца 1943 г. началось постепенное снижение цен на колхозных рынках, а продовольственная ситуация несколько улучшилась. С 1944 г. начался подъем сельскохозяйственного производства, но и в 1945 г. его валовая продукция составила лишь 60%, а продукция земледелия - 57% от довоенного уровня [26]. С 15 апреля 1944 г. была открыта коммерческая торговля, но ее удельный вес в розничной торговле страны оставался невысок [27]. Окончательно карточная система была отменена уже после войны, в 1947 г. Трудности снабжения в условиях карточной системы остались одним из самых распространенных сюжетов воспоминаний о военном времени.

1. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М., 1947. - С.42.

2. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн. 1. Хроника событий 1941-1942 гг. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.29.

3. Там же. - С.53.

4. Козлов В.И. Великая Отечественная (Воспоминания и размышления) // Молодая гвардия. - 1997. - №7. - С.151.
5. Докладная записка на имя Н.А.Вознесенского // Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. - С.173.
6. Письмо наркома торговли СССР А.В.Любимова заместителю Председателя СНК СССР А.И.Микояну // Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. - С.178.
7. Орлов И.Б. Становление системы государственного централизованного нормированного распределения в СССР (1941-1943 гг.) // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества. Материалы Международ. науч. конф. (28-29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону - Таганрог). - Ростов н/Д, 2010. - С.338.
8. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.1. Хроника событий 1941-1942 гг. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.55.
9. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.2. Ч.1. Хроника событий 1943 год. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.172.
10. Гутнова Е.В. Пережитое. - М., 2001. - С.210, 216, 229.
11. Записка начальника Жилищно-бытового отдела Главного управления трудовых резервов при СНК СССР Салтыкова заместителю наркома торговли СССР Скворцову // Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. - С.180.
12. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.1. Хроника событий 1941-1942 гг. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.91.
13. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.2. Ч.1. Хроника событий 1943 год. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.130.
14. Солсбери Г. 900 дней. Блокада Ленинграда / Пер. с англ. - М., 1993. - С.305-306.
15. Кислицын Н.Г. Ленинград не сдается. - М., 1995. - С.129-130.
16. Блокада Ленинграда в документах рассекреченных архивов. - М., 2004. - С.679.
17. Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. - М., 2010. - С.215-216.
18. Там же. - С.216-217.
19. Зинич М.С. Будни военного лихолетья. 1941-1945. - Вып.1. - М., 1994.
20. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.2. Ч.1. Хроника событий 1943 год. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.214.
21. Докладная записка Л.П.Берия в ГКО, СНК СССР и ЦК ВКП(б) // Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945. - С.197-198.
22. Кубань в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. - Кн.2. Ч.1. Хроника событий 1943 год. - 2-е изд. - Краснодар, 2005. - С.201-202.
23. Гутнова Е.В. Указ. соч. - С.216.
24. Там же. - С.214.
25. Там же. - С.215.
26. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. - М., 1985. - С.645.
27. История социалистической экономики СССР. В 7 т. - Т.5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938-1945 гг. - М., 1978. - С.470-471.

Кринко Є.Ф. Карткова система і регламентація потреб радянських громадян у 1941-1945 рр.

Стаття присвячена картковій системі в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Автор розглядає основні види карток і механізм централізованого постачання, оцінює обґрунтованість системи регламентованого споживання населення.

Krinko E.F. The rationing and regulation of consumption soviet citizens in 1941-1945

The article was devoted the rationing in the USSR during the Great Patriotic War. The author looked the main types of cards and a mechanism of centralized supply, assess the validity of system of regulated consumption.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЮРЧЕНКО А.В.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОВАННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ САЛТІВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ (ЛІСОСТЕПОВИЙ ВАРІАНТ)**

В статті розглядаються різні випадки поховання на поселеннях лісостепового варіанту салтівської культури. Робиться спроба їх пояснити.

Салтівська культура вивчається археологами вже більше 110 років. Але, не дивлячись на це, ряд питань, пов'язаних з нею, залишається не з'ясованими. Найбільшу кількість питань викликають релігійні вірування та світогляд її носіїв.

Ще в 1967 р. С.О.Плетньова, озвучуючи питання релігійних вірувань аланського населення Донського Лісостепу в VIII-X ст., вказувала на те, що це надзвичайно важка для вивчення тема. Проблема в тому, що етнографічні та археологічні матеріали надзвичайно фрагментарні і розрізнені. Тому необхідно розглядати також відомості про релігійні вірування інших ірано- та тюркомовних кочівників [10, с.171]. Не менше питань викликають вірування й інших племен, що входили до складу салтівської культури - праболгар, ранніх слов'ян та ін. Ще в 1950-х роках в ході археологічних досліджень Подонцов'я І.І.Ляпушкіним стало зрозуміло, що етносів в регіоні було набагато більше, ніж вважалось до того. Вони постійно змішувались, відбувалося злиття їхніх культур, запозичення одних елементів і відмирання інших [8, с.49].

Певну кількість інформації про релігійні вірування носіїв салтівської культури може дати поховальний обряд. Проте реконструювати його весь, користуючись лише археологічним матеріалом не можливо. Так, з поля зору археолога випадають досить різноманітні ритуальні дії до моменту поховання. А також деякі питання, пов'язані з діями, котрі проводились з покійником після поховання. Щодо салтівської культури, то серед таких питань можна навести наступні: питання про так званий обряд знешкодження покійників, а також - чому основну масу одноплемінників ховали на могильниках, а інших - за ними.

Як відомо, в лісостепу з носіями салтівської культури пов'язують поховання в катакомбах (такі поховання вважають аланськими), ямні поховання (вважається, що їх по собі залишили болгарські племена) та кремаційні урнові і безурнові поховання (їх етнічна приналежність залишається нез'ясованою). Поховання, здійснені за всіма наведеними обрядами, трапляються не лише на могильниках, але і на поселеннях салтівської культури в її лісостеповому варіанті.

Очевидно, з огляду на дискусійність теми, пов'язаної з похованнями на поселеннях, на сьогоднішній день не має жодної праці, в котрій би давався більш менш чіткий аналіз всім відомим випадкам. Кожен дослідник дає відкритим ним похованням своє пояснення. Але в публікаціях подаються лише короткі відомості про знахідку поховання, його загальний опис та припущення щодо причини поховання поза могильником. Жодних узагальнень не робиться.

Ми не ставимо собі за мету наводити тут описи усіх поховань, знайдених на поселеннях, адже вони опубліковані в ряді статей, а також в декількох монографіях. Нами робиться спроба виявити загальні риси та особливості таких поховань, а також окреслити головні причини, з котрих поховання могли здійснюватись поза могильником.

Вперше з випадками поховань поза могильниками вчені зіткнулись в 1906 р. В ході дослідження Маяцького городища (Воронезька область), під яким у літературі

мається на увазі весь археологічний комплекс, О.І.Мілютін розкопав шість жител і вісім могильних споруд. Вже в ході тих досліджень з'ясувалось, що поховання на пам'ятці можуть розміщуватись і в катакомбах (за термінологією О.І.Мілютіна "*камери з коридорами*"), і в круглих могилах, котрі нагадують господарчі ями. Щоправда, вчений вважав, що досліджує "*поле поховань*", тому нічого незвичайного в розміщенні могил не бачив. Було з'ясовано, що всі поховання, не дивлячись на відмінності між ними, відносяться до одного часу (IX ст.) і характеризують ту ж культуру, що і Верхньосалтівський могильник. В 1907 р. було також виявлено і поховання за обрядом кремації. Проте, тогочасні дослідники пам'ятника (В.Д.Язиков, С.Я.Зверев та О.І.Мартинівич) вирішили, що це поховання хронологічно не пов'язане з катакомбними похованнями [2, с.3].

З середини 1970-х років відновилось дослідження пам'ятки. Загалом на поселенні було виявлено більше 30 різнохарактерних поховань. Крім поховань, до слідів культових дій можна віднести також декілька жертвоприношень тварин та жертovníків. Поховання на селищі розміщувались або в катакомбах, влаштованих в житлах, або в господарчих ямах. Ці поховання майже не відрізнялись ні між собою, ні від поховань на сусідньому могильнику. Подібним був і супровідний інвентар, і обряд поховання у загальних рисах (поза, орієнтування похованого). Крім того, в похованнях, влаштованих на селищі, також можна знайти свідчення про так званий обряд знешкодження похованих (наприклад, поховання в споруді 2, поховання в ямі 28 та ін.), сліди котрого виявлені і на ряді поховань з сусіднього могильника [2, с.59, 83].

Дослідники комплексу доходять наступних висновків: влаштування поховань на території Маяцького селища, в тому числі в жилих та господарчих спорудах, не є випадковістю для його жителів. Те, що ці усипальниці були досліджені на різних його ділянках в купі з тенденцією концентрації в невеликі групи, свідчить про значну поширеність у жителів селища традиції влаштовувати поховання в безпосередній близькості від свого житла, додаючи поселенню додаткові функції могильника [2, с.136].

Публікуючи культові комплекси Маяцького селища, його дослідники залишають відкритим питання про те, чи поховання на жилому просторі є особливістю лише цієї пам'ятки, чи така традиція характерна для всіх поселень салтівської культури.

Авторам відомо лише про поховання на Маяцькому та на Дмитрівському селищах. На останньому людські поховання виявлені в господарчих ямах та в покинутому житлі [11, с.142].

Проте, на той час було досліджено і опубліковано також і інші випадки поховань на поселеннях салтівської культури в регіоні.

Так, ще в другій половині 60-х років XX ст. на Маяцькому селищі №2 (Славянський район Донецької області), було виявлено декілька комплексів, котрі Міхеевим В.К. були трактовані як поховання за обрядом кремації, а також тайнички речей [9, с.16]. Такі комплекси притаманні для кремаційних та біритуальних могильників, відкритих в Лісостепу. Не дивлячись на те, що комплексів, трактованих як поховання, виявлено всього три (поховання в ямах 34, 39 та 53) і лише декілька "*тайничків*", В.К.Міхеев об'єднує їх в Могильник №2. Ці комплекси датовані першою третиною IX ст. [9, с.16]. Проте, не всі дослідники згодні з трактовкою перелічених комплексів як поховань. Так, В.С.Аксьонов перераховує основні риси відомих кремаційних поховань. Порівнявши з ними "*поховання*", відкриті В.К.Міхеевим, пропонує розглядати їх як об'єкти господарського призначення, в котрих зберігався різний інвентар, спорядження коня та одиничні зразки зброї (в основному списи та сокира). Проте, яма №53, в котрій виявлено чотири людські черепи, могла бути пов'язана з відправленням якихось

культових дій. З огляду на те, що в сусідніх ямах (54 та 55) також були знайдені окремі людські кістки та господарчий інвентар, а також сліди обмазки, дослідники припускають, що поселення загинуло в результаті нападу, можливо печенігів. А кальциновані кістки та черепи в господарчих ямах є свідченням тих подій [1, с.64-67].

В 1977 р. на правому березі р.Велика Бабка біля с.П'ятницьке було відкрите багате кремаційне поховання. Загалом в 70-х роках тут було виявлено 4 кремації, а також декілька поховань за обрядом трупопокладення [4, с.14]. Знахідки поховань за двома обрядами обумовили те, що пам'ятка довгий час вважалась біритуальним могильником, хоча ще в 1957 р. в тому районі С.О.Плетньова провела розвідки і виявила два селища. Навіть не зважаючи на те, що були відкриті декілька залишків господарчих споруд, пам'ятку вважали могильником. У 1988 р. А.В.Криганов в ході дослідження пам'ятки виявив ще одне інгумаційне поховання. Небіжчик був поміщений в культурний шар, практично на материку, на глибині 0,4-0,5 м. Головою він лежав на захід, лицем донизу, а єдиним супровідним матеріалом була кістяна проколка, котра розміщувалась в районі поясиці. Орієнтування і поза (випростано на спині з прямими кінцівками) покійного свідчать про його причетність до населення болгарського етнічного компоненту салтівської культури. Саме А.В.Криганов на основі отриманого ним матеріалу спростував думку про те, що пам'ятка є могильником. Він припустив, що це велике за площею двошарове селище з одиничними похованнями, котрі з'являються на пізньому етапі його існування [7, с.119-123]. Такі висновки вимагали дати пояснення відкритим похованням. Дослідник наводить дві обставини, з котрих небіжчика могли поховати безпосередньо на селищі: 1 - час поховання належить до останнього етапу існування селища (чи, принаймні, тієї його частини, котру було досліджено), а тому це могла бути спроба перевести жилий простір до категорії нежитлового; 2 - відсутність глибокої поховальної ями дозволяє припустити поспішність здійснення обряду поховання, можливо під час нападу ворога. Саме цією обставиною, можливо, пояснюються сліди пожарища в житлі, біля якого знайдено поховання [7, с.122-123]. Проте А.В.Криганов не робить спроби пояснити знахідки кремаційних поховань на селищі. Адже зрозуміло, що здійснити його поспіхом навряд чи можливо (кремація потребує багато часу і матеріалу). Крім того, перше відкрите на селищі кремаційне поховання датується початком IX ст., а тому не може бути віднесене до часу кінця існування селища.

В 1994 р. на селищі-2 біля Вовчанська було виявлено два людських поховання за обрядом трупопокладення [5, л.12], котрі, очевидно, як інгумаційне поховання з П'ятницького, належали до болгарського етносу.

В ході багаторічного дослідження археологічного комплексу біля с.Мохнач, що в Зміївському районі Харківської області, в жилій зоні городища та селищ було виявлено ряд інгумаційних поховань салтівського часу. Деякі з них здійснені в покинутих житлах, як, наприклад, чоловіче поховання на садибі коваля. В ході дослідження комплексу в 2001 р. в юртоподібному житлі було відкрито поховання чотирьох дітей віком від 3 до 15 років. 2010 р. було досліджено парне безінвентарне поховання дорослих чоловіка та жінки. Окремі поховання розміщувались також в господарських ямах. Одна така яма була вирита в будівлі раннього залізного віку, але за супровідним інвентарем поховання в ній належить до салтівського часу. Автор дослідження відзначає, що поховання неординарне і за місцем здійснення (в зоні густої забудови городища), і за кількістю та якістю інвентарю. Крім того, в похованні простежувався обряд знешкодження мерців. За всіма ознаками ця жінка належала до аланського етносу і

датується поховання Х ст. [6, с.61-72]. З огляду на низку вищенаведених факторів це жіноче поховання було трактоване як жертвоприношення богам.

Проте, на нашу думку, ні місце поховання, ні така кількість інвентарю, ні його якісний набір, не можуть бути однозначно розцінені як жертвоприношення. Поховання в ямах у житловій зоні поселення відомі, як ми говорили вище, на Маяцькому селищі (Воронезька область). Дзеркала та солярні амулети є частими знахідками в похованнях носіїв салтівської культури, в тому числі на поселеннях (жіноче поховання в катакомбі №2 Маяцького селища, а супровідний інвентар жіночого поховання в катакомбі 1 того ж селища був таким же різноманітним, як і у похованої жінки з городища Мохнач). Багатий супровідний інвентар може свідчити про її високе соціальне становище.

За короткими відомостями, котрі з'являються в літературі, відоме ще одне поховання, трактоване В.І.Квітковським як ритуальна страта [4, с.16].

Ні за супровідним інвентарем, ні за іншими ознаками більшість поховань на селищах нічим не відрізняються від поховань на могильниках. Хоча трапляються і поховання, котрі випадають із загального ряду, наприклад, яма з людськими черепами на Маяцькому селищі (Донецька область), "*жертвоприношення*" на Мохначі та П'ятницькому. Проте, за наявності такого спірного і одиничного матеріалу робити однозначні висновки про поширення людських жертвоприношень серед носіїв салтівської культури поки що зарано.

В майбутньому християнство та мусульманство чітко окреслять випадки, за яких небіжчика не можна буде ховати на освяченій землі - кладовищі. Частіше за все, це самогубці та люди, які загинули насильницькою смертю або дуже рано. Ще в XIII-XIV ст. фіксувались випадки, коли таких небіжчиків викопували з могил і скидали до глибоких місць (навіть погребів у покинутих житлах), а потім стали облаштовувати на межі міста спеціальні ями для них [3, с.352-353]. Таке ставлення до певної категорії покійників, а також страх перед ними (з діяннями покійників, котрі не знайшли упокоєння, пов'язували весняні заморозки, "*упирів*" та подібні забобони) сягають корінням язичництва. Можна припустити, що подібні обмеження щодо поховання на загальному могильнику могли існувати і в середовищі носіїв салтівської культури. Але прямих свідчень про це не має.

Отже, з усього масиву знайдених поховань на селищах салтівської культури можна виділити наступні вірогідні причини такого явища:

- поспішний відступ під загрозою нападу ворога (П'ятницьке)
- сліди ворожого погрому (Маяцьке селище (Донецька обл.);
- ритуальна страта (П'ятницьке, Мохнач П);
- приналежність похованих до служителів культу в окремих святилищах (Маяцьке селище (Воронезька область);
- Причини соціального чи релігійного характеру, з яких діти та окремі дорослі члени суспільства не могли бути поховані на могильнику.

Крім того, аналізуючи поховання на поселеннях салтівської культури, необхідно звертати увагу також на те, як близько могильник, пов'язаний із селищем, підходить до нього. Адже С.О.Плетньова помітила, що могили і жилі приміщення Маяцького комплексу (Воронезька область) розміщені на відстані декількох метрів один від одного. А В.К.Міхеєв вважав, що могильник №2 Маяцького комплексу (Донецька область) взагалі розміщується на території селища №2, могильник №3, датований IX ст., - на території нижнього посаду, могильник №4 (початок X ст.) - на території городища [9, с.16-18]. А отже, поховання, здійснені на них, могли в притул підходити до жилих та господарчих будівель.

Тому всі наявні поховання можна також згрупувати за наступними категоріями:
 - поховання на селищах, поблизу котрих не виявлені могильники (Вовчанське-2 селище);

- поховання на селищах, подібні до тих, котрі виявлені на сусідньому могильнику (Маяцьке (Воронезька область), П'ятницьке, Дмитрівське селища).

Очевидно, що назвати одну причину, яка б пояснила всі випадки поховань поза могильниками не можливо. Їх могло бути декілька. Лише з подальшим дослідженням селищних пам'яток салтівської культури, а отже і збільшенням кількості знайдених поховань, а також з залученням матеріалів з етнографії, можна буде дати більш точну відповідь на поставлене питання.

1. Аксенов В.С. К вопросу интерпретации некоторых комплексов Маяцкого селища / В.С.Аксенов // Проблемы истории та археології України: Міжнародна наукова конференція до 100 річчя ХІІ Археологічного з'їзду в м.Харкові, 25-26 жовтня 2002 р.: збірник доповідей. - Харків, 2003. - С.64-67

2. Винников А.З. Культурные комплексы Маяцкого селища (Материалы раскопок Советско-Венгерско-Болгарской экспедиции) / А.З.Винников, Г.Е.Афанасьев. - Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1991. - 191 с.

3. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К.Зеленин; [пер. с нем. К.Д.Цивиной. Примеч. Т.А.Бернштам, Т.В.Станюкович и К.В.Чистова. Послесл. К.В.Чистова]. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. - 511 с.: ил. - (Этнографическая библиотека)

4. Квитковский В.И. Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-1 (основные этапы исследования) // Салтово-маяцка археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. - Харків, 2011. - С.14.

5. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госпедуниверситета в г.Волчанске в 1994 г. // Фонд отчетов археологической лаборатории ХНПУ Сковороды. 3/1995. - Харьков, 1994. - 18 л. + 6 л. Описи находок + XXVIII таблиц.

6. Колода В.В. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач) / В.В.Колода // Древности, 2011. - С.61-72.

7. Крыганов А.В. Памятник салтово-маяцкой культуры у с.Пятницкое на Харьковщине / А.В.Крыганов // Весник Харьковского университета. - Харьков, 1992. - №362. - Серия "История". - С.119-123. - Вып.25.

8. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р.Дон / И.И.Ляпушкин // МИА. - 1958. - №62. - С.85-150.

9. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата / В.К.Михеев. - Харьков: Высшая школа, 1985 - 148 с.

10. Плетнева С.А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) / С.А.Плетнева. - М.: Наука, 1967. - 198 с. - (МИА; №142)

11. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С.А.Плетнева. - М.: Наука, 1989. - 286 с.

Юрченко А.В. К вопросу о погребениях на поселениях салтовской культуры (лесостепной вариант)

В статье рассматриваются различные случаи погребений на поселениях лесостепного варианта салтовской культуры. Сделана попытка их объяснения.

Yurchenko A.V. About the issue on burial complexes in the settlements of Saltovska culture (a forest-steppe variant)

Different types of burial complexes in the settlements of the forest-steppe variant of Saltovska culture are considered in the article. An attempt to provide an explanation is made.

Отримано 11.11.2011

БОНДАР О.М.

УКРІПЛЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЛИСТВЕНА В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ

В статті розглядається проблема еволюції фортифікаційних споруд Північного Лівобережжя X-XIII ст. на прикладі двох городищ в с.Малий Листвен Ріпкинського району Чернігівської області. Зокрема, про перехід від складних форм дерево-земляних конструкцій періоду становлення державності у X - на початку XI ст. до більш простих - етапу феодальних замків XII-XIII ст. Даний аспект має важливе значення у розумінні становлення феодального устрою на теренах Південної Русі.

Історія досліджень давньоруської фортифікації налічує вже більше, ніж півтора століття. За цей час дослідниками був накопичений солідний масив фактичного матеріалу, особливо за останні півстоліття, завдяки масштабним археологічним розкопкам. У сучасному науковому світі існують кілька методик реконструкції давньоруських укріплень. Їх авторами є П.О.Раппопорт [11], А.В.Куза [5, с.39-40], М.П.Кучера [9], Ю.Ю.Моргунов [10]. Особливий інтерес у дослідників викликає дослідження фортифікаційних споруд літописних укріплених центрів. Одним з таких центрів Південної Русі є літописний Листвен. Археологічний комплекс літописного Листвена складається з двох городищ і двох неукріплених посадів.

Городище-I розташоване в с.Малий Листвен Ріпкинського району Чернігівської обл. Займає мис надзапальної тераси, утворений річками Білоус та її лівою притокою Глинянкою (рис.1). За типологією П.О.Раппопорта і А.В.Кузи воно відноситься до типу простих мисових [5, с.39]. Майданчик городища рівний, овальної форми, має невеликий ухил у південно-східному напрямку. Рів і вал збереглися в західній та північно-західній частині городища. Напільний рів півколом відрізає городище від плато з північно-західного боку, його ширина коливається від 8 до 14 м, а сучасна глибина 1-1,5 м. Ще один фрагмент рову помітний із західного боку, його ширина становить 6 м, а глибина 0,4-0,6 м. У давнину рів, ймовірно, був заводнений. Висота майданчика городища над заплавою досягає 3-3,5 м, а на північному і західному схилах помітні сліди ескарпування. З північного і західного боку городище оперезане валом. Ширина його підосви коливається від 8 до 13 м, а висота від 0,4 до 0,7 м. Оборонні споруди городища з східної і південної сторін не збереглися. В'їзд, ймовірно, знаходився зі східної (напільної) сторони. Розміри внутрішнього майданчика городища на сьогодні становлять 85х70 м, (загальна площа 5545 кв.м). Оборонні споруди фортеці досліджувалися О.В.Шекуном та В.П.Коваленком у 1980 р. [7, с.2-8]. Саме ці дослідження дозволили встановити місцезнаходження літописного Листвена (1024 р.). Враховуючи результати цих розкопок, використовуючи нові методики у вивченні давньоруської фортифікації, була здійснена спроба реконструювати зовнішній вигляд і основні параметри укріплень городища кінця X - початку XI ст. Для виконання графічної реконструкції укріплень були використані стратиграфічні дані розрізу валу городища-I 1980 р.

Довжина городень, з яких були побудовані стіни фортеці, становила 6 м, тоді як їх ширина залишається невідомою в силу того, що траншея завширшки була усього 2 м. Вірогідно, що городні Листвена стояли не вздовж тіла валу, а поперек, коротким кінцем до напільної сторони. Така конструкція з поздовжніх городень потребує значних трудовитрат при спорудженні, однак виправдовує себе відразу з двох причин.

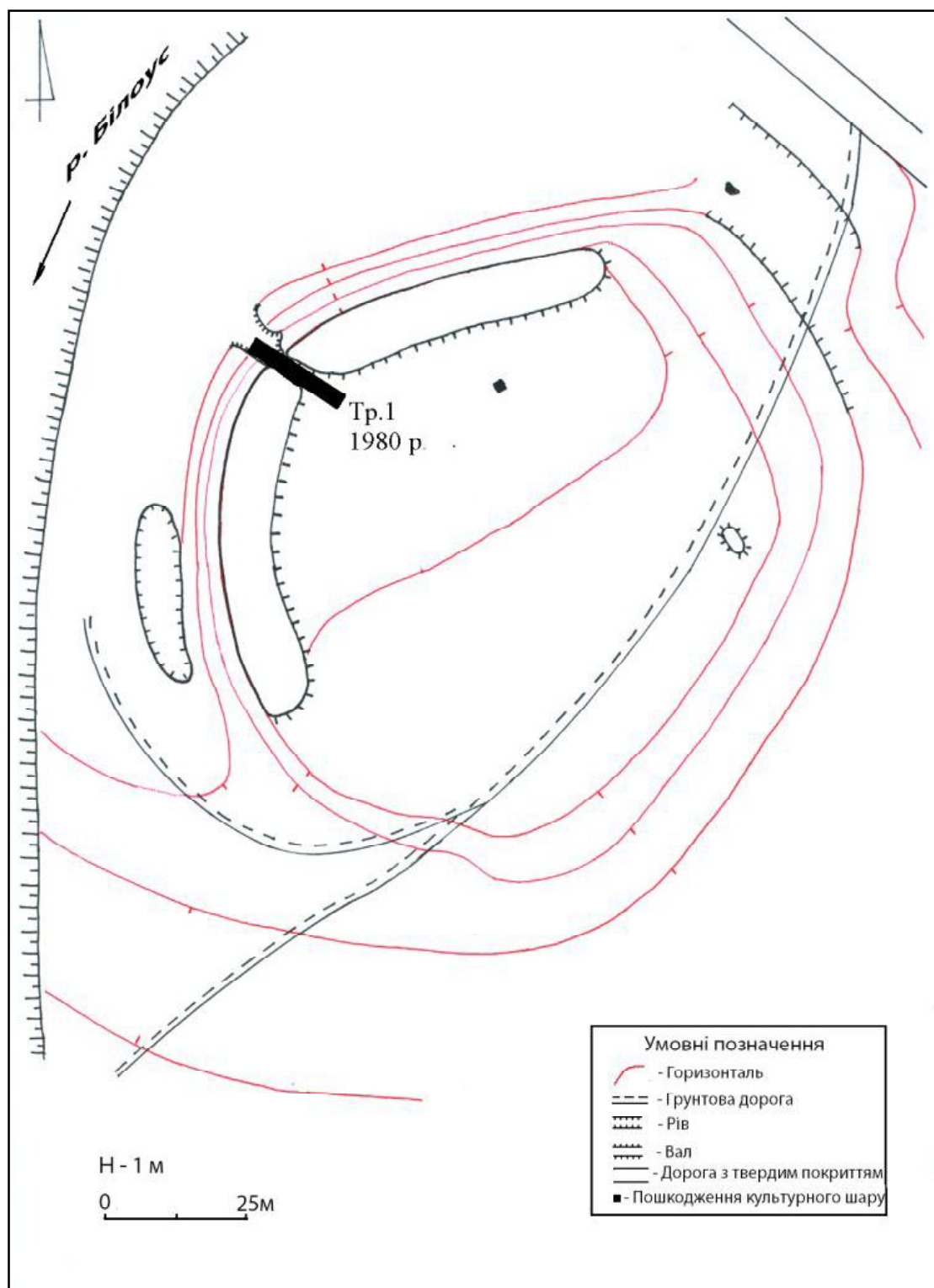

Рис.1. План городища-I в с. Малий Листвен. Топозйомка автора, 2010 р.

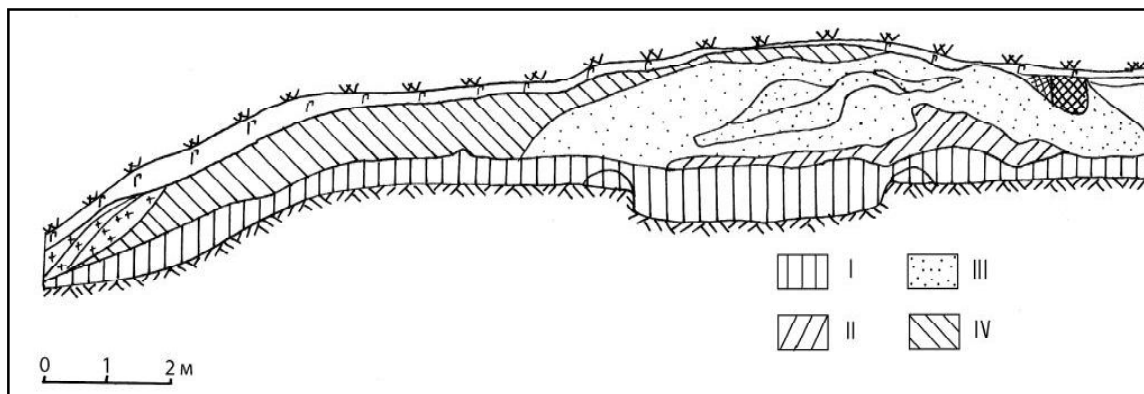

Рис.2. Розріз валу на городищі-I (за В.П.Коваленком): I - шари до спорудження укріплень; II - шари з дна городні; III - нижнє за поповнення городні; IV - верхнє заповнення городні

По-перше, з точки зору фізики, маса засипаної в городні землі при поздовжньому розташуванню конструкції менше тисне на напільну стінку городні, а резерв міцності дерев'яної колоди при зменшенні її довжини збільшується. На бічні стінки при поздовжньому розташуванні городні тиск зростає прямо пропорційно зі зменшенням ширини городні. Бічні стінки ставляться впритул одна до одної, а за законами тиску ($P=F/S$ (де P - тиск, F - діюча сила, S - площа) виходить $F1/S1=F2/S2$), що при однакових величинах числових виразів тиск дорівнює "0". Таким чином, тиск на всі стіни городні при поперечній конструкції зведено до мінімуму, а це, в свою чергу, призводить до збільшення терміну служби конструкції.

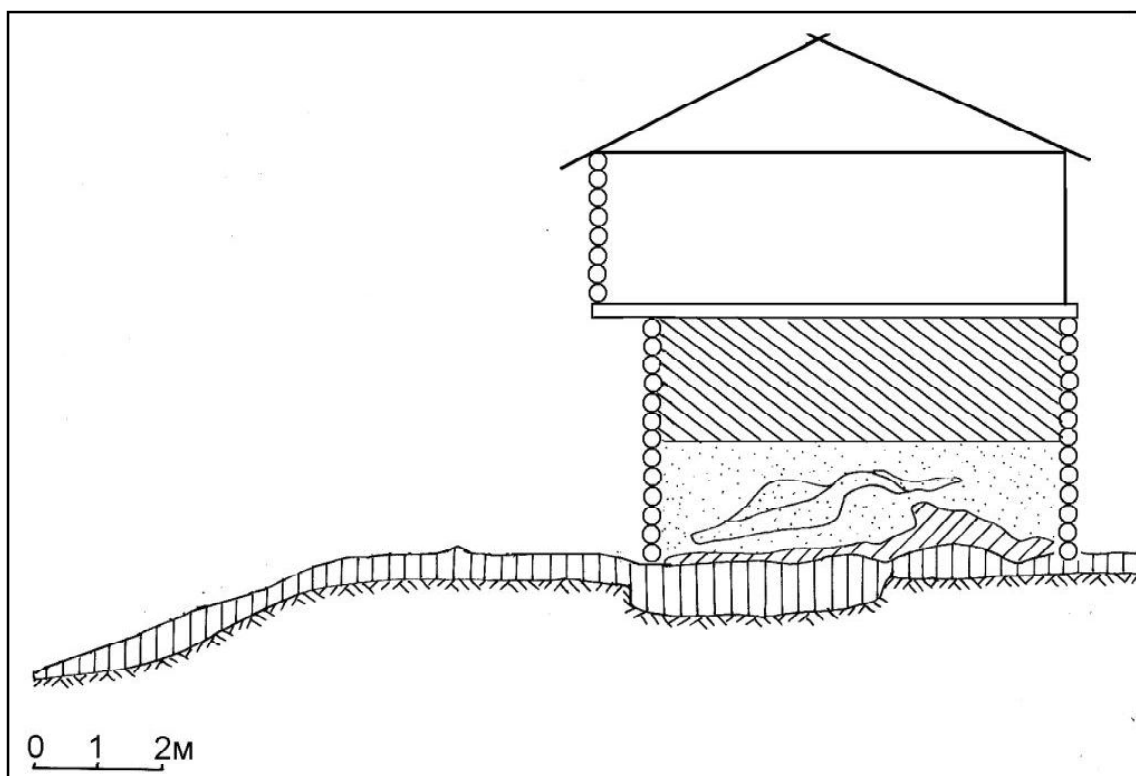

Рис.3. Варіант реконструкції укріплень літописного Листвена (городище-I) станом на початок XI ст.

По-друге, при поздовжньому розташуванні городні набагато легше пристосовувати до рельєфу місцевості, особливо враховуючи різні заокруглення по периметру. Подібна система розташування зрубних конструкцій у X-XI ст. притаманна не лише Листвену. Схожі укріплення наявні на городищі літописного Оргоща і датуються другою половиною X ст. [1, с.48-52].

За допомогою формули площі можна обчислити приблизну висоту городні, особливо враховуючи те, що вона у вертикальному розрізі є прямокутником з двома відомими величинами (площею і шириною). Можна стверджувати, що висота частини стіни, заповненої землею на Лиственському городищі-I, сягала від 3 до 3,5 м. При наявності заборол висотою від 1,8 до 2 м загальна висота стіни становила 4,5-5 м. Укріплення Листвена мали однорядні городні без клітей із внутрішньої сторони. Також слід відзначити, що сліди перебудови або ремонту укріплень відсутні, а це, в свою чергу, свідчить про один хронологічний період існування фортеці з кінця X - початку XI ст.

Городище-II розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти городища-I. Його можна віднести до городищ з кількома укріпленими частинами (тип IV за П.О.Раппопортом и А.В.Кузою) [5, с.40]. Городище має овальну форму розмірами 105x86 м, дещо витягнуту в південному напрямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів, що був виявлений в ході обстеження городища у 2010 р. (рис.4) [3, с.6]. Його ширина становить 22 м, а глибина - 1-3 м. Рів розділяє городище на два майданчики. Площа майданчика-I становить 1595 кв.м, а майданчика-II - 2960 кв.м. Висота майданчиків над заплавою становить 3-6 м. З напільного боку городище відрізане від плато ровом шириною до 23 м і глибиною до 2,5 м. Вал зберігся з напільного (висота до 4 м) і західного (висота до 0,7 м) боків. Для реконструкції системи укріплень даного городища, як і в попередньому випадку, використовувалися стратиграфічні дані розкопок В.П.Коваленка та О.В.Шекуна 1980 р. Одразу слід зазначити, що дані укріплення мали три будівельні горизонти (за версією В.П.Коваленка - два) [7, с.15]. До першого будівельного горизонту відносяться укріплення, датовані В.П.Коваленком кінцем XI - початком XII ст. Вони представлені залишками валу шириною близько 6 м. У зв'язку з тим, що цей шар пошкоджений пізнішими перебудовами укріплень, важко сказати, чи це були два ряди зрубів, поставлених уздовж тіла валу (городня і прибудована до неї кліть), чи однієї городні шириною близько 4 м (рис.5). На думку В.П.Коваленка, ці укріплення гинуть в середині XII ст. [7, с.15; 6, с.70].

Незабаром після їх загибелі на місці колишніх укріплень споруджуються нові. Це були собою два ряди зрубів. Із зовнішнього боку знаходилась засипана ґрунтом городня, шириною близько 3 м (рис.5), із внутрішнього - до городні була прибудована кліть. Висота цих укріплень, ймовірно, доходила до 2 м (без заборол) і до 4 м із заборолами. Після загибелі укріплень другого періоду, можливо в ході подій середини XIII ст., настає період тривалого запустіння укріпленого поселення. Залишки валу другого будівельного періоду дуже, сильно сповзають у бік майданчика городища. Третій будівельний період, на нашу думку, представлений досипанням тіла валу материковим суглинком. Він насипаний поверх кліті другого будівельного періоду і відмежований від культурного шару городища чіткою вертикаллю (рис.5). Реконструювати тип даного укріплення поки що неможливо. Датувати ці споруди також досить складно, і швидше за все, вони відносяться до пізнього середньовіччя (пізньосередньовічна кераміка в малій кількості зустрічається на городищі та поселенні біля нього) [2, с.34-36]. Та й в письмових джерелах Листвен знову з'являється лише на початку XVI ст. як прикордонний пункт між Московською державою і Великим князівством Литовським [8, с.18-19].

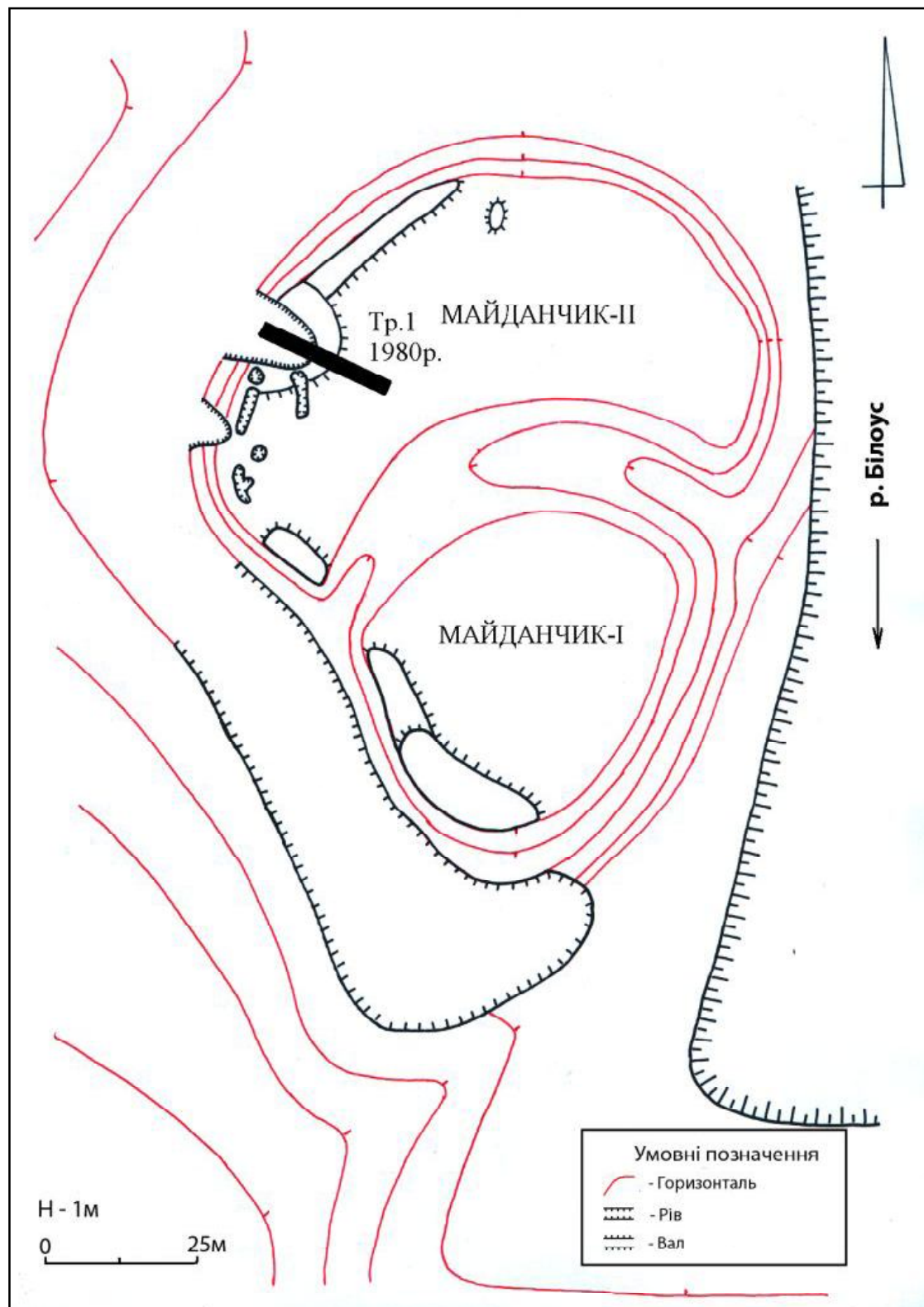

Рис.4. План городища-II в с. Малий Листвен. Топозйомка автора, 2010 р.

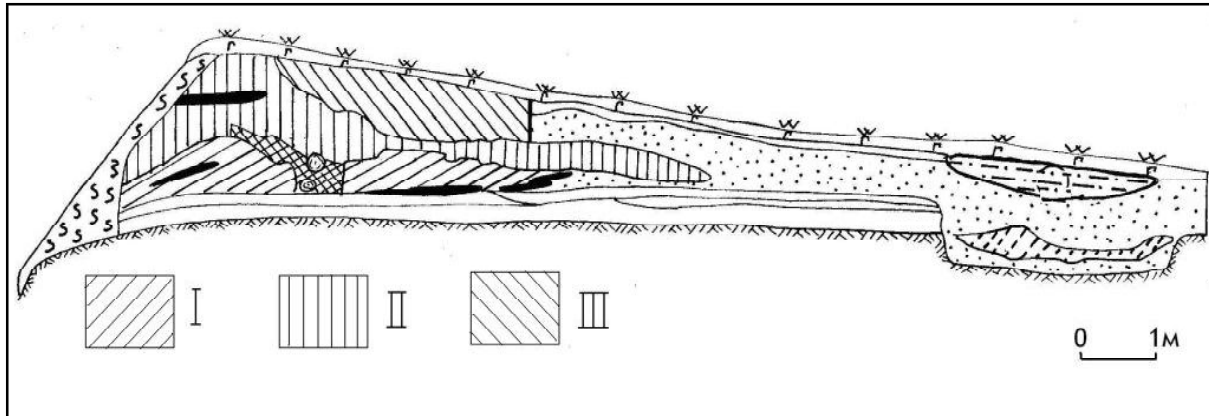

Рис.5. Розріз валу на городищі-II (за В.П.Коваленком): I - оборонні споруди кінця XI - початку XII ст.; II - оборонні споруди середини XII ст.; III - оборонні споруди пізнього середньовіччя.

Таким чином, укріплення літописного Листвена є яскравою ілюстрацією еволюції давньоруської фортифікації на території Північного Лівобережжя в X-XIII ст. Городище-I представляє собою залишки дружинного табору. Спорудження його потужних укріплень вимагало особливих трудовитрат і людських ресурсів. Укріплення цього городища, ймовірно, розташовувалися по всьому периметру, що є характерним для дружинних таборів X - початку XI ст. на території Північного Лівобережжя. Саме завдяки подібним укріпленням пунктам відбувався процес освоєння новопідкорених територій, також вони виконували функцію військових баз для походів князівських дружин на схід з метою підкорення слов'янських племен у X-XI ст. [4, с.82-87]. Наприкінці XI - на початку XII ст. укріплений центр поселення переноситься на інший берег р.Білоус. Ймовірно, городище-II є залишками феодального замку XII-XIII ст. Його укріплення у порівнянні з сусіднім городищем-I більш прості. Спорудження поздовжніх зрубів вимагає менших трудовитрат. Судячи із залишків валу, городні були тільки з південного та західного боків, тобто там, де копався рів. Городище-II складається з двох невеликих майданчиків, які в разі штурму обороняти легше, ніж один великий. Мабуть цим і пояснюється перенесення укріпленого центру з городища-I на городище-II.

1. Бондар О. Спроба реконструкції укріплень літописного Оргошу (за матеріалами досліджень 1981 р.) / О.М.Бондар // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали IX Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. - Чернігів, 2010. - С.48-52.

2. Бондар О. Літописний Листвен у післямонгольську добу / О.Бондар, Д.Дем'яненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. - Чернігів, 2011. - С.34-36.

3. Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні розвідки в сс. Малий Листвен, Звеничів та Клонів Ріпкинського району Чернігівської області у 2010 р. / О.М.Бондар // Науковий архів Інституту археології НАН України. - б/н. - Чернігів, 2011. - 35 с., 28 ил.

4. Бондар О. Військові табори середньовічної Європи доби формування державності / О.Бондар // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. - Випуск 73. Серія: Історичні науки. - №6. - Чернігів, 2009. - С.82-90.

5. Древняя Русь: город, замок, село. - М., 1985. - 432 с.

6. Коваленко В.П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П.Коваленко, А.В.Шекун // Советская археология. - 1984. - №4. - С.62-74.

7. Коваленко В.П. Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1980 г. / В.П.Коваленко // Науковий архів Інституту археології НАН України. - №1980/52. - Чернігов, 1980. - 30 с., 75 ил.
8. Кондратьев И.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV - першій половині XVII ст.)/ І.В.Кондратьев. - Чернігів, 2005. - 152 с.
9. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. - К., 1999. - С.252.
10. Моргунов Ю.Ю. Дерево-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю.Ю.Моргунов. - М., 2009. - 303 с.
11. Раппопорт П.А. Древние русские крепости / П.А.Раппопорт. - М., 1965. - 26 с.

Бондарь А.Н. Укрепление летописного Листвен в контексте эволюции древнерусской фортификации

В статье рассматривается проблема эволюции фортификационных сооружений Северного Левобережья X-XIII вв. на примере двух городищ в с.Малый Листвен Репкинского района Черниговской области. В частности, о переходе от сложных форм дерево-земляных конструкций периода становления государственности в X - начале XI вв. к более простым - этапа феодальных замков XII-XIII вв. Данный аспект имеет важное значение для понимания становления феодального строя на территории Южной Руси.

Bondar O.M. Fortification of chronicle Lystven in evolution of the fortification of the Ancient Rus

The article deals with the problem of the evolution of fortifications of North Left Bank in 10th - 13th centuries, the example of two settlements in the village Malyi Lystven of Chernihiv region. In particular, the transition from construction of wood and soil of statehood in the 10th - in the early 11th century, to more primitive construction - age of feudal castles 12th - 13th centuries. This aspect is important in understanding the formation of the feudal system on the territory of South Russ.

Отримано 12.03.2012

КРАВЧЕНКО О.М.

ПЕЧЕРИ ТА ПЕЧЕРНІ МОНАСТИРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII - XVIII ст.

У статті аналізуються причини виникнення печерних комплексів на території монастирів Лівобережної України. Наводяться писемні та археологічні свідчення існування підземних ходів та келій.

Будівництво печерних монастирів в Україні починається у великокнязівську добу. За даними археологічних досліджень у Києві та Чернігові будівництво найдавніших печер датується XI ст. Вони розташовані поблизу монастирів або церков і часто були єдиним комплексом, який будувався та розширювався впродовж кількох поколінь ченців. Після монголо-татарської навали практично всі монастирі Київської Русі занепали та були покинуті на багато років. Часто печери, які залишилися від монастирів давньоруського часу, були місцем переховування місцевого населення від татар, або кількох ченців-пустельників. Відбудова печерних монастирів на Лівобережжі починається у XVI ст. Їхнім вивченням займалися Т.Бобровський, Б.Вагнер, А.Щербань, О.Авагян.

Метою статті є аналіз причин заснування на території монастирів Лівобережної України печерних комплексів у другій половині XVII-XVIII ст.

На Слобожанщині процес будівництва підземель найімовірніше починається одночасно з будівництвом фортець. Так, воєвода Арсеньєв у звіті про будівництво Сумської фортеці зазначав, що у Сумах збудований тайник і вода у ньому добра [3, с.294]. Тайники та потерни були невід'ємною частиною улаштування сотенних та полкових міст Лівобережної України. Після укладання Андрусівського перемир'я 1682 р. слобожанські міста особливо піддавалися нападам татар, вони відбувалися практично щороку. У такій ситуації будівництво потаємних виходів з міста та захищених колодязів було вкрай необхідне.

На території Правобережжя печерні монастирі відомі з початку XV ст. У Києві досліджено комплекси печерних монастирів в урочищах Церковщина, Гнилеччина, та на території Китаєвського городища. Процес відновлення та будівництва печерних монастирів набуває поширення на території Лівобережжя України у другій половині XVII ст. У цей час починається відбудова колишніх печер (Антонієві печери у Іллінському монастирі та печери Єлецького монастиря у Чернігові) та розширення на той час існуючих - Печерський та Михайлівський монастирі у Києві [7, с.6]. На території даного регіону печерний комплекс досліджений на території Софроніївського монастиря поблизу Путивля [4, с.512].

Початок підземних ходів, за матеріалами досліджених печерних комплексів, був у церкві або схилі яру чи гори. Звідти хід міг виходити до річки. Такі ходи відомі за писемними джерелами у Сумах, Полтаві, Чернігові, Батурині та інших містах. На відміну від фортечних підземель, що мали один прямий прохід до води або вели за межі укріплень, монастирські печери часто були глухими і мали один вхід та розгалужену систему галерей. Згодом печери розширювалися, у стінках робилися ніші-келії та невеликі підземні храми.

В кінці XVI - на початку XVII ст. у Московській державі та Речі Посполитій починає відновлюватися традиція заснування печерних монастирів або скитів. Цей процес пов'язаний з поступовим залюдненням південних кордонів обох держав у цей період. Небезпека з боку татар та часті військові конфлікти між Московською державою та Річчю Посполитою впливали на вибір місця та будівництва обителі. У

переважній більшості ченці, які засновували монастирі, спочатку будували підземні печери. Вперше печерний монастир на Сіверщині виникає в кінці XIII - на початку XIV ст. на Чудній Горі, поблизу Путивля. Згодом на цьому місці було збудовано Софроніївський чоловічий монастир. Найпівденнішим печерним монастирем, який заснували православні ченці у XVI ст., є Дивногорський. Він єдиний з решти православних монастирів Лівобережжя заснований на великій відстані від московських фортець і розташований далеко в Дикому Полі. Постійна загроза з боку татар змушувала ченців будувати розгалужену систему ходів та келій. Проте навіть вони не давали повного захисту від нападів, про що свідчить той факт, що в кінці XVII ст. ченці саме з цього печерного монастиря заснували новий - на Пслі.

В кінці XVI ст. Московська держава починає укріплювати свої південно-західні рубежі - будується Белгородська засічна смуга. Поблизу Царево-Олексіївської фортеці (згодом - Новий Оскол) було засновано два печерних чоловічих монастиря - Карпівський Покровський Соловецький та Холков Царев Миколаївський [5]. Ці обителі засновані як печерні, згодом були збудовані наземні храми та келії, а печери стали частиною нового монастирського комплексу.

Виявлення та вивчення печерних монастирів археологами майже завжди носило випадковий характер. Не маючи на поверхні видимих залишків, печерні обителі виявлялися після обвалів або зсувів ґрунту. На території північного заходу Слобожанщини виявити залишки печерного монастиря поки що не вдалося. Філаретом у III томі *“Историко-статистического описания Харьковской епархии”* є опис підземного комплексу, який може інтерпретуватися як залишки невеликого скита або келії ченця-пустельника. У 1831 р. після сильного дощу в результаті зсуву ґрунту було виявлено печеру. Довжина печери становила 6 сажнів, висота 1,5 сажні. Стінки та звід печери були старанно вирівняними. В кінці печери на стіні було вирізано три хрести [9, с.140]. Ця печера знаходиться у лісовому масиві на північний схід від с.Рясне Краснопільського р-ну Сумської обл. Місцевість, де знаходилася печера має горбкувату поверхню, зі схилами, придатними для риття печери. Геологічний пласт світлого лесоподібного суглинку, в якому було викопано печеру, є добрим тепло- та гідроізолятором.

Печера розташована за 10 км на південний схід від містечка Краснопілля, поблизу старого Сагайдачного шляху. Таке розташування типове для переважної більшості слобожанських монастирів, заснованих у другій половині XVII ст. Початок заселення межиріччя Псла та Ворскли починається у 40-х роках XVII ст., коли на Ворсклі було засновано містечко Вольний [1, с.4]. Але масове заселення даного регіону починається тільки на початку 70-х років XVII ст. Це пов'язане з близькістю до Муравського шляху, яким татарські загони здійснювали напади на Московську державу.

Заснування переважної більшості слобожанських обителей відбувається відразу ж після будівництва фортеці. Це пов'язане з тим, що монастирі не могли захиститися власними силами, до того ж у перші роки існування вони залежали від пожертв з боку козаків та старшини. Найбільш рання дата заснування Краснопілля, підтверджена писемними джерелами - 1673 р. Відомо, що серед населення Краснопілля були черкаси та служилі люди [10, с.312]. Відновлення традиції будівництва печерних монастирів припадає на кінець XVI - початок XVII ст. На відміну від підземних комплексів наземних монастирів, де печери будувалися для поклоніння мощам, печерні обителі переважно були засновані ченцями-пустельниками. Їх метою було відгородитися від світу і вони не будували наземних споруд. Підземні монастирі не привертати до себе уваги і мали невелику кількість ченців. У більшості випадків їх кількість не перевищувала 5-6 осіб.

Аналогічні ряснянським підземні комплекси були досліджені Т.Бобровським та Б.Вагнером поблизу смт.Диканька [2, с.9-29] та А.Щербанем в Опішні на Полтавщині

[11, с.74-80; 12, с.133-135]. Досліджені на Полтавщині печери мають аналогічні розміри, топографічне та геоморфологічне розташування. На стінах підземелля в Опішні також було зображено хрести. Невеликі келії відомі також у підземних монастирях Любеча та Чернігова. У 2007 р. під час будівельних робіт на городищі №3 в м.Коростень Житомирської обл. було виявлено підземний хід, який було прокладено у щільному супіщаному ґрунті. За даними, які надали будівельники, хід мав аркоподібну стелю та бокові келії. У стінах ходу було зроблено заглиблені ніші. Не виключено, що даний хід, також розташований на городищі давньоруського часу, найімовірніше, є залишками печерного монастиря XVII-XVIII ст. На користь цього свідчать аркоподібна стеля, фрагменти димленого посуду, який було знайдено на схилах городища.

В кінці 90-х років XVII ст. було відкрито Антонієві печери у Чернігові. Другою половиною XVII ст. можна датувати комплекси печер у Любечі та Опішні. Найімовірніше, що виникнення печери поблизу с.Рясне орієнтовно можна датувати 70-90-ми роками XVII ст.

Таким чином, традиція заснування печерних монастирів та скитів була притаманною як переселенцям з Речі Посполитої, так і з Московської держави. Заснування печерних обителів не отримало значного поширення на території Слобожанщини. Монастирі, які були засновані як печерні перебудовувалися і отримували наземні споруди. Виявлена печера поблизу с.Рясне, описана Філаретом, як ми зазначали вище, імовірно є залишками скита ченця-пустельника. На жаль, на сьогодні не відомі засновники цього скита та його назва. Усна місцева традиція у XIX ст. пов'язувала будівництво цієї печери з ім'ям татарина Келембета та розбійниками [9, с.140]. Аналогічні перекази про печери існують і на Полтавщині та Київщині. Недовге існування скита ченців-відлюдників не залишило у народній усній традиції ні назви, ні імен ченців.

З початком масового заселення північного заходу Слобожанщини змінюється військово-політична ситуація в регіоні. Слобожанщина перестає бути прикордонною територією між Річчю Посполитою та Московським царством. В цей час будуються вже наземні монастирі. Однак постійна загроза з боку татар була причиною того, що обителі не тільки будують наземні укріплення, а й підземні келії. Саме підземелля часто ставали місцем переховування ченців під час нападів татар.

На території монастирів північного заходу Слобожанщини виявлено залишки поки що двох підземних комплексів. Це підземелля Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) та Преображенського Скульського монастирів.

Наявність підземного ходу, що можливо залишився від попередньої фортеці (Охтирський Благовіщенський монастир), дало поштовх до розширення та впорядкування цілого печерного комплексу в тілі гори. Підземелля виконували дві функції: перша - там розташовувалися келії ченців-печерників; друга - печери були місцем схову в разі нападу. Згодом, коли військова загроза минула, підземелля починають розширювати та удосконалювати. У печерних комплексах Київщини, Полтавщини та Чернігівщини улаштовуються келії, робляться підземні храми. Популярність печер може пояснюватися браком вільного місця на поверхні обителів. Обмежений муром монастир не міг виділити досить вільного місця для усамітнення. Для цього якнайкраще підходили печери. Якщо монастир був досить заможним та мав досить робочої сили, будівництво печер було досить вигідною справою. По-перше, збільшувалася територія обителів; по-друге, печери приваблювали паломників, що приносило додаткові надходження до бюджету монастиря.

Основні дані про підземелля Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря, пов'язані з ходами другої половини XIX ст., коли обитель було відновлено. Філарет повідомляв про монастирські підземні ходи як про старі та частково завалені.

На кінець 90-х років ХХ ст. було відомо про один вихід з підземель, який не був укріплений цеглою. Він розташований біля підосви північно-східного схилу гори. Це дає змогу віднести його до першого етапу функціонування печер. Ширина входу становила 2,5 м, висота - 1,5 м. Обстеження схилів городища впродовж кількох сезонів не виявили решток інших виходів. Цей вихід був розташований поряд зі старим руслом р.Ворскла та практично непомітний сторонньому спостерігачеві. Такі ходи робилися для непомітного виходу з фортеці до води. У писемних джерелах козацької доби такі ходи мали назву "тайник". Обов'язковими характеристиками "тайника" були непомітність та легкий вихід до джерела питної води. Недосконалість конструкції та перерва у функціонуванні Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастиря майже у 50 років призвели до руйнування практично всієї системи підземель. Піщані стіни під впливом температури та води швидко руйнувалися, а відсутність ремонту призвела до їх повного занепаду. Після відновлення обителі у 1842 р. починається будівництво нових печер. Цей підземний комплекс було побудовано з застосуванням червоної цегли, якою було викладено стіни підлогу та склепіння. Аналогічний устрій має Феодосієва печера, склепіння якої побудовано у XVII-XIX ст. [7, с.60].

Невеликий печерний комплекс, імовірно, існував у Сумському Успенському монастирі. Імовірне виникнення печер Сумського Успенського монастиря - початок XVIII ст. Саме цим періодом можна датувати фрагмент цегляної кладки підземних ніш. Аналогічні цегла та розчин зафіксовані у будинку Кондратьєвих у с.Червоне, нині - Сумського р-ну, Сумської обл., збудованому на початку XVIII ст.

Окрім підземних ходів, ченці часто влаштовували невеликі келії, що були вириті у схилі гори. Залишки такої келії виявлено на Преображенському Скельському монастирі. Геологічна структура мису, на якому у другій половині XVII ст. розташовувалася Скельська обитель, складається із шарів піску та пластів залізистого піщаника. На висоті 45 м від рівня заплави було виявлено залишки невеликого печерного комплексу, який було викопано у піщаному шарі гори під брилою залізистого піщаника. Вхід до печери розташований за межами майданчика городища. Печера була закладена між стіною монастиря та урвищем корінного берега. Такий самий принцип будівництва простежений на залишках підземного ходу у Охтирському Благовіщенському (Свято-Троїцькому) монастирі. Вона, найімовірніше, є залишком келії ченця-самітника. На це вказують невеликі розміри та важкодоступність на крутому схилі мису [6, с.246]. Аналогічні келії виявлено у 2005 р. у печерному монастирі поблизу смт.Диканька та смт.Опішня Полтавської обл. Там підземні келії з'єднувалися ходами та коридорами [2, с.23-27; 12, с.133-135]. Опублікований план їхнього комплексу дає змогу уявити, яким міг бути підземний комплекс Охтирського Благовіщенського монастиря у XVII-XVIII ст. Найімовірніше, через особливості рельєфу печери Благовіщенського та Преображенського Скельського монастирів не могли розбудовуватися за зразком обителів Гетьманщини. Невелика площа гори та наявність у геологічній структурі великих кам'яних монолітів змушувало ченців будувати невеликі келії, які з'єднувалися ходами.

Виникнення та поширення печер на території Лівобережної України пов'язане з популярним на той час поклонінням святим мощам. Мікроклімат печер сприяв муміфікації останків ченців, які були тут поховані. Постійна циркуляція повітря, постійна температура та низька вологість ставали причиною того, що мікроорганізми не могли повністю розкласти м'які тканини організму людини. Така природна муміфікація відома у багатьох печерах України. Найбільш відомі - це "Малі" та "Великі" печери Києво-Печерської Лаври. Печери, що за своїми природними властивостями не поступалися наземним житлам, також приваблювали ченців і як місце постійного перебування. Тут цілий рік

утримувалась стабільна температура та вологість. Такі печери мали кілька невеликих бокових келій, а пізніше під землею будували невеликий храм [7, с.6-60].

Отже, результати дослідження печерних комплексів монастирів Лівобережної України дають змогу зробити висновок про те, що всі підземні споруди були збудовані як частина монастирського архітектурного комплексу.

Вивчення аналогічних комплексів Києва та Чернігова дають змогу припустити, як могли бути улаштовані печери слобожанських обителів. Аналіз опублікованих джерел свідчить про те, що у монастирях були підземні комплекси, які мали келії та багатоярусні галереї. Виявлення печер монастирів північного сходу Слобожанщини утруднене передусім тим, що при улаштуванні печер ченці часто не використовували камінь або цеглу для кріплення зводів. При руйнуванні входів до печер на поверхні не залишається майже ніяких слідів. І хоча за писемними даними майже всі слобожанські монастирі мали підземелля, дослідити їх на даний час неможливо.

1. Берест Ю.М. Городище "Вольний курган" / Ю.М.Берест, О.В.Коротя // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. - Тези доповідей Четвертої Міжнародної студентської наукової конференції / [ред. В.О.Дятлов, Г.Ю.Івакін, В.П.Коваленко та ін.]. - Чернігів: вид. ЧДПУ, 2005. - С. 4-5.
2. Бобровський Т.А. Монастирський печерний комплекс поблизу смт.Диканька Полтавської обл. (за результатами спелео-археологічних досліджень у 2005 р. / Т.А.Бобровський, Б.У.Вайнер // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - К., 2007. - Вип.2, Ч.2. - С.9-29.
3. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В.Вечерський. - К.: НДІПІАМ, 2003. - 600 с.
4. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В.В.Вечерський. - К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. - 584 с.
5. Госархив Курской области, Р-3139, оп.1, д.25, л.50.
6. Осадчий Є.М. Монастирі північного заходу Слобожанщини / Є.М.Осадчий // Чернігівські старожитності. Науковий збірник / [ред. Ю.О.Соболь, А.В.Доценко, А.Б.Гаркуша, І.С.Шевчик, О.В.Дубенець]. - Чернігів: КП "Чернігівські обереги", 2009. - Вип.2. - С.244-251.
7. Толочко П.П. Таємниці Київських підземель / П.П.Толочко. - К.: Наукова думка. - 1968. - 84 с.
8. Филарет (Д.Г.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. - Отд.1. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 236 с.
9. Филарет (Д.Г.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. - Отд.III. - М.: Типография В.Готье, 1857. - 604 с.
10. Харламов В.О. Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В.О.Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). - К., 1998. - С.308-316.
11. Щербань А.Л. Параметри підземель Опішного / А.Л.Щербань // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей / [ред. Д.Я.Телегін, О.М.Титова, І.П.Бондаренко та ін.]. - К.: Вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. - Вип.16. - С.74-80.
12. Щербань А.Л. Дослідження підземель Опішні / А.Л.Щербань // Археологічний літопис Лівобережної України. - Полтава: Археологія, 2008. - №1-2. - С.133-135.

Кравченко А.Н. Пещеры и пещерные монастыри второй половины XVII - XVIII вв.

В статье анализируются причины возникновения пещерных комплексов на территории монастырей Левобережной Украины. Приводятся письменные и археологические свидетельства существования подземных ходов и келий.

Kravchenko O.M. Caves and cave monasteries of the second half of the XVII - XVIII cent.

Reasons of the cave complexes appearing on the territory of the Left-banked Ukraine monasteries are analyzed in the article. The author delivers written and archeological evidences of the existence of underground passages and cells.

Отримано 20.03.2012

ГИРИЧ І.Б.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ЦІННІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті проаналізовано ставлення до української мови широких кіл українського суспільства, і передусім діячів національного руху. Простежено процес усвідомлення рідної мови не тільки як засобу обслуговування культурних потреб, а й як невід'ємного компоненту цивілізаційної інституціоналізації.

Мова як цивілізаційно-суспільна вартість

Ми починаємо українське відродження з 1798 р., часу появи “Енеїди” І.Котляревського, але лише через 100 років з’явилася перша наукова історія українського народу написана українською - “Історія України-Руси”, яку і слід вважати початком усвідомленого етапу українського руху, часом опанування суспільством постулату про культурну окремішність українського народу. Знадобилося 100 років, щоб від неусвідомленого українського, як культурної частини якоїсь більшої цивілізаційної спільності, українські інтелектуали ствердили конечність української відрубності, як шлях для українства на майбутні часи. Ця відрубність-окремішність мала бути замаркована українською мовою як мовою української цивілізації, відокремлюючися, нарешті духовно від російського і польського культурних масивів.

Знадобилося 100 років, щоб заповнити величезну культурну прогалину для ствердження культурної спроможності української мови на цивілізаційне обслуговування українського народу, як рівнорядного іншим цивілізованим народам, що мають свою мову і творять на ній світові духовні вартості.

Діячі національного відродження першого романтичного етапу відчували культурну неспроможність української мови виконувати таку функцію. М.Максимович своєму західноукраїнському кореспонденту Д.Зубрицькому писав, що в Наддніпрянській Україні “не може бути [повної] словесності південноросійської [українською] мовою - нею можуть бути і є лише окремі твори: Котляревського, Квітки, Гребінки та ін.”. М.Максимович вважав, що перед українською мовою й усною народною поезією стоїть завдання збагачувати спільну для росіян і українців російську літературну мову [1].

П.Куліш - людина перехідного покоління, романтик і сучасник М.Максимовича у проблемі “мова і цивілізаційний вибір” належав вже другому українофільському етапові. Він став головним стовпом культурного відсепакування української мови від загальноросійського стовбуру. Але на початках своєї діяльності він ще поділяв вповні погляди М.Максимовича. Про це він зазначав у своїх спогадах про М.Костомарова. Говорячи, що з палкого неприймача російської духовної культури і політичного сепаратиста часів юності він “сделался киевским русичем, не исключавшим уже из общего наследия прочих русичей - клязменских, московских, новгородских” [2, с.212]. П.Куліш не лише, як М.Максимович стверджував цінність українського фольклорного слова, але й закликав росіян самим збагачуватися духовними вартостями, що дає українське народне слово і красне письменство. Він закликав попечителя Петербурзького навчального округу і свого благодійника Петра Олександровича Плетньова вивчати українську для збагачення майбутньої загальноросійської мови. Він казав П.Плетньову, що “за його незнання української мови

дивився на нього, як на людину, що не отримала цілком руської літературної освіти”. Натомість останній дивився на П.Куліша, як на “напівпотвору” за його “українічину” - головний недолік, що ставав йому на заваді до формування дружніх відносин [2, с.212]. Кожний свій твір П.Куліш надсилав до бібліотеки П.Плетньова для його нащадків, які мають зрозуміти помилку Петра Олександровича у майбутньому.

Саме, щоб здолати російські упередження в поглядах на українську мову П.Куліш свою “Чорну Раду”, яку почав писати в Україні російською мовою, в Петербурзі продовжив уже українською.

На відміну від М.Максимовича, П.Куліш українську мову кваліфікував саме як окрему “мову”, а не “наріччя”. Випередивши в цьому багатьох діячів, що перейшли увесь українофільський етап у переконаннях доби М.Максимовича. В листі до Михайла Олександровича П.Куліш у 1856 р. писав: “*надобно писать: малороссийский язык, а не наречие*” [3, с.327]. Того ж року ті ж речі він писав слов’янофілу С.Аксакову: “*не называйте малороссийский язык наречием: это большая ошибка, “незнанья жалкого вина”! Шевченко в переложениях Псалмов сделал уже первый шаг к тому. “Черная рада” делает второй шаг. Это не нападение на ваш русский язык; это возрождение упавшего истинно русского языка и стремление возвратитъ вам язык московский к источнику красот его*” [3, с.324].

Вже тут ми бачимо намагання повернути в лоно української культури князівської церковно-слов’янської мови, узурпованої російською культурою на правах нібито ретранслятора часів київської культури. Звідси походить й намагання П.Куліша збагатити сучасну українську мову церковно-слов’янізмами, які до П.Куліша й самими українцями часто-густо сприймалися як питома належність російській мові, яка одідичила мову православної “русской” церкви.

П.Куліш в українській мові мав виразника народного духу, який формує народність. А цей дух і письменство треба вести не з козацьких часів, як переважно вважали більшість кирило-мефодіївських братчиків, а від часів Київської держави - князівської Руси. “*Дух наш зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об’явивсь недавнього часу писаннями українськими*” [4, с.134].

При цьому П.Куліш мав на увазі, безумовно, писання Тараса Шевченка. Саме його безсмертний “Кобзар” продемонстрував невичерпні мовні потуги українського слова, зв’язав мовну форму, духовні стремління народні і змістовну складову життя народного.

Мова, коли її розуміти як цивілізаційний здобуток, за П.Кулішем, є зброя не стільки культурна, скільки політична. Тому й погоджувався він з М.Катковим, речником російського шовінізму, який літературного відродження в Україні боявся більше за польське повстання 1863 р. “*Польське повстання есть ніщо, - писав Пантелеймон Олександрович, - як порівняти його з повстанням літературної України. Там ... відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині... І се нам немалий прогностик, що ми літературною пропагандою утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатиметься чимось кращим, ніж цяцьковані мітри...*” [5, с.158].

Мова, рідне слово для П.Куліша - загальнонаціональний й всестановий скарб, який мусить поєднати “паненят з мужичинятами”. “*Воно - великий завіт незнаной нашої предківщини. Воно - правдиве пророкування нашої будущини*” [5, с.159]. В “Хуторній поезії” 1882 р., в час останньої спроби відштовхнувшись від російщини,

будувати українське майбутнє на спілку з поляками. П.Куліш збирався це робити засобами пропаганди культурних досягнень мови й словесності. Бо мова зберегла українців серед *“чужеплемінного натовпу, слово наше ховалось тільки в невмирущих піснях та в тайниках наших сімей..., недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторонь, - вітійствував П.Куліш у своєму “зазивному листі”* [5, с.160].

Не випадково саме П.Куліша варто назвати ключовою фігурою українського руху, яка намагалася українську мову поставити на службу українському рухові. Йому належить ідея видавання шкільних читанок для школи, а отже ідея мовної індоктринації мас мовним питанням. Він розробляє основи першого питома українського правопису, відірваного від російського, що розпочав шлях української культури до своєї окремішності. П.Куліш спричинився до формування міфу мови і слова Т.Шевченка, як мови окремішньої нації. Тому цілком мають рацію ті історики і сучасники П.Куліша (В.Петров, І.Петрункевич та ін.), які вказували на політичне культурництво П.Куліша. Стверджуючи, що таким чином сформульоване культурне завдання для української мови будувало фундаменти й політичної окремішності України.

Діячі українофільського етапу 1860-1890-х років продовжили справу П.Куліша. Але далеко не всі, а радше меншість, розуміла далекойдучі плани Пантелеймона Олександровича. Більшість з них залишалися не політичними культурниками, бо не визнавали всеохопних функцій української мови в культурному поступі народу.

Але саме українська мова стала зовнішньою ознакою виділення з польських гмін перших українофілів-хлопоманів. Разом зі зміною польських історичних строїв на домоткану селянську свитку відбувалася й заміна польської мови на українську [6, с.51].

Микола Костомаров українську мову розглядав як один з головних чинників національного відродження. Бажання займатися історією народу йшло в парі з намаганням творити поетичне мистецтво українською мовою. М.Костомаров на два роки раніше за *“Кобзар”* Т.Шевченка видав свої *“Украинские баллады”*. Захопившись народною творчістю, він намагається цю творчість ретранслювати на тогочасну Україну через твори українською інтелігентної публіки. *“Любов до малоросійського слова, - писав М.Костомаров у своїй автобіографії, - все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, піддається незаслуженому презирству. Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої класи, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу”* [7, с.82].

У обґрунтуванні хлопоманства в польськомовному і польськочультурному середовищі, українського вибору традиційно польської інтелігенції вирішальний вплив так само зробила українська мова селянства як основного представника українського народу. Один з перших хлопоманів Б.Познанський пригадує перші дискусії 1859 р. в польськочультурному середовищі в хаті Ф.Панченка на Маріїнсько-Благовіщенській у Києві - українського селянина з Київщини, але людини для якої польська мова була близькою. На цих диспутах були присутні ті польські студенти-українофіли, які традиційно визнавали постулат *“Історичної Польщі”* і спочували відродженню польської держави в межах 1772 р. Були присутні, крім господаря, В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, В.Василевський, Віцус, Пржеднелський. Перші троє висловили думку, що саме українська мова мала стати мовою культурного спілкування для суспільства, яке визнає постулат, що влада на території України має належати українському народові. Хоч сама розмова велася польською мовою. А на зауваження

з цього приводу про таку невідповідність Пржеднелеського Т.Рильський відповів, що у мірі розвитку українців, розів'ється й їхня мова до такої міри, що можна буде нею послуговуватися для обговорення таких абстрактних понять, для яких сьогодні доводиться послуговуватися польською і російською мовами [8, с.99]. Фактично на цьому зібранні на мовному принципі відбулася самоідентифікація себе українцями тих людей, які до 1859 р. автоматично за політичним принципом визнавалися поляками.

Цікаво, що саме польськокультурне середовище українофілів вилонило тих майбутніх українців, які визначили пріоритет українського слова над російським, хоч і більшість їх у своїй публіцистичній, науковій діяльності, а також у громадській праці і особистому житті послуговувалися мовою російською. Лівобережні українці, нащадки історичної Гетьманщини, люди Південної України і слобожанці були куди більш стійкішими поборниками російщини. Один з них, російський і український письменник історичний романіст козаччини, Данило Мордовець, у 1870-ті роки писав: *“Надо радоваться, когда в человечестве будет языком меньше, - все ж одной перегородкой меньше для человеческого сближения”* [9, с.23]. Таке безнадійне відношення до можливостей відродження українського слова було пов'язане з безрадісною суспільною атмосферою імперського культурного диктату. Олександр Гнатович так визначав тодішню суспільну атмосферу в підросійській Україні: *“Українське слово, як наймаркантніша ознака українського національного життя, засуджено було на смерть, його “не було, нема й немає бути”, то мусить і слід його загинути; коли фактично не сила було винищити його в ужитку народньої маси, то в кожному разі на поверхні громадського життя йому не було місця”* [10, с.247].

Під дамоклевим мечем російської цензури та царських каральних органів українофіли доходили думки, що врівноважити суспільне значення української мови до російської і польської буде неможливе. Провалля між їхніми функціональними можливостями, здавалося, лише зростало. Заборони 1863 та 1876 рр. прирекли українознавчі дисципліни: етнографію, історію, літературознавство провадити російською мовою. Зневіра поселялася в серцях самих ідеологів підросійського українства. Так, Володимир Антонович, лідер Старої Громади в Києві, читаючи в 1890-ті роки курс публічних приватних лекцій про козаччину, вже не покладав надій ув'язати воєдино питання свідомості і проблему українського мовлення реципієнта. Він наголошував, що мова не є визначальним означником національної самоідентифікації. Він писав: *“Національність охоплює всі функції душі людини. Великою помилкою думати, що національність залежить виключно від мови... Народ може від сильних утисків змінити ознак внутрішніх, духовних. За 700-літнє поневолення ірландців 3/4 їх перемінило свою мову на англійську..., але національний тип ірландців і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий”* [11, с.232]. В кінці життя ці його думки ще більше скріпилися. І у 1905 р., коли В.Антонович в *“Записці в справі обмежень української мови”* повторив майже те саме, стверджуючи, що не варто змішувати два різних поняття - державу і національність¹, що *“після 600 років тиску англійцям вдалося позбавити більшість ірландців їхньої мови, але попри це ірландці визнають себе окремою національністю, і в парламенті й на мітингах ведуть вперту боротьбу з англійцями на англійській же мові”* [12, с.88].

Київські старогромадяни в цілому підтримували мовний утраквізм на своїх зібраннях. Так, Олександр Кістяківський згадував, що 1883 р. на вечорі під час відзначення шевченківських роковин панувала змішана російська і українська мова [13, с.395].

В київській Старій Громаді активно ідею впровадження української мови в літературне життя та сферу абстрактних понять займалися саме ті люди, які підтримували ідею Галичини - українського П'ємонту та порозуміння з поляками для плекання соборницької культури за межами російських політичних впливів. Ними були В. Антонович та О. Кониський. Останній за прикладом П. Куліша у 1880-х роках тимчасово переїжджав до Львова для редагування першого народовського суспільно-політичного журналу "Правда".

Велику справу для погляду на українську мову як мову сучасного європейського життя зробив М. Драгоманов, який у другій половині 1870-х розпочав видання неперіодичних збірників "Громада", які заманіфестували українською домагання наддніпрянців в сфері політики і культури. Разом з тим низка членів Старої Громади сумнівалася у доцільності української мови для "Громади", боячися, що через мову видання не буде мати широкої підтримки і навіть зможе стати цікавою російськомовному читачеві. О. Кістяківський писав у щоденнику: *"Уже по одному этому журнал будет иметь самую узкую программу и самый ограниченный круг читателей. Между тем, как стань Драгоманов на точку зрения общерусскую, начини издавать газету или журнал на общерусском языке, станет издание органом вопросов общерусской общественности"* [14, с.264]. Між тим, саме цей факт визначення з мовою треба поставити в заслугу М. Драгоманову. Таким вибором він засвідчив постанову самого українського питання на міжнародній арені, і саме це питання вивів зі сфери російського інтересу у царину всеєвропейської проблеми.

М. Драгоманов же став фактичним родоначальником україномовної соціалістичної літератури. Під його кермуванням розпочав наукові економічні дослідження С. Подолинський. Активно почали публіцистичну діяльність молоді радикали І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик.

Український політичний етап визвольного руху - середина - друга половина 1890-х років поклав край мовному дуалізму. Українська еліта, що запламувала культурництво і розпочала етап політичної діяльності в українському русі відкинула двомовність і свою літературну діяльність намагалася провадити українською. Почала формуватися літературна наукова і публіцистична мова. Великий вплив на Наддніпрянщину справила Галичина, де з 1891 р. фонетичний правопис української став одним з офіційних мов Австро-Угорщини. У підросійській Україні літературну українську мову в ділянці науки, публіцистики впроваджували діячі нового покоління Старої Громади, які об'єдналися у 1896 р. навколо видавництва "Вік".

Діячами, які визнавали імператив українського мовлення у повсякденному житті та політично-культурній роботі були Б. Грінченко, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Прокопович та деякі інші. Переворот у ставленні до української мови як свідчення української окремішності відбувся завдяки діяльності М. Грушевського в середовищі Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Між ним і "віковцями" був налагоджений контакт і при відсутності можливості до 1905 р. (Першої російської революції) вести роботу з видання суспільно-політичної періодики у широкому масштабі на Наддніпрянщині, ці публіцисти активно друкувалися у виданнях Львова: журналах "Зоря", "Життя і слово", "Літературно-науковий вісник".

У 1905-1914 рр. українська мова здобула собі громадянство у Наддніпрянщині, як мова газет і журналів. Якщо у кінці XIX ст. на початку XX ст. нею опікувалися ліберально-центристські сили - Всеукраїнська організація, Товариство українських

поступовців, Радикально-Демократична партія, то вже після 1905 р. і появи “Самостійної України” українська мова одержала підтримку з боку українських марксистів, передусім есеїстів.

Функціонування української мови у суспільстві

Сама лише декларація цивілізаційних можливостей мови ще не означала її щонайскорішого впровадження в суспільно-культурне життя. Більше того національна самоідентифікації зовсім не була прямо пропорційна з вживанням української мови в суспільно-громадському житті. Що ж до функціонування української в широкому суспільному загалі, то середина ХІХ ст. була тою межею за якою відбулося різке витіснення рідної мови з меж міст. Економічний переворот і господарська капіталізація суспільства несла із собою тотальну русифікацію наддніпрянських міст. Особливо тих, де розвиток отримувала важка індустрія, вугільно-металургійна та машинобудівна промисловості. Там же де продовжувала домінувати традиційна аграрна цивілізація, українська мова і у другій половині ХІХ ст. зберігала домінуючі позиції.

Більше того, можна було казати про тотальну перевагу української мови й навіть її українізуючий вплив на інші національні мови краю. Є.Чикаленко, який дитинство провів у рідних Перешорах на півночі Херсонської губернії (сучасної Одещини), згадує про 1860-ті роки, як перешорські панки-землевласники, які були нащадками молдавських виселенців говорили чистою українською мовою. Тільки старі пани та, особливо баби, між собою говорили молдавською. Але більшість цього пришлого елементу були поглинуті селянською стихією, бо землі ці були переважно заселені українцями з суміжних подільських територій. *“Тільки часом, - писав Є.Чикаленко, - зяті їхні, чужосторонці, що поприставали у прийми, вносили покалічену московську мову та взагалі іншу атмосферу в патріархальне життя перешорських панків, але таких всі не любили”* [15, с.160].

Подібна ситуація залишалася в аграрних регіонах Правобережної України, між територіями традиційної Речі Посполитої і степами Нової України в причерноморщині й у 1870-х - на початку 1880-х років. С.Єфремов відзначав, як на півдні Звенигородщини польське дрібноземельне панство села Пальчик зверталося до селян сусідів лише українською мовою, хоч розмовна мова родинна і була польська. С.Єфремов відзначав, що *“офіційна система ворожнечі та ненависті терпіла крах там унизу, при землі, якщо панство не було поєднувано з пануванням”* [16, с.153].

Разом з тим, саме це сільське панство першою ставало здобиччю русифікації. І своїм *“чтоканьем”* і *“піджаками”* вело на селі перед. Зовнішні атрибути міської культури дозволяли цьому панству відірватися хоч назовні від сусіда-мужика і нібито опинитися на вищому культурному щаблі. Навпаки *“мужик, вертаючись з москалів, складав мундира в скриню на спомин або до якоїсь okazji, надягав свиту і за якийсь місяць з його розмови вже й не видно, що його переїхала була своїм казарменним колесом російська культура”* [16, с.151].

Якщо соціально вищий прошарок на селі найперше підпадав русифікаційним процесам, то у місті навпаки, якраз селяни пошвидше намагалися позбутися *“провінціалізмів”* і стати в рівень *“вищої”* міської російської культури. Навчаючися в Єлизаветградському реальному училищі у 1870-х роках, Євген Чикаленко згадував, що *“найменше говорили українською мовою і найменше цікавилися українським рухом селянські хлопці, вони одні й соромилися рідної мови і не признавалися до неї..., бажаючи швидше позбутися отого тавра - “мужицтва”* [15, с.87].

Найпотужнішим джерелом русифікації була російська школа. Саме там молода людина примушена була спілкуватися російською і зрештою забувати рідну українську, гідуючи нею. Причому найбільше цей нівелюючий прес відчувався у державних класичних гімназіях. Менше в реальних школах і духовних училищах та семінаріях, а також комерційних школах. Є. Чикаленко згадував як у Єлизаветградському училищі ніхто не переслідував за розмови між собою українською, як це робилося в державних гімназіях. Навпаки вчителі ботаніки, приміром, називаючи рослини латиною приводили український відповідник, а на уроках російської словесності викладач вчив як розрізняти, де писати в словах -ять-, коли в “малоруській” мові чується -і- тоді в такому слові російською треба писати -ять- [15, с.86].

Духовна школа в Україні була ближчою до української мовно-духовної стихії. Перед в цьому вів подільський регіон, де українська мовна стихія була пануючою в родині сільських пан-отців. Олександр Лотоцький згадував у своїх споминах про Кам'янець-Подільську гімназію у 1880-ті роки. Попри те, що майже сто років ця семінарія служила русифікаційним цілям, в стінах її повсюдно і безроздільно панувала українська мова. Лише два семінаристи на кілька сот зі старших класів взяли собі за моду вживати у розмові російську з засадничих мотивів. Вживання української було настільки природним явищем, що якщо в когось прохоплювалося російське слово, це відразу викликало у співбесідників іронічну репліку. Так само і священники з селянами переважно говорили українською. О.Лотоцький пам'ятав лише трьох священників, які говорили російською. Хіба проповіді з амвону говорили російською, бо підручники з гомілетики давали зразки лише російськомовних проповідей [10, с.35].

В вищій духовній школі - Київській духовній академії (КДА) - ситуація була вже дещо іншою. Там вже вчилися не лише представники українських сіл і міст: близько половини учнів складали випускники російських середніх духовних закладів. В КДА ледь не половину набору студентів складали абсолювенти з Костромської, Володимирської, Ярославської губерній. Професура і ректор намагалися провадити навчання в обрусительсько-централізаторському дусі. Тому в стінах КДА відчувався мовно-національний українсько-російський антогонізм. Коли російський студент чув українську мову і нерозумів значення слів, він часто вступав в спір і полеміку, казав про необхідність говорити на “общепонятній” “загальноросійській мові”. Через що часто траплялися гострі полеміки з екскурсами в історію українсько-російських відносин. О.Лотоцький пише, що в таких полеміках часто на українській бік вставали і ті “самоотверженные малоросы”, які перебували на доброму рахунку у академічного начальства, “приборкане штучно національне почуття відживало від грубого дотику національної нетерпимості і зоологічних апетитів” [10, с.108].

Українська мова в устах освіченої інтелігентної людини сприймалася як великий дивогляд і звертала увагу навколишньої публіки. Галичани у другій половині ХІХ ст. вже мали хоч і невеличку, але україномовну європейського типу інтелігенцію. Наддніпрянці цим ще не могли похвалитися. Старшина австрійського флоту Ярослав Окуневський, побувавши в с.Кам'янка на Дністрі в Подільській губернії, на кордоні з Австро-Угорською імперією, пише про враження, яке його українська мова справила на російськомовних “батьюшок”: дивина говорить українською “хоч на хахла не похож”. Але почувши українську з вуст інтелігентної людини, вони відразу ж заманіфестували свої національні почування, що й вони українці “та лише уряд не пускає” [17, с.416].

Права громадянства української мови у міському середовищі на очах мінялися. Ще в 1860-1870-ті роки невеличкі міста були всуціль україномовними, а через 30-40

років вже майже на сто відсотків російськомовними. Брат відомого громадського діяча М.Комаря (Уманця) О.Ф.Комаров журився Є.Чикаленкові, що в Олександрівську (нинішньому Запоріжжі) на початку 1870-х років чиновники й міське населення говорило українською, а тепер місто настільки обрусіло, що майже не почуєш рідної мови [18, с.281]. Цю розмову підслухав кондуктор і прокоментував слушно: *“А хіба він не знає, що тоді всі говорили своєю мовою, бо іншої не знали, вони були темні, а тепер оті скільки душ, що говорять по-своєму, то вони говорять вже свідомо, а один свідомий вартіший за тисячі темних”* [18, с.282].

Сам Є.Чикаленко згадував свої молоді час і повітове місто Анан'єв на півночі Херсонської губернії (сьогоднішньої Одещини). Там ще на початку 1890-х років не можна було почути московської мови. *“Чиновники говорили між собою по-українському; міщани, виселенці з Полтавщини, так звані задніпрянці, говорили чистою українською мовою, а міщани, виселенці з Молдови, говорили по-молдаванському; жиди яких більшість в Анан'єві, крім свого жаргону, говорили й по-українському, і по-молдаванському”*. На 1913 р. *“ще тільки міщани говорять між собою по-своєму, а жиди й чиновники вже всі говорять по-московському, або ліпше сказати російським жаргоном”* [18, с.281-282].

Українська мова і свідомість в Києві

Столиця України Київ одна з перших зазнала потужного асиміляційного впливу. До часу збереження магдебурзького права Києво-Поділ ще лишався цілком українським містом, про що свідчить і відома пам'ятка - віршований анонімний твір про плач киян з приводу ліквідації магдебургії і заснування російської думи в місті. Цей твір було написано розмовно-українською мовою в 1830-х роках. Але вже в середині ХІХ ст. у Києві утворилося стале міщансько-російське середовище, якому нелегко було протистояти і опиратися. Про це своє перше, у 1891 р., негативне сприйняття Києва пише С.Єфремов: *“Для мене, що в Умані жив серед сільських обставин, спершу був тяжкий і чужий цей обрусілий характер великого міста, але незабаром, побувши на окраїнах міста, я зрозумів, як неглибоко пішло це обрусіння і як поверхово воно прищеплено. Принаймні, на базарах, як наприклад, на старезному Житньому, вже панувала українська мова, а бували цілі місяці, коли Київ розцвітав чисто етнографічною красою”*. Наступали великодні дні і до Києва прибувало багато прочан, коли місто по колоритності перетворювалося на суто українське місто, *“тоді кругом лунала тільки українська мова. Крамарі-жиди й київські міщанки раптом згадували, що вони можуть говорити чудовою українською мовою”* [19, с.231].

Майже подібне сприйняття Києва було і у О.Лотоцького. Він, поживши трохи в місті, згадав вірш буковинця О.Маковея, навіяний сумними враженнями від його обмосковленого стану: *“Тримтить моє серце: не чую нігде / Тих слів, що учила нас мати.../ Де ви поховались, мої земляки,/ Що вас тут нігде не видати?”* Олександр Гнатович так само виносить Києву невеселий присуд: *“... Громадське життя в Києві не мало характерних українських рис національних, дістаючи лише часткове забарвлення в певних ділянках”* [10, с.159-160]. У 1890-х роках загнане режимом русифікації у темний куток, українське життя Києва відзначалося рисами вузького гуртківства. Воно жевріло по цих нелегальних гуртках і на прилюдне життя майже не виходило, організаційно на публіку не виринали, а тому й не було помітним сторонньому оку. Духовною їжею цих гуртків були поодинокі галицькі видання такі, як *“Зоря”*, *“Правда”*, *“Народ”*, що контрабандно потрапляли на підросійську Україну [10, с.158].

М.Галин пізніший старогромадівець і перший голова Медичної секції Українського наукового товариства у Києві, який мешкав у місті від ранішого періоду до часів, коли попали до нього товариші по видавництву “Вік”, невтішно підтверджував ту істину, що в культурному сенсі Київ був російським містом. Він ніби підтверджував незаперечну істину, що “висока” російська культура притискала до землі “низьку мужицьку” українську, вербуючи з етнографічної маси українців все нових і нових adeptів російської вишності на українській землі. Але й міграційні процеси робили свою неминучу нівелюючу справу. Він писав, що у Києві “переважали над усіма - росіяни московського походження. Сюди ж належало багато росіян українського походження. Це ті елементи українського народу, що були виховані в російській школі і загартовані російською, цебто московською культурою... Московська мова, пануюча скрізь, об'єднувала всіх. Тільки по прикметах вимови можна було ще здогадатися з ким маємо діло, чи з чистокровним москалем, чи з місцевим, тутешнього походження. Де б ми не пішли, куди б не зайшли, - згадував про Київ кінця XIX - початку XX ст. М.Галин, - скрізь виключно московська мова. І це в осередку України. Не диво, що мандрівники, приїжджаючи до Києва і навіть навмисне шукаючи яких-небудь ознак українців, від'їздили в повному переконанні, що Київ - дійсно російське місто і що то байка, що нібито там є українці. З таким переконанням від'їхав з Києва і відомий чеський професор і політичний діяч Томаш Масарик, що навмисне приїздив у 1907 році до Києва, щоби тут у Києві познайомитися з українським рухом” [20, с.201-202]. Далі М.Галин писав, що насправді українців було в Києві маса, але були то справжні “ілоти”, які виконували найбруднішу роботу у місті. То були візники, двірники, прислуга, вантажники та інші чорнороби київського життя. Але ці упосліджені соціально-економічно люди зовсім не визначали громадського життя Києва, вони обслуговували ту публіку, яка була господарем ситуації і визнавалася власне киянами-патріціями.

Ці суб'єктивні враження цілком відповідають реальним статистичним даним. За путівником Ф.Ернста у 1897 р. в Києві мешкало 22% українців, 54,5% росіян, 13% євреїв, 7,7% поляків. Підчас революції і масової політичної міграції українців на Захід та від'їзд на ще ситі села доля українців серед міського населення зменшилася до 14,31%, тоді як росіян зменшилось до 43,56%, поляків до 3,77%, а євреїв збільшилося майже в три рази і чисельність останніх досягала в місті майже 32%, тобто третини усіх жителів. Лише доба українізації значно поліпшила щодо українців національну структуру Києва: у 1923 р. українців стало 25%, а через три роки - аж 43%. У той час як росіян у 1923 і 1926 роках було відповідно 34 і 25%%, євреїв - 27 і 28%%, а поляків 3 і 0,26% [21, с.19].

Власне і напередодні війни 1914 р. для пересічної людини Київ вважався російським містом з лише незначним фльором “малоросійської етнографії”. Ось, що писав на цю тему ілюстрований прутівник С.Богуславського (переклад з російської): “Вражає кожного мандрівника, особливо зі столиць і центральних губерній, київська вимова [говор], якась несусвітня суміш польської та єврейської мови з українською [малоросійською]. Найдивовижніші наголоси, родовий відмінок, замість знахідного [а як інакше мало бути; це ж якраз і свідчить, що людина говорить українською мовою. - І.Г.]: “дай мені ножа”, “сам” - в сенсі один, “тудою”, “сюдою”, замість “туда”, “сюда”, “сумую за тобою” - на кожному кроці, навіть в устах інтелігентних осіб. Вреши, немає чому дивуватися: на 468 тис. мешканців Києва... за 1909 р., на католиків припадає 49 тис. чол., євреїв - 50 тис чол. (остання цифра значно занижена), лютеран близько 11,5 тис.” [22, с.9-10].

І все ж зрушення у бік українізації Києва від часу появи там С.Єфремова і до передодня революційних подій відбулися суттєві. Наприклад, Є.Чикаленко розповів у мемуарах свої відвідини на початку січня 1912 р. з М.Грушевським В.Леонтовича, в якого перебували родичі чорносотенних настроїв. Вони відзначали з жахом, що *“мазепинство” росте і так тепер поширилося, що стало помітне в Києві скрізь: на вулиці, в трамваях і т.д.”* [18, с.194].

На С.Єфремова і нечисельний гурт його товаришів випадало, здавалося б, нездійсненне завдання - українізація столиці України, перетворення малоросів - політичних росіян, на свідомих українців. Без коштів, в умовах репресій і заборон на все українське, при відсутності вищої і середньої школи - справа ця виглядала утопічною і майже безнадійною. Але Українська революція і національний вибух у всіх сферах життя, свідчив, що цій малесенькій щопті вдалося неможливе. Коли чикаленко-єфремівську *“Раду”* після 1906 р. передплачувало 1,5-3 тис.чол., то вже *“Нову Раду”* за редагування А.Ніковського і С.Єфремова лише передплатникам розходилося 15 тис. примірників і ще стільки ж друкувалося на продаж. *“Нова Рада”* за тиражем майже зрівнялася у 1917-1918 рр. з українофобським *“Киевлянином”*.

На початок української революції попри просування національної свідомості в широкі маси міського населення, ситуація мало змінилася, Київ лишався переважно *“руським городом”*. Євген Маланюк, який у 1918 р. працював у генеральному штабі війська УНР, писав, що працювати в Києві доводилося в умовах ворожого оточення, *“як в осередку всеросійського Ольстеру, який день і ніч розбудовували там чорні і червоні, білі і рожеві, кирпаті і носаті “росіяне”. Мілюкова чи Пурішкевича можна було тоді зустріти в Києві на вулиці значно легше, аніж якого-небудь видатнішого нашого співгромадянина чи військовика”* [23, с.323].

У галицькій столиці України ситуація нагадувала київську, з тою хіба різницею, що місце росіян займали поляки. Коли у 1907 р. до Львова потрапив наддніпрянський політичний емігрант Андрій Жук, його вразило, що *“українську мову чути було на вулицях і склепах так дуже рідко, як і в Києві”*. Повсюдно панувала польська мова, а купецькі звичаї Краківської вулиці у Львові такі ж, як у Києві на Подолі [24, с.204].

В російських столицях українці також складали поважний відсоток. Українську мову можна було почути навіть в петербурзькому поліційному пастерунку. Коли 1901 р. Є.Чикаленко визволяв сина Левка з тимчасового утримання, то виявилось, що все начальство дільниці складали українці, які розмовляли між собою чистісенською українською, а Євгена Харламповича трактували як *“земляка”*, бо помічник пристава був полтавець [18, с.148].

Офіційні ж дані про наявність української людності в Петербурзі були в десятки разів занижені. За переписом 1900 р. на півтора мільйонне населення столиці на Неві рахувалося лише півтори тисячі українців. Їх виходило в десятки разів менше, ніж німців (48 тис.), поляків (46 тис.), татар, французів, англійців і шведів. А все тому, що національність цього перепису визначалася за мовою спілкування. Отже, українською мовою спілкування визнавали себе лише 1500 чол. Власне йшлося про свідомих українців, а не українців за походженням. А як відомо, Петербург вважався одним з найбільших центрів організованого українського громадського життя в Російській губернії. Разом з тим, селян з українських губерній в Петербурзі було показано 11 тис. чоловік, а міщан - 3 тис. чол. [9, с.432].

Мова в живому спілкуванні українського суспільства

Суспільство, що засвоювало російську державну аксіому про єдиний “*русский*” народ невблаганно тисло на підсвідомісні орієнтири людей, що мали національний сантимент і найяскравіше його виявляли через служіння в українському театрі корифеїв. О.Лотоцький пригадав одну цікаву розмову між Миколою Садовським і Іваном Стешенком з приводу вживання акторами для потрафляння смакам “*гальорки*” занечищеної української мови. І.Стешенко від імені молодих українців мав зустріч з керівником театру і просив звернути на це увагу акторів. На що М.Садовський зауважив: “*А хіба Ви на вулиці говорите українською мовою?*”

- Розуміється, - відповів Іван Матвійович. - *Ніде і ніколи інакше, як по-українськи не говоримо.*

- *То будете в Сибіру!* - з запалом вибухнув Садовський.

- *Досі ще за се до Сибіру не попали, то, може й не попадемо*” [10, с.254].

Цікаво, що дружнє настійливе побажання мовних пуристів зробило свою справу і вже 1899 р. в театрі Бергон’є таких мовних проколів труп М.Садовського собі не дозволяла.

Взагалі українська не була мовою постійного спілкування не лише між театральними, але й суспільними діячами майже до кінця XIX ст. А окремі діячі навіть самостійницьких інтенцій докладно української не знали, послуговуючись, головним чином, російською. Відсутність принциповості в цьому питанні свідчило передусім про відсутність політичного бачення національної окремішності, поєднання питань культурних з політичними аспіраціями. Більше того, україномовний принцип спілкування викликав подив навіть у діячів, що самі були українофільські налаштовані, але як правило йшлося про постатей українофільського періоду. О.Лотоцький згадував, як колишній активіст українського руху з Єлизаветграду М. почувши, що він з М.Кононенком постійно говорять українською, запитав: “*Невже ви завше говорите між собою по-українськи?*” “*Та я, -* одповів М.Кононенко, *- навіть не знаю, чи взагалі говорить Олександр Гнатович по-російськи, бо нам ще по-російському розмовляти не траплялось ніколи*” [10, с.241-242].

Для українізації свого середовища спілкування важив багато власний досвід. Свідоме постійне вживання української. Так, Є.Чикаленко завжди і серед інтелігенції, і серед панів, і серед селян виключно послуговувався рідною мовою. Тому й у його Перешорах “*селяни і панки не старалися ні з ким в розмові вживати каліченої московщини*”. На спроби насміхання чужих, що селяни балакають “*хохлацькою*” мовою, у них був завжди залізний аргумент, - приклад пана Чикаленка, який знає різні мови, але завжди говорить і з дітьми, і чужими українською. Євген Харлампович наголошував, що ніколи й нікого силою не приневолював з собою говорити українською, а лише діяв власним прикладом, додержуючись чистоти мови в мовленні [15, с.170].

Так само й у 1900-ті, з придбанням нового маєтку в Кононівці на Полтавщині, Є.Чикаленко тою ж методою впливав на національну свідомість селян. Там реакція селян спершу була настороженою. Вони вважали, що пан принижує себе намагаючись балакати по-сільському, а тому намагалися відповідати йому якомога чистішою російською мовою. Їх ця панська “*блаж*” дивувала. Вони казали, що такою мовою в них розмовляли баби й діди. Але, коли вони побачили, що пан іншою мовою не говорить, то зрозуміли, що мають перед собою українського пана, й почали з ним говорити також українською [15, с.265].

Таким чином вдавалося впливати і на місцевих вчителів с.Кононівка. Ті, буваючи у пана в гостях і бачачи його приклад, переставали соромитися української, починали читати *“Раду”* і брати українські книжки з його бібліотеки, стаючи з часом свідомими українцями [18, с.45].

Принциповість засад україномовлення впадало в око людям інших національностей, які пройшли у своєму визвольному русі подібну стадію. Є.Чикаленко у щоденнику згадує про інженера латиша Земеля, який у роки I Світової війни працював у його маєтку. Він з радістю відзначив цей крок Є.Чикаленка. У Латвії перша газета латиською почала виходити у 1880-ті за Олександра III. І тоді вона підштовхнула до переходу на латиську спочатку інтелігенції, а згодом і міщанства. До того часу, працюючи кілька років в Україні, Земель не зустрічав в Україні панів, які розмовляли в родинях українською. А бачив, що українська мова - це лише мова селянства [18, с.353].

Якщо в Австро-Угорщині і інтелігенція, і селянство звикли до публічної української, вона звучала з трибун Галицького сейму та Австрійського парламенту, то в підросійській Україні публічність україномовлення було радше виключенням з правил. Яскравий приклад приневолення до таких ненормальних явищ - заборона виступати українською на святі відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві в 1903 р. Лише початок роботи Державної Думи почав міняти ситуацію в цьому питанні. На засіданнях Думи українською виступав селянин-заможник з Полтавщини Микола Онацький. Він мав початкову освіту, по закінченню сільської школи розвинув себе самоосвітою, належав до Української демократичної партії. Так само промови українською виголошував Аркадій Грабовецький з Київщини [25, с.49].

Українська молодь передвоєнних літ вже однозначно сприймала не знання та не вживання у публічній діяльності української мови як рецидив малоросійства і піднімала на глум громадських діячів, що виступали перед публікою російською. Коли син відомого українського діяча шестидесятника, співак Іван Олексійович Алчевський проспівав після українських один російський романс в українському лазареті Петербурга українське студентство почало протестувати й кричати: *“Ганьба, Алчевський!”* Спочатку артист образився, а після пояснень, вибачився за свій несвідомий вчинок. Син автора *“Ще не вмерла Україна”* Михайло Чубинський на зборах 1914 р. промовляв російською. На це йому висловила докір Л.Струтинська, що треба говорити українською. З цим доповідач засадничо погодився, але не знаючи добре української, говорив за звичкою на *“общепонятном”*, бо не хотів калічити милозвучну мову предків. Але зауваження подіяло і наступні доповідачі виступали, хоч також не знаючи до ладу української, все ж по-українськи [9, с.125].

Українська революція дозволила багатьом з представників молодого покоління, що перед революцією говорили російською, зробити український вибір. О.Лотоцький згадував у споминах сина селянина з рідного села Білоусівка на Поділлі Дорофія Мукомели, який до 1914 р. говорив лише московською на прикрість батька. Але 1917 р. цей син в якості молодого старшини українського війська прийшов до хати Олександра Гнатовича у Києві, на прохання батька, перепросити за свою стару несвідому поведінку [10, с.91].

“Мова” і *“нація”* поняття сполучні і взаємозалежні, але не жорстко детерміновані між собою. Тому мав цілковиту рацію Дмитро Дорошенко, який на зауваження однієї галичанки, з приводу неукраїномовності українців, що свідчило про їхню затрату національного почуття, писав: *“Ріжниця між москалями і українцями не стільки в мові (яка міняється - забувається і потім знову відроджується), скільки в самій*

психиці, в культурі, в звичаях, способі життя і праці. Мій покійний батько не говорив українською мовою, хоч любив її, читав українські книжки, любив український театр і пісню; але тільки завдяки йому я став свідомим українцем, бо він і російською мовою зумів прищепити мені любов до України і українського народу. ... Ані генерал Галлер, що завоював для поляків Галичину, ані генерал Івашкевич, що окупував Холмщину і Підляща Ділясса не уміли говорити по-польськи, але ніхто з поляків не брав їм того за зле і не називав "москалями". За те українці не прийняли до себе на службу генерала Шептицького (брата митрополитового), коли він просився до їх в 1919 році, як "полячка", а на Великій Україні з тих самих причин уряд УНР в кінці 1917 р. не взяв на службу генерала Скоропадського як "москаля" [26, с.224-225].

Українська мова під уніфікаційним тиском російського суспільства

Нова українська література починалася у середині XIX ст., не маючи значних кількісних показників. Російська інтелігенція розглядала українців як перспективну групу для творення "загальноросійської" літератури і дуже дивувалася окремим відчайдухам, які свідомо ставили за мету плекання окремої української літератури. П.Куліш був першим українським діячем, який намагався зацікавити поступових росіян важливістю розвитку української літератури. Він висував аргумент збагачення українською письменністю словесність російську. Він вперше ідентифікує російську еліту ідеєю демократичності української письменності. В листі до С.Аксакова він писав: *"Наша литература развивается под совершенно противоположными побуждениям чем Ваша. За Вас были и есть двор, аристократия и все богатое на Руси; против нас малороссийская аристократия и всё богатое в Малороссии. У Вас первоклассными поэтами были генералы или люди высшего сословия; у нас - дети неграмотных родителей, обрабатывающих хлеб собственными руками"* [3, с.321]. П.Куліш лукавив. Напевно він міг на доказ навести лише приклад Т.Шевченка, бо і П.Куліш, і М.Костомаров, і І.Котляревський, і І.Квітка-Основ'яненко мали освічених батьків і радше відносилися до заможної верстви, ніж до селянства. Інша річ, що творчість Т.Шевченка була значущою за всю тодішню українську літературу разом узятую. І він мав на увазі у своєму листі до С.Аксакова напевно великого Кобзаря.

Уніфікаційні стремління росіян по відношенню до усіх інших народів імперії відчувала кожна особа, яка наважувалася творити інший національний світ. До того ж таки С.Аксаков П.Куліш писав з проханням не намагатися переробляти українця в росіянина. *"Я не захотел бы присвоить Малороссии ни одного москвича, - писал Пантелеймон Кулиш, - хотя бы то был и такой человек, как наш Гоголь* [рудимент мислення про всеросійську спільність, яка була характерна для свідомості усіх романтиків і українофілів - І.Г.]. *Я радуюсь всякой душе, проявляющейся в формах московской жизни, и желаю, чтобы Вы так же радовались появлению между нами людей, возвышающих достоинство малороссийской натуры"* [3, с.320-321]. Він протестував, щоб діяльність на творення української літератури сприймалася як щось на кшталт "благородного сумасшествия". На гадку П.Куліша, росіяни повинні бути зацікавлені в українській літературі як літературі братній, яка має багато рис, яких не має література російська і яка може збагачуватися за рахунок української. Так само, як українці збагачують себе здобутками літератури російської.

Українській еліті дуже важко було працювати на культурному полі серед широкого загалу населення, бо постійно відчувала тотальний опір з боку російського суспільства. Причому в питанні ставлення до політичної і культурної окремішності України, а передусім до ідеї самостійності української мови, спільним фронтом виступала

державна влада, суспільна думка, яку висловлювала російська інтелігенція. Про це пророчито писав Іван Франко: *“Справа українського слова, його розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає з виїмком немногих, високих умом і серцем (одиниць) так само, як бюрократ”* [27, с.279].

Цінність імперської єдності Росії для пересічного росіянина завжди була на тому ж щаблі важливості, як і для урядовця. Для влади й російського суспільства найбільшою проблемою була спроба постанови окремої української мови, яка має й окрему літературу. Царський чиновник чудово розумів, що мовна окремішність призведе рано чи пізно до політичної окремішності. Тому ту окремішність треба придушити ще у зародку, не дати відособитися окремій літературній мові. Безпосереднім поштовхом до сумнозвісного Валувського указу 1863 р., було не стільки польське повстання, скільки бажання українофілів видати переклад Святого Письма П.Морачевським українською мовою.

Спілку між суспільством і чиновником демонструє анонімний донос шефу жандармів В.Долгорукову у лютому 1863 р., у якому невідомий *“доброзичливець”* державної єдності писав: *“Затея этих революционеров, теперь довольно невинная, рассчитывает на слишком широкие результаты, - начал обособлением языка, она метит на отделение Малой России от Великой и федерацию с Польшей... Если нам удастся [мыслят эти люди] выхлопотать перевод св. Писания на полупольское наречие малоруссов, дело наше будет выиграно; затея наша, на первый взгляд, невинна и даже благородна, авось поймутся! Там уже к этому крепкому камню нетрудно будет пристроить обособление языка, потом жизни, потом национальности”* [6, с.54-55].

Чи мала українська інтелігенція такі думки вже 1863 р., чи вона дійсно переслідувала лише культурницькі завдання, не помишляючи про відокремлення політичне? Напевно, що більшість українофілів мали помірковані погляди, але радикально налаштовані діячі, очевидно мали на меті й саме таку далекосяжну перспективу.

Російська державна машина уважно придивлялася до настроїв своїх чиновників українського походження, їх культурно-політичних настроїв. Демонстрація своєї культурної окремішності могла бути першою причиною для втрати державної посади. А вживання української мови було першою ознакою такої демонстрації. Тому українець-чиновник ховався з своїм українським культурним інтересом, демонстративно говорив російською, боявся, щоб хтось зі співслужбовців не почув від нього українського слова. О.Лотоцький згадував, як відомий український етнограф, збирач казок, брат письменника Панаса Мирного Іван Рудченко, працюючи в Казенній палаті, полохливо боявся сказати на службі щось по-українськи. Коли Олександр Гнатович на роботі, в порожньому приміщенні звернувся до І.Рудченка українською, той відразу перелякався, знітився, *“розглянувся боязко на всі боки, чи хто не чує, а опісля, дуже оживився, почав оповідати, також по-українськи, про свої плани щодо етнографічного матеріалу, який був у нього багатий та численний - “ціла скриня”* [9, с.452].

Українською мовою спілкувався і писав листи до рідних і майбутньої дружини історик, член Старої Громади Орест Левицький. Але 1885 р. для нього сталася життєва катастрофа. Коли до Києва мав приїхати імператор Олександр III, до О.Левицького завітав поліцмейстер і Орест Іванович несподівано для себе дізнався, що перебуває під *“негласним надзором”* і має на час перебування царя залишити місто. Це спричинило в людини нервовий зрив. Він заборонив усім писати до себе українською

листи, сам перестав листуватися українською. Вийшов зі Старої Громади. В листі до свого тестя В.Яценка писав, що очікує звільнення з посади вчителя гімназії і заслання у глушину. Майже до 1905 р. він жив під дамоклевим мечем розправи за своє українство, а тому весь поринув в архівні документи, щоб не тисли на душу реалії під'яремного суспільного життя [28, с.191]. Крім того, варто мати на увазі, що українофільство, опікування В.Антоновича завадило О.Левицькому у 1870-ті роки обійняти професорську посаду в Київському університеті. Переживання за пенсійну вислугу змушувало його і вже після революції 1905 р. не підписуватися своїм справжнім ім'ям статті в *"Записках УНТ"*, *"ЛНВ"* та *"Україні"*. Він вживав для цього псевдоніми Орленко і Маячинець.

Публічні написи українською мовою суворо заборонялися. Навіть, коли 1899 р. збиралися ставити пам'ятник І.Котляревському, то планувався діловий напис на ньому: *"Збудовано цей пам'ятник 1899 року заходом Полтавської городської думи, коштом земляків і прихильників рідної мови"*. Від губернатора полтавського на комітет по спорудженню пам'ятника прийшов лист, у якому зазначалося, що *"помещение на памятнике надписи на малороссийском языке г. министр внутренних дел признал неудобным, находя, впрочем, возможным допустить надпись этого содержания на языке русском"*. Цитати з творів поета мали бути подані в *"общерусском правописании"* [9, с.277]. Подібні вимоги висувалися і у зв'язку з написом на хресті, на могилі Т.Шевченка, який на початку 1880-х років на кошти В.Тарнавського мав встановлюватися на Чернечій горі під Каневом.

Вже після відміни заборон на українське слово у 1905 р., в суспільстві залишалася нетерпимість до нього. У 1908 р. УНТ відзначало 45-річний ювілей наукової діяльності П.І.Житецького й вирішило відправити через телеграф українською мовою привітання. Але телеграма ця на пошті не була прийнята, хоч польські телеграми в Києві відправлялися вільно. І це був не перший такий випадок [29, с.283].

Тотальні заборони, атмосфера суспільної нетерпимості, колонізаційна зверхність російської культури призводили до того, що людина цуралася свого, соромилася говорити по-українському. Є.Чикаленко згадував, як домашня вчителька його дочок гидуvalа говорити українською, хоч усі в домі нею послуговувалися. Не допомогли і тривалі переконуючі розмови Євгена Харламповича, що колись уся інтелігенція говорила цією мовою. *"Але в школі їй так забили памороки, - писав Є.Чикаленко, - що вона українську мову вважала за якусь бридку і низьку, що нею соромно говорити інтелігентній людині"*. При тому всьому батько цієї вчительки говорив чистою українською мовою [15, с.199].

Уряд робив все належне, щоб ті, від кого залежав на місцях виховний момент, мали відповідне ставлення до української мови як небажаної. Священництво, вчительство, дрібне чиновництво було провідниками в маси великодержавної нетерпимості. В с.Перешори поруч з Є.Чикаленком мешкав місцевий пан-отець М.Зеленкевич, брат відомого українського педагога Я.Чепіги. На відміну від останнього - безоглядний обруситель, який навіть наодинці з Чикаленком не переходив на українську, хоч його жінка попаддя розмовляла українською. Місцевий вчитель Бондаренко, залежний від парафіяльного священника так само уперто намагався говорити лише російською, хоч це виходило кумедною суржиковою мішаниною. Обидва були залежними від відповідних державних установ і боялися втратити свою посаду [18, с.46].

Ті ж російські чиновники, які стояли на сторожі царського режиму, на сам факт існування літературної української мови дивилися, як на свідчення протиурядових

настроїв її носіїв. Київський цензор Сидоров, балакаючи з С.Єфремовим з приводу дозволу на щоденну газету *“Громадське слово”*, казав: *“Сама мова у вас якась бунтівнича, революційна. Ну, от по-російському - “борьба”, собі та й годі. А у вас - “бо-роть-ба”! Як собі хочете, а це бринить занадто по-революційному!”* [30, с.68].

Між тим, саме живе мовлення найбільше освідомлювало неупереджену людину. В.Короленко вперше серйозно повірив в майбутнє українства, коли після переїзду до Полтави побачив, як його сусіди розмовляють між собою книжною українською мовою, яка відрізнялася від розмовної полтавської. З’ясувалося, що міщани читають газету *“Рада”* і свідомо вживають літературну мову. Між місцевими українцями і В.Короленком відбувся такий діалог:

- Ви ж добре знаєте *“русский язык”*, нащо ж ви говорите між собою по-українському? (Короленко)

- А Ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащо ж ви говорите між собою *“по-русски?”* (Іван)

- Бо це моя рідна мова, я змалку нею говорю і люблю її.

- Отак і ми: українська мова - наша рідна мова, ми нею змалку, говоримо і любимо її [30, с.221].

Бажання простолюду засвоювати літературну *“штучну”* мову спонукала навіть В.Короленка до вивчення української, хоча й писати нею він вже не сподівався. Переїхавши до Полтави, В.Короленко пересвідчився, що український рух має широке органічне коріння, не є інтелігентською забавкою, що й стало поштовхом до вивчення літературної мови [30, с.220-221]. Але такі росіяни, як людина українського походження Володимир Галактіонович, - радше виключення, ніж правило. Більшість робила все можливе, щоб швидше знівелювати мовну різницю між українцями і росіянами.

Крім українця за походженням В.Короленка, можна назвати хіба лише росіянина німецького походження, академіка Петербурзької АН мовознавця Федора Корша. Мабуть, це був ледь чи не єдиний інтелігент-росіянин, який писав українською і навіть складав і друкував в газетах українські вірші. В фонді М.Грушевського у ЦДІАУК збереглися листи Ф.Корша про К.Михальчука, писані українською. І з О.Лотоцьким він листувався українською. Розмовляв на зустрічах з А.Кримським і С.Єфремовим так само по-українськи [9, с.329].

У висліді продуктом діяльності російського суспільства були такі українці-покручи, для яких нормою була дозволена *“офіційна”* мова, а не політично ворожа українська. Левка Чикаленка під час трусу на російському кордоні перевіряв жандарм з *“малоросів”*. Перечитавши українські листи до батька Є.Чикаленка, той запитав:

- А ви належите, очевидно, до української партії?

- Себто ви хочете сказати, до української нації, - відповів Левко.

- Ні, я тоже малорос по національності, але не розмовляю і не листуюсь з своїм батьком по-малоруськи [9, с.58-59].

Українська мова була для урядовця Російської імперії червоною ганчіркою. Вона одразу свідчила про політичну неблагонадійність її носія. Нею написане вже за самою формою не могли сприймати за щось гідне й пристойне. Коли голові київської міської управи Д’якову, який одночасно очолював і комітет по спорудженню пам’ятника Т.Шевченку, вирішили через єдиного гласного думи Києва, що був свідомим українцем, Івана Щітківського подарувати *“Кобзаря”*, то Є.Чикаленко просив П.Стебницького писати російською мовою про це [31, с.209]. Бо тоді можна буде прочитати це і самому Д’якову, інакше могли б статися якісь конфузи.

Голова Державної Думи М.Родзянко змушений був офіційно виправдовуватися, коли посол В.Дзюбинський на підтвердження факту визнання державою української мови наводив факт перекладу Катеринославською губернською земською управою Маніфеста 17 жовтня 1905 р. українською. Казус цей В.Дзюбинський підкреслив у промові, щоб продемонструвати, що вживання мови, ще не означає пропаганду політичного сепаратизму, бо в цьому не можна запідозрити М.Родзянка, обраного в Думу від Катеринославщини [25, с.72].

З погляду російських націоналістів, яких у IV Думі представляв гетьманський нащадок Скоропадський, елементарне право на плекання рідної мови - це вже саме бажання є виразом державної зради [25, с.69-70]. Бо цього хочуть закордонні вороги Росії. Ця вимога підтримується українцями Австро-Угорщини, а отже ця ідеологія веде до руїни й сепарації частини "*исконно русской земли*".

Більшовицькі централісти були інфіковані тою ж самою хворобою войовничого російського шовінізму. В часи української революції 1917-1921 рр. вони на першому етапі боротьби з українцями саму мову визнавали як ознаку контрреволюційності і розстрілювали інтелігенцію під виглядом "*буржуїв*". Ставлення до українців та їхньої мови змінювалося по мірі відчуття опору червоній агресії. За спостереженнями Є.Чикаленка, вже під час другого наступу більшовиків, взимку 1918/1919 років, українська мова вже не викликала такої сказаної люті, а Україну вони вже визнавали "*Федеративною українською республікою*", українські ж просвітні і культурні заклади не руйнувалися і не нищилися. За третього наступу на УНР в кінці 1919 р. більшовики навіть почали допускати гасло: "*Хай живе самостійна Україна!*", бо впевнилися, що вони збройно опанували українською територією [32, с.191-192].

¹В цьому власне був ключ народницької української ідеології. Якщо європейці і росіяни, як правило, два ці поняття розглядали взаємопов'язано: яка (чия) держава, така (тої держави) і національність. Власне і українська державницька школа суспільної думки стояла при такому розумінні цих проблем (В.Липинський).

1. Цитується за: *Лисяк-Рудницький І.* Зауваги до проблеми "історичних" та "неісторичних" націй // І.Лисяк-Рудницький // Історичні есе. - Т.1. - К., 1994. - С.31. При цьому він посилався на публікацію: *Студинський К.* З кореспонденції Д.Зубрицького // Записки НТШ. - Т.43. - Львів, 1901. - С.25-28.
2. *Куліш П.* Воспоминания о Н.И. Костомарове // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
3. *Куліш П.* Листи. - Т.2. - К., 2009.
4. *Куліш П.* Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
5. *Куліш П.* Зазивний лист до української інтелігенції // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
6. *Мияковский В.* "Киевская громада" (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) // Син України. В.Б.Антонович. - Т.2. - К., 1997.
7. *Костомаров М.* Автобіографія // Самі про себе. - Нью-Йорк, 1989.
8. Початок шляху. Документи та спомини соратників [передрук з: *Багалій Д.* Матеріали для біографії В.Б.Антоновича. - К., 1929. - С.33-66] // Син України. В.Б.Антонович. - К., 1997. - Т.2.
9. Цит. за: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. - Ч.2. - Варшава, 1933.
10. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. - Ч.1. - Варшава, 1932.
11. *Антонович В.* Виклади про козацькі часи на Україні. - Чернівці, 1912.
12. Записка В.Антоновича в справі обмежень української мови [передрук з "Записок УНТ. - 1908. - Кн.3. - С.33-39] // Син України. В.Б.Антонович. - Т.2. - К., 1997.
13. *Кістяківський О.* Щоденник. - К., 1994. - Т.2 (1880-1885).
14. *Кістяківський О.* Щоденник. - К., 1994. - Т.1 (1874-1879).
15. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907). - Нью-Йорк, 1955.
16. *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. - 2002. - №1(22).
17. *Окуневський Я.* Листи з чужини. - К.: Темпора, 2009.
18. *Чикаленко Є.* Щоденник. - Т.1 (1907-1917). - К., 2004.

19. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. - 2002. - №2(23).
20. Галин М. Сторінки з минулого // Хроніка 2000. - 2002. - Вип.51-52.
21. Київ. Провідник / за ред. Ф.Ернста. - К., 1930.
22. Богуславский С. Спутник по Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям / Исправл. и дополн. Д.Марголиним. - К., 1913.
23. Маланюк Є. Василь Тютюнник // Книга спостережень. - Т.2. - Торонто, 1966.
24. Жук А. Із спогадів // Молода нація. - 2002. - №3(24).
25. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Ч.3. - Варшава, 1934.
26. Приймак Т., Заворотна Н. Листування Д.Дорошенка з Доріс Яндою // Український історик. - 2006. - Ч.1-3(169-171).
27. Франко І. Сухий пеня // Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50-и томах. - Львів: Каменяр, 2001.
28. Василенко М. Академік Орест Іванович Левицький // Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. - Т.2. - К., 2006.
29. Макаров А. З хроніки українського життя 1906-1914 рр. (За матеріалами газети "Рада" (6.ІІ.1908 р.)) // Хроніка 2000. - Вип.51-52.
30. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. - 2004. - №4(33).
31. Євген Чикаленко - Петро Стебницький. Листування 1901-1922 роки. - К., 2008.
32. Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920. - К.-Нью-Йорк, 2005.

Гирич И.Б. Украинский язык как фундаментальная ценность национально-освободительного движения второй половины XIX - начала XX в.

В статье проанализировано отношение к украинскому языку широких слоев украинского общества, и прежде всего деятелей национального движения. Прослежен процесс осознания родного языка не только, как средства обслуживания культурных потребностей, но и как неотъемлемого компонента цивилизационной институционализации.

Hyrych Y.B. Ukrainian language as the fundamental value for the national liberation movement in the second half of XIX - the beginning of XX centuries

The article analyzes the attitude towards the Ukrainian language among wide circles of the Ukrainian society, and especially leaders of the national movement. The process of understanding the native language not only as a means of maintenance of cultural needs, but also as an integral component of civilization institutionalization.

ГУМЕНЮК І.П.

БУДІВНИЦТВО, ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ВУЗЛА СТАНЦІЇ КОЗЯТИН В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В даній статті автор охарактеризовує передумови початку будівництва залізничних мереж на території Подільської та Київської губерній, розкриває помилки керівництва на початковому етапі спорудження. Також частково намагається висвітлити будівництво та функціонування залізничного вузла станції Козятин (на Вінниччині) в другій половині XIX століття.

Для написання даної статті автор використав ряд інформативних джерел, що містять інформацію, яка безпосередньо стосується вищезазначеної теми дослідження. Було використано низку праць, де розкривається початковий етап становлення будівництва залізничних мереж на території Київської та Подільської губерній. Було використано архівні матеріали Центрального державного історичного архіву в місті Київ та Державного архіву Вінницької області, фонди яких містять різноманітний матеріал з даної тематики та періодичні джерела, які висвітлюють перебіг подій на території залізничного вузла міста Козятин протягом другої половини XIX століття до початку розгортання подій 1905 року.

XIX століття стало переломним в історії України своїми політичними й економічними перетвореннями. Це певною мірою стосувалося і Правобережної України. Вже в кінці XVIII століття вона входила до складу Російської імперії. У 1797 році була утворена Подільська губернія з центром у Кам'янці-Подільському.

Будівництво залізниць повинно було позитивно вплинути на економіку та торгівлю, тому що значна кількість товару направлялася за кордон сухопутним шляхом. Через погано упорядковані шляхи та відсутність залізничного транспорту основним засобом перевезення вантажів залишався гужовий транспорт.

Слід також зазначити, що доставка однієї четверті хліба з Поділля коштувала 3-4 карбованці. Відсутність залізниць впливала на збільшення ціни хліба за його доставку. Так, на початку 60-х років XIX століття середня ціна однієї четверті пшениці в Могилів-Подільському складала 5 рублів 40 копійок, в Одесі - 8 рублів 60 копійок, в Лондоні - 16 рублів 83 копійки [1, с.33].

Всі ці факти спонукали уряд Російської імперії вжити необхідних заходів - розпочати будівництво залізничної мережі. Тож в другій половині 60-х років XIX століття в імперії були здійснені безпрецедентні заходи щодо нарощування темпів залізничного будівництва.

23 квітня 1865 року перспективний комплексний план розвитку залізничної мережі П.П.Мельникова був затверджений, отримавши силу закону. У червні того ж року Мельников був призначений міністром шляхів сполучення [2, с.45].

Як передбачалося планом розвитку залізничної мережі, в ті роки було розгорнуто спорудження перших ланок залізниць на півдні, в "землях Малоросії та Новоросії". Стратегічно важливу гілку від Одеси - найбільшого чорноморського порту імперії - до Києва будували вроздріб. Спочатку казенним коштом ділянку Одеса-Балта з виходом до річки Дністер, а через деякий час вже силами акціонерного товариства від Києва до станції Балта.

Водночас відносно високі темпи будівництва залізниць досягалися за рахунок найжорстокішої експлуатації і вкрай низької якості самого будівництва, особливо на

лініях, що споруджувалися на кошти акціонерних компаній. Матеріали преси того часу свідчать про повсюдне спорудження *“негідних в усіх відношеннях шляхів”* [3, с.45]

Циркуляром від 10 червня 1867 року за №1983 повідомлялося про конфлікти, що відбувалися між робітниками та їх наймачами. В 1867 році неодноразово було отримано інформацію про погане забезпечення умов праці та харчування. Зазначалося, що солома для підстилки видавалась та, яка вже була у використанні і в досить малих кількостях. Нерідко видана солома повністю була зіпсована гризунами і її настільки мало, що з-під настилу видно землю; яловичина видавалась не свіжа і навіть зовсім зіпсована, але і така лише двічі на тиждень; каша рідка, з грубо перемелених круп, а густа каша видавалась не часто і зовсім без сала. Риби, квасу та борщу не видавалося зовсім. Хліб був поганої якості, не випечений і спечений наполовину з вівсяними висівками. Лікарів не було, палати для хворих не облаштовані і хворі лежали на сирій землі. Дана інформація неодноразово відправлялась губернатору Подільської губернії [4, с.1]

П.П.Мельников у цьому відношенні послідовно відстоював необхідність будівництва залізничної мережі в державі казенним коштом, доводячи правильність своєї позиції практикою спорудження залізниць.

На базі казенної Києво-Балтської магістралі було утворене товариство Києво-Брестської залізниці, що купило в казни ще ділянку Київ-Жмеринка з гілкою Козятин-Бердичів і побудували лінію від Бердичева до Бреста з відгалуженням на Радзивілів.

Завдяки розширенню залізничної мережі спостерігалось розширення торговельних зв'язків. Тільки за 1866 рік з Південно-Західного краю до Європи та Єгипту вивезено було 736 тисяч тонн кукурудзи, 5,9 тисяч тонн вовни, 7 тисяч тонн сала [5, арк.166].

Найбільшими залізничними вузлами стали Жмеринка в Подільській губернії та Козятин в Бердичівському повіті Київської губернії.

Землі навкруги теперішнього міста Козятина та залізничного вузла були болотистою місцевістю, майже повністю не придатною для сільськогосподарського використання. Вони продавались за низькими цінами (хоча й не всіх власників це влаштовувало). Щоб налагоджувати відносини з власниками земель та вирішувати питання ціни були створені спеціальні місцеві оціночні комісії, що проводили оцінку земель та передавали дані землі в розпорядження Товариства доріг [6, арк.4].

Вже 26 травня 1870 року розпочалась історія залізничної станції міста (тоді селища) Козятина, тому що саме цього числа було відкрито рух від Києва до Одеси [7, с.4].

Будівництво залізничної станції на території земель містечка Козятин було затверджено 21 травня 1866 року Комітетом Міністрів і дозволено товариству Де-Врієр і компанія. Загальна підрядна сума контракту становила 140833 рублів 50 копійок металом та 231 тисяча 679 карбованців кредитних [8, с.3].

Також в 1870 році було споруджено залізничну гілку Козятин-Бердичів [9, с.3], довжиною 26 кілометрів [10, с.8]. Залізниця, а з нею і селище залізничників (або ж *“колонія залізничників”*), бурхливо почала розвиватися. В 1871 році було збудовано товарну станцію, водонапірну вежу, що збереглась до нинішнього часу, а також міст, збудований з бутового граніту (до нашого часу збереглися лише опори, так звані *“бики”*) і засновано локомотивне депо, що відразу почало функціонувати [11, с.2]. В щойно розбудованих цехах депо працювало спочатку лише 500 робітників, які мали початкову технічну освіту або ж були без належного рівня підготовки [12, с.9]. В 1873 році через Козятин пройшла нова гілка залізниці - Козятин-Брест і станція Козятин з цього часу почала функціонувати як вузлова станція, де змінювався напрямок транспортних потоків та починали виконуватись розвантажувально-перевантажувальні

роботи. Тому цілком логічно, що 7 липня 1874 року селище Козятин отримало статус містечка Бердичівського повіту Київської губернії і слід зазначити, що офіційною датою виникнення міста Козятина вважається саме цей рік [13, с.298].

Містечко швидко зростало, через вузлову станцію регулярно за розкладом рухалися потяги. Південно-Західна залізниця серед інших залізничних доріг Російської імперії виділялася строкатістю рухомого складу. У 1870-1880-х роках станція Козятин обслуговувала потяги типів 0-3-0, 0-4-0, 0-2-1 та танк-потяги типу 0-3-1, а також потяги конструкції заводів Кесслер і Зіль, котрі “заходили” у Козятин з південних гілок, що “належали” Одеській залізниці. Серед кожного типу виділялося по декілька серій (варіантів) транспортних машин, деякі з них (серед типу 0-3-0 серії “М” Мальцевського, “РБ” Невського і “О” Воткінського заводу) були побудовані саме для Південно-Західної залізниці. Велике розмаїття потягів, що курсували через станцію Козятин, ускладнювало їхній ремонт і обслуговування, тому відповідні служби і підприємства станції належним чином устатковувались [14, с.25].

Станція, складське господарство, диспетчерські, ремонтно-путьові служби і служби експлуатації рухомого складу давали роботу місцевим мешканцям, населений пункт ставав заможним, розвивався.

В другій половині 1880-х років стало зрозумілим, що без розширення станції і побудови нового вокзалу вже неможливо було обійтись. Проект будівлі був розроблений архітектором Валеріаном Куликовським, який був відповідальним за виконані роботи [15, с.93]. Допомігав йому архітектор О.Кобелев [16, арк.11]. Проектні та будівельні роботи продовжувались протягом 1888-1890 років.

Вдало розташована на місцевості споруда поєднувала в собі архітектурну довершеність з відповідністю найвищим технічним вимогам, забезпечувала умови безпеки та комфорт пасажирів. Вона являє собою тип прохідного або острівного вокзалу, розташованого між коліями. Таке розміщення пасажирської будівлі значно збільшувало пропускну спроможність і це дозволяло одночасно двом потягам протилежних напрямків підходити до прилеглих з двох боків до будівлі пасажирських платформ.

Козятин був станцією “*переважно буфетною*”, тобто зупинки поїздів тут співпадали з часом сніданку, обіду та вечері. А тому в організації внутрішнього простору будівлі особливого значення було надано облаштуванню обідньої зали, що призначалась для пасажирів I і II класів. Овальне в плані приміщення перекрите куполоподібним склепінням, що спирається на поставлену півколом двоярусну аркаду.

Центральне приміщення вокзалу вирізнялось не тільки зовнішньою привабливістю, а й зручністю для пасажирів. Сюди виходили вікна білетної каси й телеграфу, поряд знаходилося багажне відділення, з протилежного боку - вбиральні та перукарні.

Козятинський вокзал - зразок цегельної архітектури періоду еkleктики з характерним для цегельного “*підстилю*” пластичним оздобленням і опорядженням екстер'єру, що виконувалися за допомогою художньо виразних кладок цегли. Архітектоніка вокзалу виконана, в цілому, в раціоналістичному стилі, але зовнішній вигляд має певні елементи псевдодонжону і деякі риси неоготики. Інтер'єр споруди виконаний місцями в стилі раціоналізму, місцями в стилі неокласици (зала очікування для пасажирів далекого слідування), місцями несе явні риси ампіру (овальна зала). Одним словом, споруда козятинського вокзалу є справжнім наочним “*мікро посібником*” з історії архітектурних стилів кінця XIX - першої половини XX століття. Проте, споруда вокзалу цілком гармонійна, різні стилі “*підігнані*” один до одного зі смаком і почуттям міри.

Слід зазначити, що цегельне “*ліплення*” козятинського вокзалу, з одного боку, дещо повторює таке першої вокзальної споруди Козятина - будинку товарної станції, з іншого,

- повторюється в інших спорудах міста, що надає вокзалу та історичній забудові прилеглих територій стилістично-композиційну цілісність. Найпершою спорудою, що *“віддзеркалює”* цегляний екстер’єр вокзалу є розташований саме напроти нього будинок жандармерії (1888 року), в якому і зараз розташований відділок міліції [17, с.21].

В залізничному відношенні станція Козятин була досить важливою, тут знаходилось основне депо та центр управління відділку тяги. Сам залізничний вузол був оснащений найновішою на той час механічною системою централізації стрілок, що знаходились в дев’ятьох високих баштах. Дана система отримала назву система Сайкса. Поступово кількість робітників та службовців на залізничній станції зростало і в 1890-х роках становило 5 тисяч чоловік (разом з членами своїх родин). Для поповнення фахівців з тодішніх залізничних спеціальностей, біля залізничного вузла було відкрито залізничне училище, де навчалося до 200 учнів [18, с.94]

Для того, щоб задовольняти духовні потреби робітників, кількість яких була досить великою на той час, було вирішено побудувати церкву неподалік від території залізничного вузла, тому що найближча церква знаходилась на відстані трьох верст.

Службовці станції і стали ініціаторами збору коштів на побудову храму. Слід зазначити, що пожертви збирались виключно серед працюючих на Південно-Західних залізницях [19, арк.4]. Допомога Управління доріг дала змогу весною 1894 року розпочати будівельні роботи. Ескізний проект дерев’яної церкви та план її розташування на місцевості - поряд зі станцією - був розроблений Валеріаном Куликовським, а детальні креслення внутрішнього планування й оздоблення - архітектором Бетакі. В березні 1895 року церква була повністю закінчена [20, арк.14]. Церква була освячена 25 серпня цього ж року в ім’я Христа Спасителя. Освячення проводив високопреосвящений Іоанікій, митрополит Київський та Галицький [21, с.95]. Церква на станції Козятин була традиційною для свого часу будівлею. Очевидно тут архітектор керувався не власним смаком, а завданням, що вимагало проекту *“в російському стилі”*, який активно пропагувався, а в культовому будівництві офіційно розповсюджувався впродовж 1880-1890-х років. Інтер’єр церкви був оздоблений згідно з вимогами канону. Всі образи для неї, включаючи запрестольний образ *“Моління про чащу”* та місцеву ікону *“Спаситель благословляє дітей”* були виконані іконописною майстернею Мурашка [22, с.175].

Інтенсивність вивозу різноманітної продукції за допомогою залізниць також підтверджує безперерйну роботу, як залізничного вузла станції Козятин, так і інших станцій. Лише у 1880-х роках вивіз хліба з Подільської губернії склав близько 13 тисяч тонн (із 72 тисяч тонн з усіх українських губерній) [23, с.390]. Якщо ж брати лише залізничний вузол станції Козятин, то за період 1896-1898 років через неї було перевезено 709 тисяч тонн цукрового буряку [24, с.183]. В 90-х роках XIX століття вантажообіг по станції був збільшений і за рік проходило, в середньому 30 тисяч 400 тонн різних вантажів, а також велика кількість пасажирських потягів відправлялася на такі станції, як Брест, Одеса, Умань та інші напрямки [25, с.299].

Проте дуже часто траплялися несправності в вагонах та потягах, що прибували з інших напрямків і для того, щоб ремонтувати їх було збільшено штат обслуговування рухомого складу. Вже на початку XX століття працівників в осередку руху нараховувалось 483 особи. Також працювали 26 верстатів та один локомотив [26, арк.120].

Загалом будівництво залізничних мереж та спорудження досить потужних залізничних вузлів на території Подільської та Київської губерній дало поштовх для покращення економічного стану регіону та сприяло загальному розширенню інфраструктури краю. Спорудження залізничних мереж та вузлів хоча й проводилось

швидкими темпами та з недотриманням необхідних норм та правил, проте позитивно вплинуло на подальшу долю краю. Залізничний вузол міста Козятин відігравав важливу роль в економічному та військовому сенсі.

1. *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чорного и Азовского морей (60-90-е года XIX века) / В.А.Золотов. - Ростов-на-Дону, 1966. - С.33.
2. *Соловьев А.М.* Железнодорожный транспорт в России во второй половине XIX века / А.М.Соловьев. - М., 1975. - С.45.
3. История железнодорожного транспорта России (1836-1917). - Т.1. - М., 1994. - С.45.
4. *Гуменюк І.П.* Вокзал на станції Козятин / І.П.Гуменюк // Пульсуючі джерела. - 24 лютого. - 2009. - С.1.
5. Держархів Вінницької області, ф.Р-1252, оп.1, спр.163, арк.166.
6. Держархів Вінницької області, ф.Д-200, оп.1, спр.731, арк.4.
7. *Страшний В.* Зустрінемося на пероні... / В.Страшний // Вінницька правда. - 26 вересня. - 1990. - С.4.
8. *Демченко І.* Вокзалу... 100 років: сторінки історії / І.Демченко // Жовтневі зорі. - 23 листопада. - 1989. - С.3.
9. *Бестужева Л., Ткаченко П.* Козятин. Путівник / Л.Бестужева, П.Ткаченко. - Одеса, 1979. - С.3.
10. *Вільчинська З.* Козятин - місто залізничників / З.Вільчинська // Ріа Козятин. - 9 червня. - 2005. - С.8.
11. *Страшний В.* У дорозі 135 років / В.Страшний // Вінниччина. - 3 листопада. - 2006. - С.2.
12. *Ільчук А.* Козятинському депо - 130 / А.Ільчук // Подільська зоря. - 28 червня. - 2001. - С.9.
13. Історія міст і сіл УРСР Вінницька область. - К., 1972. - С.298.
14. *Василевский Е.* Роль движения любителей железных дорог в сохранении памятников техники (на примере Великобритании, ФРГ, ГДР и ПНР) / Е.Василевский // Памятники науки и техники. - М., 1989. - С.25.
15. *Андреев П.* Иллюстрированный путеводитель по ЮЗЖД / П.Андреев. - К., 1899. - С.93.
16. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі - ЦДІАУК), ф.1573, оп.1, спр.13, арк.11.
17. *Кудрявцева Т.* Архитектурная вязь железных дорог / Т.Кудрявцева // Наука и жизнь. - №5. - 1984. - С.21.
18. *Андреев П.* Иллюстрированный путеводитель по ЮЗЖД... - С.94.
19. ЦДІАУК, ф.127, оп.865, спр.312, арк.4.
20. Там само, арк.14.
21. *Андреев П.* Иллюстрированный путеводитель по ЮЗЖД... - С.95.
22. *Шуленко І.* Архітектор Валеріан Куликовський: нариси життя і творчості / І.Шуленко // Місто. - №7. - 2003. - С.175.
23. Вестник финансов, промышленности и торговли. - №6. - 1886. - С.390.
24. Вестник сахарной промышленности. - №7. - 1890. - С.183.
25. Історія міст і сіл УРСР Вінницька область. - К., 1972. - С.299.
26. ЦДІАУК, ф.273, оп.6, спр.2429, арк.120.

Гуменюк І.П. Строительство, работа и развитие железнодорожного узла станции Казатин во второй половине XIX в.

В данной статье автор характеризует предисторию начала строительства железнодорожных ветвей на территории Подольской и Киевской губерний, раскрывает ошибки руководства на начальном этапе сооружения. Также частично пытается высветлить строительство и работу железнодорожного узла станции Казатин (на Винничине) во второй половине XIX века.

Humenyk I.P. Building, functioning and development of railway knot of Kazatin in the second half part XIX cent.

In this article an author described the terms of beginning the building of the railway systems on territory of Podilskyi and Kievan provinces, exposed the mistakes of guidance on the initial stage of building. Also building and functioning of railway knot of the station of Kazatin was partly lighted up in the Vinnitsa area in the second half part XIX centuries.

ПОБОЖІЙ С.І.

ОХТИРСЬКІ МАЛЮНКИ В.О.СЕРОВА (до 100-річчя смерті Валентина Олександровича Серова)

У статті йдеться про юнацький період у творчості видатного російського художника В.О.Серова. Аналізуються малюнки художника, виконані ним в Охтирці протягом 1876-1878 років.

У минулому році виповнилося 100 років від дня смерті видатного російського художника Валентина Олександровича Серова (1865-1911) та 135 років від дня його приїзду на Слобожанщину у м.Охтирка. Через три роки відзначатимемо 150 років від дня народження митця. Тим не менше, сумна дата спонукала відомі музеї у 2011 р. звернутися до творчості Серова: Київський музей російського мистецтва влаштував виставку творів М.Врубеля, К.Коровіна та В.Серова, а Державна Третьяковська галерея - виставку графічних творів Серова. Сподіватимемося, що наступний ювілей Серова буде вшановано виставкою творів митця з державних художніх музеїв України.

За словами його вчителя - педагога та художника П.Чистякова, - у Серова було надзвичайно розвинуте почуття малюнка, композиції та колориту. Коло мистецьких захоплень Серова було широким і охоплювало майже всі жанри малярства. Та в історію російського і світового мистецтва він увійшов, безперечно, як портретист. Художник *“поза напрямків”*, художник *“сам по собі”*, так називав В.Серова відомий композитор, музичний критик і талановитий мистецтвознавець Б.Асаф'єв на сторінках книги *“Русская живопись. Мысли и думы”* [1]. Згадуючи його батька - композитора і мислителя О.Серова, він відзначав таку спільну для батька і сина рису, як прийняття епохи, маючи при цьому *“свого, суто гострого ставлення”* до всього. Характеризуючи Серова як реформатора за природою, критик відзначав головне в його натурі - сильний та яскравий індивідуалізм, що робив митця впертим та замкненим. Ці риси характеру Серова відзначали й інші глибокі дослідники творчості художника (І.Грабар, А.Ефрос).

Особливе значення у творчості художника займали малюнки. Деякі з них справедливо вважаються вершинами цього виду мистецтва наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Перші малюнки Серова на Охтирщині виникли не на пустому місці. З восьми років він опановував мистецтво малюнку у баварського художника, гравера й офортиста Карла Кеппінга (1848-1914), а з дев'яти розпочалося його навчання під керівництвом І.Репіна. Залишилися деякі малюнки тих часів у альбомах - постійних супутниках митця протягом усього життя. Для нас особливої ваги набувають ті, які були зроблені юним Серовим на слобожанській землі - в Охтирці.

Отже, констатуємо перебування Серова на Сумщині у річницю дослідження зв'язків видатних художників ХІХ-ХХ ст. з нашим краєм. Деякі аспекти з них знайшли відображення у статтях охтирського краєзнавця Г.Свердлова й у дослідженнях автора цих рядків [2]. Вивчення життєвого і творчого шляху митця, дослідження музейних збірань, архівних матеріалів та літератури дає нам підставу говорити про них. Більше того, заявлена тема переплітається і з більш ширшими темами: *“Серов і Україна”*, *“Твори Серова у музеях України”*.

Батько художника - видатний композитор і музикознавець Олександр Миколайович Серов (1820-1871) - залишив помітний слід у російській культурі. Автор

опер “Юдиф”, “Рогнеда” і “Ворожа сила” у своїх статтях відстоював ідеали народності та реалізму у мистецтві. Критик В.Стасов вважав, що О.Серов належав до видатних особистостей інтелектуального і художнього світу. Він гарно орієнтувався в українській культурі, адже в його творчому доробку зустрічаємо обробки українських народних пісень, оркестрові п’єси на українські народні теми: “Гопак”, “Гречаники”. Саме батько й мати прищепили Валентину любов до музики [3].

Через деякий час після смерті чоловіка, мати майбутнього митця - Валентина Семенівна Серова, уроджена Бергман (1846-1924) - познайомилася у підмосковному Абрамцеві зі студентом-медиком Василем Івановичем Немчиновим (1851-1882), який був репетитором дітей голови правління Московсько-Ярославсько-Архангельської залізничної дороги і мецената Савви Івановича Мамонтова (1841-1918). Вона, як і її чоловік, також залишила помітний слід в історії російської культури. Перша в Росії жінка-композитор і громадський діяч, автор п’яти опер (“Уріель Акоста”, “Ілля Муромець” та ін.) та низки різноманітних музичних творів, вона намагалася залучити селян до музичного просвітництва, створюючи в селах театри для народу. Її вольова натура потребувала бурхливої, подвижницької діяльності. Тому, мабуть, не випадково, що саме її риси обличчя були покладені І.Рєпіним в основу образу цариці Софії для картини “Цариця Софія через рік після заключення її до Новодівочого монастиря, під час страти стрільців і катування всієї її прислуги у 1698 році” (1879).

Почуття взаємної приязні переростають згодом у кохання, зрештою вони вступають до цивільного шлюбу. Після від’їзду В.Немчинова до Києва, деякий час В.Серова вагається, але згодом, після листів з описанням краси древнього міста, вирішує перебратися до України. Сталося це у 1876 р., а вже влітку В.Немчинов забирає дружину і пасинка до Охтирки Харківської губернії, де мав невеликий хутір. Він не зберігся до нашого часу, але судячи з малюнків юного Серова та указанням на них місця виконання (Охтирка), хутір знаходився неподалік від цього слобожанського міста і територія його тепер входить у межі сучасного міста. Тут же Серов почав готуватися до вступу в київську гімназію, яку почав відвідувати через рік - восени 1877 р.

Протягом трьох років (1876, 1877, 1878) Серов улітку мешкав на слобожанській землі, в Охтирці. Уже тоді малювання стало для нього невід’ємною частиною існування. Про настрої, що панували під час літнього охтирського відпочинку, свідчить уривок з листа В.Серової до письменниці О.І.Апрелевої (1846-1923), датованого 20 червня 1877 р. з Охтирки. В ньому Валентина Семенівна відзначила, що її охоплює музично-сімейний настрій, а син крім “/.../ лошадей да ружья, ничего знать не хочет, наука да книги пока издали пользуются его уважением” [4]. Якщо ці рядки - лише поодинокі спогади матері художника, то сам Серов, за свідченням досвідченого знавця творчості митця І.Грабаря, описував йому життя в Охтирці у Немчинових, згадуючи про неї з приязню, про що й свідчать, на думку вченого, “охтырские рисунки” [5].

У монографії І.Грабаря (1965) подається перелік малюнків Серова, виконаних протягом трьох років на охтирській землі: “Воли” (1876); малюнок з першого охтирського альбому), папір, графітний олівець, 16х21, Державна Третьяковська галерея; “Село поблизу Охтирки” (1878), папір, свинцевий олівець, 10,9х21,9, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); “Зима в Охтирці” (1878), папір, олівець, був у зібранні Серових (Москва); “В Охтирці. Дерев’яний будинок” (1878), папір, свинцевий олівець, 12х21, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); “В Охтирці” (1878), папір, графітний олівець, 12,5х16,5, Державна Третьяковська

галерея; *“Охтирка. Пейзаж з пірамідальними тополями”* (1878), брістоль, свинцевий олівець, 16,4x12, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); *“В Охтирці”* (1878), папір, олівець, був у зібранні Серових (Москва); *“Будинок В.І.Немчинова на його хуторі в Охтирці, Харківської губернії”* (1878), папір, графітний олівець, 11,2x22,7, Державна Третьяковська галерея; *“В.І.Немчинов з малолітньою дочкою від В.С.Серової - Надією”* (1878), папір, олівець, приватне зібрання. Гарно репрезентовані охтирські малюнки та інші українські краєвиди у Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі.

Більшість з них, як бачимо, мають конкретну топографію, що відбивається у назвах. Така конкретизація місць, замальованих з натури, притаманна взагалі дитячій творчості, але у Серова відмічаємо бажання якнайретельніше зафіксувати свій об'єкт малювання.

Що представляла собою Охтирка, коли до неї приїхав Серов? Відносно молоде місто, засноване у 1641 р., мало вже свою історію. У середині XVII ст. було сформовано Охтирський слобідський козачий полк, військово-адміністративним центром якого й стала Охтирка. До сих пір окремі частини міста мешканці називають сотнями в пам'ять про козацький полк [6]. З 1780 р. Охтирка - повітове місто Харківської губернії. Наприкінці 80-х - на початку 90-х років XIX ст. в Охтирці налічувалося близько 25 тисяч мешканців. З енциклопедичного словника, виданого у Санкт-Петербурзі у 1891 р., дізнаємося про видатні історичні та культурні пам'ятки, якими славилася Охтирка наприкінці XIX ст. У місті було вісім церков. Найбільш значною був Покровський собор (1753-1762), в якому знаходилася чудотворна ікона Охтирської Божої матері, що приваблювала величезну кількість богомольців, а також Свято-Троїцький монастир поблизу міста. Серед кустарних промислів виділялися ткацтво і гончарство. Особливою популярністю серед населення користувалися охтирські плахти [7]. Разом з тим відмічалось, що землі між Охтиркою та станцією заливалися водою, від чого весною сполучення між ними ставало неможливим.

Один з охтирських храмів - церкву архангела Михаїла - бачимо на малюнку Серова *“Охтирка”*. Храм на честь архангела Михаїла мав оригінальне об'ємно-просторове рішення. Його було побудовано у 1884 р. поблизу старої - дерев'яної Михайлівської церкви, освяченої у 1775 р. Останню розібрали після побудови кам'яного храму. Місце, де знаходилася церква Архангела Михаїла у народі називали Гусинкою, а храм - *“церква, що на Гусинці”* [8].

Назва місцевості походила від річки Гусинки, що протікала поряд з церквою. У давні часи тут була слобода Гусинець, що з часом увійшла до міста. Силует цієї церкви бачимо на малюнку Серова *“Охтирка”* (1878), виконаному на папері графітним олівцем (10,9x21,9), який зберігається у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі [9].

У кінці 1900-х років, спілкуючись з І.Грабарем, Серов познайомив історика мистецтва з ранніми малюнками, у тому числі й з охтирськими. Малюнок *“Охтирка”* надійшов разом з іншими графічними творами, які І.Репін передав у 1916 р. до Російського музею. У листі до П.Нерадовського від 7 червня 1916 р. І.Репін так пояснював причини цього вчинку. Якось у старих папках він знайшов цілий *“ворох малюнків В.Серової”* і серед них - велику кількість чорнових ескізів, які він спалював, але деяку частину з них І.Репін врятував і попросив подарувати йому. Серед 102 малюнків були й роботи Серова, виконані в Охтирці. Серед них й невеличкий малюнок (16,3x12,4) графітним олівцем під назвою *“Охтирка. Пейзаж з пірамідальними тополями”* (1878).

У центрі композиції малюнку “Охтирка” (1878) вміщено церкву з однією банею і дзвіницею. Нижню частину церковної будівлі закриває дах хати з огорожею. Праворуч від неї - віз з сіном, якого тягнуть бики. Біля нього - погонич. Видовжений формат малюнку дозволив Серову показати панораму місцевості - околиці Охтирки [10]. На це вказує характер будівель (селянські хати) та відсутність кам'яних будинків, які були у центрі міста. Якщо дар композиціонера вже помітний на цьому малюнку, то техніка його виконання свідчить про невпевненість штрихів олівця, якими окреслюються форми предметів. Він намагається також передати перспективу вулиці у лівій частині малюнку.

У малюнках “Село в Охтирці” й “Охтирка” художник зосереджує головну увагу на другому плані, в той час, як перший залишається відкритим. Не виключено, що обидва були виконані в одній місцевості. Роздивляючись охтирські малюнки Серова, згадуються слова самого митця, який відмічав у картинах малих голландців те, як вони уміли “*передавати все, що бачили*”. Так само і в малюнках, зроблених на Слобожанській землі, помічаємо бажання юного художника передати все, що він бачив.

На малюнку “Село в Охтирці” (1878; Державна Третьяковська галерея) спостерігаємо не просто фіксацію мотиву, але й спробу композиційної побудови. Художнику вдалося передати широкий простір селянської вулиці, на якій різними за характером штрихами показана рідка рослинність. Вся увага Серова концентрується на передачі будинків з невибагливою огорожею. Не оминає автор малюнку й таких деталей, як колодязні “*лелеки*”, виразні силуети яких виглядають із-за дахів. Вони ніби розбивають горизонтальні ритми селянських будинків, череда яких простяглася з правого до лівого кута малюнку. Такий же підхід до натури притаманний і малюнку “Село Ясски” (1879) з Державної Третьяковської галереї.

Назви деяких малюнків, виконаних на Слобожанщині набувають певного узагальнення: “Село поблизу Охтирки” (1878), “Зима в Охтирці” (1878). Останній малюнок цінний ще й тому, що він є свідченням перебування Серова в Охтирці взимку 1878 р. Всі зазначені малюнки виконані на папері графітним олівцем, невеликі за розміром [11]. Вони показують зростаючу пристрасть юного художника до малювання, його вміння вибрати правильну точку зору.

Після ознайомлення з київськими та охтирськими малюнками І.Грабар зробив висновок про те, що вони свідчили про подальше зростання Серова-рисувальника. У них мистецтвознавець підмітив не тільки риси спостережливості, але й уміння вибрати свій мотив, “*/.../ выхватив его из природы со вкусом и тактом опытного мастера. Так именно взят зимний пейзаж, изображающий уголок Ахтырки с крестьянскими хатами. Более половины нижней части рисунка занято поляной с торчащей из-под снега сухой порослью, а на косогоре ютятся за плетнями хатки с колодезными журавлями у каждой*” [12].

У ці ж роки Серов відвідує Рисувальну школу українського художника Миколи Івановича Мурашка (1844-1909) у Києві, який згадував, що юний художник активно малював гіпсові бюсти для того, щоб підготуватися до вступу в Академію мистецтв. Його зачаровують архітектурні пам'ятки Києва, про що свідчать замальовки Видубицького монастиря, Андріївської церкви, пам'ятника Богдану Хмельницькому, Межигірського монастиря. Проте, як стверджувала мати художника, “*С живописью дело не продвинулось вперед...*” [13]. Важко пояснити цей київський “застій” у творчості юного Серова. Не міг пояснити цього й історик мистецтва, колекціонер і графік Степан Петрович Яремич (1869-1939) - автор дослідження про малюнки Серова. За його словами, сам художник згадував про час свого перебування у Київській

школі “с неохотой и с нескрываемой иронией” [14]. На думку матері, гармонійне і благодатне життя цього періоду визначалося теплим кліматом, красивими краєвидами міста Києва та доброзичливим українським народом.

Подальше життя Серових з В.Немчиновим стає неможливим через його арешт за участь у студентських заворушеннях й заслання до Харкова під нагляд поліції; після повернення із заслання він помер від тифу у Києві. Переїзд Серових до Москви зумовлюється й приїздом туди І.Рєпіна. Але на все життя запам’яталася В.Серову лагідність В.Немчинова, який доклав чимало зусиль щодо інтелектуального розвитку талановитої дитини. Зображення В.Немчинова зустрічаємо і в охтирських малюнках: “В.І.Немчинов” (1878), “В.І.Немчинов з малолітньою дочкою” (1878). У своїй книзі про чоловіка і сина Валентина Серова називає В.Немчинова людиною твердих переконань, який у свою чергу запевняв, що в її сина рідкісна “целомудренная натура” [15].

Крім слобожанської Охтирки, Серов бував і у підмосковній Охтирці, поблизу Хотькова, яку відвідав у 1879 р. і зробив там малюнок. Між цими “охтирськими” малюнками відстань у часі в один рік, але як виросла майстерність Серова! В охтирських малюнках 1879 р. вже відчувається свобода і впевненість їхнього виконавця.

Улітку 1880 р. Серов та І.Рєпін подорожували по Україні. І.Рєпін у цей час починає збирати матеріал для своєї картини “Запорожці” (1880-1891). Про свою поїздку І.Рєпін нікому не говорить. Лише перед самим від’їздом маститий художник пропонує юному Серову супроводжувати його. Як і його вчитель, у подорожі юний художник робить численні замальовки, етюди з життя українців. Скласти повне уявлення про творчі здобутки Серова під час цієї подорожі заважає те, що місцезнаходження багатьох малюнків цієї пори невідоме. Після смерті художника вони вирізалися з альбомів і продавалися музеям та приватним колекціонерам. Лише деякі з них експонувалися на виставках за радянських часів [16].

Серов максимально використовує подаровану можливість вчитися у старшого товариша. Щоденне спілкування з І.Рєпіним протягом кількох місяців надало можливості юному художнику спостерігати весь процес художньої творчості - від початку роботи над етюдом або малюнком до його закінчення. За твердженням І.Грабаря, це не могло не вплинути на мистецький розвиток Серова, а його роботи, виконані під час поїздки до Запоріжжя, свідчили про якісно новий, значний крок вперед [17]. Підпадаючи інколи під вплив І.Рєпіна, Серов привносить до зображуваного мотиву своєрідність, і тоді його малюнки відрізняються від робіт вчителя. Його цікавить все: запорозька зброя, історичні місця (“Могила Сірка”), національні типи (“Українець”), українське село (“Українське село. Тин”). Під впливом І.Рєпіна він вигадує композиції з життя запорожців (“Запорожці на Дніпрі”, “Запорожці на шляху до Січі”, “Запорожці”).

У селі Грушівка обидва замалювали інтер’єр селянської хати, причому кожен з них вирішив це творче завдання по-своєму. У книзі “Далекое близкое” І.Рєпін писав про те, як вони “зачитувалися епосом України”, а невдовзі Серов вже “смакував суть української мови” і придумав сюжети, в основі яких знаходилися теми з життя українських “лицарів”. Вони були такими переконливими, ніби В.Серов “был у них в сараях-лагерях и видел их жизнь во всех мелочах обихода” [18].

Велике враження на Серова справило українське народне мистецтво, про що свідчать кілька начерків, зроблених з народних картин (“Козак Мамай”). Поїздка по Україні, безперечно, стала важливим чинником у формуванні мистецького таланту художника. Цьому значною мірою сприяло спілкування з таким майстром малюнку і

живопису, як І.Репін. Згодом Серов зізнався І.Грабарю, що всі знання й уміння він отримав “/.../внимательно всматриваясь, как пишет и рисует Репин”. І насправді, малюючи разом зі своїм вчителем, він не тільки навчався композиційним особливостям малюнка, перспективі, але й долучався таким чином до великої російської школи малюнка.

Такий вишкіл під керівництвом І.Репіна незабаром дав позитивні результати. Вже наступного року після перебування в Охтирці Серов написав оголену натуру з такою майстерністю, яка, за словами І.Репіна, давала можливість витримати іспит в академію.

Малюнки, виконані юнаком, виявилися цікавими і для організаторів виставки творів митця після його смерті у Москві: О.Бенуа, М.Врангель, І.Грабар, С.Дягилев, С.Маковський, М.Рябушинський. Примітним є й те, що до складу комітету цієї виставки входила також і графиня В.В.Мусіна-Пушкіна. Посмертна виставка Серова була відкрита у Санкт-Петербурзі у січні 1914 р., а вже у лютому цього ж року її змогли переглянути московські глядачі [19].

Охтирські малюнки час від часу експонувалися на престижних виставках. Зокрема, на виставці творів Серова у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі (1935) були показані такі малюнки: “Будинок у провінції” (1878), “Наш будинок в Охтирці” (1878), “В Охтирці” (1878), “Охтирка” (1878). Малюнок “Охтирка” (1878) демонструвався в експозиції виставки Серова у цьому ж музеї у 2005 р.

Які можемо зробити висновки? По-перше, малюнки Серова 1878-1879 рр. засвідчили про те, що малювання стало для нього осмисленим процесом. Юний художник поступово засвоїв прийоми малюнка; разом з тим урізноманітнюється техніка виконання (олівець, італійський олівець, вугілля, перо). По-друге, малюнки, виконані у цей час становлять значний інтерес, адже завдяки ним прослідковується генеза цього виду мистецтва у творчості митця. По-третє, сюжети деяких рисунків, наприклад, “Охтирка” (1878) представляють інтерес з боку іконографії, дозволяючи скласти уявлення щодо культурної топографії Охтирки 70-х років XIX ст. і виступають як історико-культурний документ.

1. Асаф'єв Борис Володимирович (1884-1949) - композитор, музичний критик, мистецтвознавець. Автор класичних праць з питань історії та теорії музики. Літературний псевдонім - Ігор Глебов.

2. *Свердлов Г.* Художник Серов у Охтирці // Прапор Перемоги (Охтирка). - 1990. - 28 грудня. - №207(12476). - С.2; *Побожій С.І.* Валентин Серов і Сумщина // Червоний промінь (Суми). - 1996. - 6 вересня. - №36(4217). - С.5; 1996. - 27 вересня. - №39(4220). - С.4; *він же.* Валентин Серов і Сумщина. Про місце психологічного портрета у творчості художника // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.107-121; *він же.* Серов Валентин Олександрович // Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.401; *він же.* Валентин Серов і Сумщина. - Суми, 2005. - 74 с., іл.; *він же.* Серов і Сумщина. Невідомі сторінки відомої біографії // В двух словах (Сумы). - 2006. - №23(35). - С.7.

3. *Побожий С.* Музыка в жизни и творчестве В.А.Серова // Музичний ландшафт України (регіони, школи, індивідуальності): зб. наук. праць. - Суми, 2000. - С.165-171.

4. *Серова В.С.* Как рос мой сын. - Л., 1968. - С.125. У В.Серової і В.Немчинова була дочка - Надія (у шлюбі - Жилінська). Її портрет написала Н.Симонович-Єфимова, який високо оцінив В.Серов. У своїх спогадах вона занотувала: “Я тогчас написала портрет этой самой Нади Маленькой - сестры Серова /.../ Серов как-то раз за послеобеденным чаем в Домотканове попросил показать ему мой опыт. Он удивленно сказал: “А хорошо!..” // Симонович-Ефимова Н.Я. Воспоминания о Валентине Александровиче Серове. - Л., 1964. - С.58.

5. *Грабарь И.* Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865-1911. - М., 1965. - С.33.

6. Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник / упорядн. *Л.А.Покидченко*; редкол.: Л.П.Сапухіна (відп. ред.) та ін. - Суми, 2000. - С.96.

7. Энциклопедический словарь / под ред. *И.Е.Андреевского*. - Т.2. А. - СПб., 1891. - С.540-541.

8. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - С.29.

9. Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного русского музея. - СПб., 2005. - С.221. У Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі зберігається колекція живопису, малюнка, і гравюри В.Серова.

10. Ідентифікувати зображену В.Серовим на малюнку "Охтирка" церкву допоміг охтирський краєзнавець Олексій Сергієнко. У листі до автора від 19.03.2007 р. він писав: "Церква, зображена на малюнку є не що інше, як храм архістратига Михаїла в колишній слободі Гусинка, нині приєднаній до м.Охтирки".

11. Ці малюнки зберігаються у зібраннях Державної Третьяковської галереї, Державного Російського музею (СПб), родини Серових. На виставці творів В.Серова у 1935 р. в Третьяковській галереї експонувалися такі роботи "охтирського" періоду В.Серова: "Наш будинок у Охтирці" (папір, олівець, 11,2х22,6); "В Охтирці" (папір, олівець, 12,5х17, із зібрання Серових); "Охтирка" (папір, свинцевий олівець, 16,4х12,5, Державний Російський музей (Ленінград) - Виставка произведений В.А.Серова 1865-1911 [Текст] / вст. ст. И.Э.Габаря. - М., 1935. - С.32. Слід не плутати малюнки юного В.Серова, виконані ним у 1879 р. у підмосковній Охтирці поблизу Хотькова.

12. *Габарь И.* Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865-1911. - М., 1965. - С.248.

13. *Серова В.С.* Как рос мой сын. - Л, 1968. - С.95.

14. *Яремич С.П.* Серов: Рисунки. - Л., 1936. - С.11.

15. *Серова В.С.* Серовы, Александр Николаевич и Валентин Александрович. - СПб., 1914. - С.200.

16. Валентин Александрович Серов (40 лет со дня смерти). Виставка / сост. *Н.В.Власов*. - М., 1953. - С.12-16; Валентин Александрович Серов (1865-1911). Виставка произведений к 100-летию со дня рождения. - М., 1965. - С.25.

17. *Габарь И.* Серов и Репин (поездка в Запорожье) // Ежегодник Института истории искусств. Живопись. Архитектура. 1952. - М., 1952. - С.11.

18. *Репин И.Е.* Далекое близкое. - М., 1961. - С.350.

19. Каталог посмертной выставки произведений В.А.Серова. 1865-1911. - М., 1914. - С.3-4.

Побожий С. И. Ахтырские рисунки В. А. Серова (к 100-летию смерти Валентина Александровича Серова)

В статье рассказывается о юношеском периоде творчества выдающегося русского художника В.А.Серова. Анализируются рисунки художника, исполненные им в Ахтырке на протяжении 1876-1878 годов.

Pobozhiy S.I. Drawings by Valentin Serov made in Akhtyrka (to the 100th anniversary of the death of Valentine Serov)

The article tells about the period of youth the outstanding Russian painter Valentin Serov's youth. The drawings of the artist, made by him in Ohtyrka over 1876-1878 period are examined.

ЖМАКА В.М.

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКИХ РАД У 20-х РОКАХ XX ст.

У статті на основі широкої джерельної бази, автором зроблена спроба дослідити процес формування радянського законодавства щодо діяльності міських рад у період 1920-х років. Проаналізовано нормативно-правові акти, які визначали повноваження і компетенцію міських рад, охарактеризовано ставлення центральної влади по відношенню до міських рад, зроблено узагальнюючі висновки.

Протягом 20-ти років української незалежності, ми весь час намагаємось позбутися старої, радянської спадщини, яка зберігається у різних сферах нашого буття. Особливо важливими є перетворення, які стосуються законодавчої царини. Чітке, логічне, послідовне вироблення законодавчої бази із врахуванням нинішніх суспільних реалій і перспектив на майбутнє є вкрай важливим, яке потребує нагального вирішення вже сьогодні. Одним із таких напрямів є формування законодавства стосовно діяльності та розвитку населених пунктів, зокрема міст. Тим паче, це є особливо актуальним на тлі декларованого владою надання регіонам держави більшої свободи дій, наділення ширшими повноваженнями і правами місцевих самоврядувань. В такій ситуації надзвичайно необхідним є звернення до історичного минулого. Схожість історичного моменту вбачаємо з 20-ми роками XX ст., які й спробуємо дослідити.

Звертаючись до історіографії проблеми слід зауважити, що це питання не оминуло уваги науковців. Перші розвідки належать до 20-х років XX ст. Зокрема історії становлення радянської влади на місцях, у тому числі й міських рад (міськрад), присвячено брошуру заступника народного комісара внутрішніх справ РСФРР М.Ф.Владимирського [4], який був одним із перших, хто звернувся до цієї проблеми. Прийняття у 1925 і 1927 рр. положень про міські ради, які надавали містам певні права й повноваження, знайшло відображення і в тогочасних публікаціях. Зокрема в статті “Про міські ради”, підписаної ініціалами “І.Г.” [17], брошурах С.Власенка “Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи)” [5], Є.Соріна “Социалистическая реконструкция и работа городских Советов” [32], в яких автори подають коментарі прийнятих положень (характеристики і роз’яснення щодо діяльності міських рад, їх функцій і повноважень, пояснення до законодавчої бази та роботи в цілому тощо). Таким чином, питання надання міським радам прав і повноважень, а також увага до міст у цілому, набули широкого розголосу й викликали інтерес у суспільстві у зв’язку з соціально-економічними перетвореннями 1920-х років.

Упродовж 1950-х - 1960-х років, низка дослідників знову звернула увагу на порушену проблему. Значна увага науковців приділялась вивченню шляхів і етапів розвитку рад та місцевих органів влади як перших післяреволюційних років, так і доби непу: роботи А.В.Лужина [24], Б.М.Бабія [2], А.І.Лепьошкіна [21-23], колективна праця “Советы за 50 лет” [31], в яких окреме місце відводиться висвітленню історичного шляху становлення міських органів влади. Упродовж другої половини 50-х - початку 90-х років XX ст. різні аспекти діяльності та розвитку міських рад України 1920-х років стали предметом досліджень у працях О.Г.Олексієнка [1; 27], статтях В.М.Довгопола [13-14], статтях і монографії О.В.Гонтара [7-9]. Зокрема, у монографії “Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы)” О.В.Гонтар розглядає шлях організації і діяльності міських органів влади, вибори до

них, їх соціальний склад, робить спробу показати конкретні дії міськрад щодо відновлення промисловості, розвитку кооперації в умовах нової економічної політики (непу).

Роки незалежності дещо охолодили інтерес науковців до даної тематики. Серед робіт цього періоду можна назвати лише дисертаційне дослідження Ю.П.Волосника, яке присвячене проблемі діяльності міських рад України щодо здійснення нової економічної політики впродовж 1921-1928 рр., в якій автор торкається й питання прав і повноважень міських рад [6].

Враховуючи актуальність та історіографію питання, метою статті є спроба дослідити шлях формування законодавчої бази, яка визначала права, повноваження, обов'язки, регламентувала діяльність міських рад у 1920-х роках.

Джерельну базу складають збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. До таких нормативно-правових актів належать постанови про організацію міських рад та положення про вибори до них [25-26], постанова про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [29], резолюція X Всеукраїнського з'їзду рад *“Про роботу рад”* [30] та ін. Крім того, підтверджують і доповнюють збірники узаконень опубліковані стенографічні звіти, резолюції та постанови сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) [15-16], на яких обговорювались і приймались законодавчі акти щодо діяльності міських рад. Також цінність становлять Конституції УСРР 1919 і 1929 років [18-19], а також Конституція 1919 р. із внесеними до неї змінами 1925 р. [20], які на найвищому рівні визначали порядок організації влади на місцях. Доповнення до зазначених джерел становлять матеріали фондів держархівів Полтавської і Чернігівської областей, а також періодики.

Діяльність міських самоврядувань у дожовтневий період регламентувалась Міським положенням 1892 р. та внесеними до нього доповненнями впродовж наступних років, проте це положення не внесло бажаних змін на краще, суттєво обмежуючи можливості міст. Хоча напередодні революції міста все ж користувались досить широкими повноваженнями, проте влада не випускала важелів контролю міського управління. В 1917 р. Тимчасовий Уряд намагався вийти на новий рівень у відносинах із містами, втім, політика більшовиків і революція зруйнували міське самоврядування. Нормативно-правові акти, що визначали права та обов'язки, регулювали життєдіяльність міст у цілому, демонстрували докорінний розрив із принципами та практикою міських самоврядувань, що склалася наприкінці XIX - на початку XX ст. Згідно з Конституцією УСРР 1919 р. у містах мали існувати ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми). Порядок виборів, організація діяльності цих рад мали визначатися ВУЦВК [18].

Закінчення громадянської війни, необхідність у відновленні економіки, нові завдання з відбудови народного господарства на засадах непу потребували якісного поліпшення роботи всіх органів влади на місцях, у тому числі й міських рад. Для цього необхідно було вдосконалити законодавчу базу, що регламентувала їх діяльність. Постанова президії ВУЦВК від 20 квітня 1921 р. *“Про організацію міських рад робітничих і червоноармійських депутатів”*, що повторювала аналогічну постанову Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) від 8 лютого цього ж року, визначала, що ради робітничих і червоноармійських депутатів утворюються у всіх губернських, повітових та безповітових містах, фабрично-заводських селищах, містечках та інших поселеннях міського типу, встановлювала норми представництва під час виборів. Діяльність виборчих комісій, права тих, хто має брати участь і хто

позбавлений виборчих прав, порядок виборів, тобто всі моменти виборчого процесу було відображено в положенні ВУЦВК від 6 липня 1921 р. *“Про вибори до міських рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”* [25, ст.355]. У пункті 5 постанови зазначалося, що в губернських та повітових містах виконкоми при міських радах не утворюються, їх функції покладалися на губернські та повітові виконавчі комітети (губвиконкоми і повітвиконкоми) відповідно, у той час як у безповітових містах, містечках, фабрично-заводських селищах та інших поселеннях міського типу (пункт 6), при міськрадах виконавчі комітети утворюються у складі не більше 7 чоловік [26, ст.202].

Подібне рішення свідчило про фактичне позбавлення більшості міст навіть обмеженої самостійності, якою вони користувались згідно з законодавством Російської імперії [33, с.137-143]. Перекладання на губвиконкоми та повітвиконкоми роботи, яку б мали виконувати виконкоми відповідних міст, було пов'язане, на наш погляд, не лише з намаганням зекономити кошти на утримання апарату, але і з політичними міркуваннями, що впливали із завдань непу, спрямованих на першочерговий розвиток сільського господарства. Утворення виконавчих комітетів в інших міських поселеннях, навпаки, потребувало фінансових витрат. Очевидно, наявність досить значної кількості безповітових міст, містечок, фабрично-заводських, інших поселень міського типу не давала б змоги губвиконкомам і повітвиконкомам забезпечити оперативне вирішення різноманітних проблем, які виникали в ході роботи відповідних рад, незважаючи на те, що губвиконкоми і повітвиконкоми поширювали свою діяльність на всю територію губернії і повіту відповідно.

Інша ситуація відбувалася з губернськими та повітовими містами, що були центрами регіонів, у яких розміщувались губернські та повітові виконавчі комітети, тому на них і були покладені додаткові обов'язки із забезпечення роботи міськрад. Таке становище з виконавчими комітетами в губернських і повітових містах, на нашу думку, вже з самого початку закладає певні негативні риси в діяльності міськрад. Оскільки виконавчі комітети займалися не лише питаннями міста, а й питаннями губернського чи повітового значення, то це розпорошувало увагу членів виконкому на інші проблеми, які не стосувалися міста, хоча губернські і повітові виконкоми і звітували перед міськрадами кожного місяця. Здавалося б, це лише сприяло більш повному і глибокому розумінню членами виконкому проблем міського життя, які в такому разі володіли інформацією по всій губернії чи повіту і краще могли уявляти ситуацію в місті, і навіть незважаючи на те, що частина губвиконкому чи повітвиконкому представляла міську раду, все ж виконавчі комітети, на нашу думку, не могли повноцінно виконувати свої функції, зосереджуючи увагу винятково на містах. Як зазначає О.В.Гонтар, основним аргументом на користь спільних виконкомів був брак коштів та кадрові проблеми, хоча при цьому складалася парадоксальна ситуація, коли великі промислові й пролетарські центри не мали своїх керівних органів, у той час як у заштатних містах виконавчі комітети існували [7, с.22].

Слід зауважити, що така норма закону суперечила чинній на той час Конституції УСРР, у якій зазначалося, що органами влади на місцях є ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети [18, с.9-10]. Тобто міські ради мали утворювати свої виконкоми. Це протиріччя в законодавстві існувало до 1925 р., коли до Конституції було внесено зміни. У результаті норму, що дозволяла обрання виконкомів при міськрадах, було вилучено [20, с.14]. Свій апарат міські ради утворюють лише після ліквідації округ і підпорядкування великих міст безпосередньо центру (1930 р.), такі права міським радам надасть і нова Конституція УСРР 1929 р. [19, с.26-27].

На наше переконання, головна причина полягала не в економії фінансів для утримання апарату, а в небажанні і навіть побоюванні надавати губернським і повітовим містам політичну й економічну самостійність, що могло зробити міста незалежними у своїй господарській діяльності. До цього додавалися й кадрові проблеми більшовиків, а також устремління до централізму, тому міськради і залишалися заручниками губернських і повітових виконавчих комітетів.

Та все ж надання певних прав і обов'язків міськрадам, залучення населення до управління країною, як зазначалося у постанові про організацію міських рад, це був перший, хоча й не зовсім упевнений крок нової влади в питанні міського самоврядування. Підтвердженням цього може слугувати доповідь одного з членів Полтавської міськради 19 лютого 1923 р. на пленумі Полтавської міської ради, де обговорювались її завдання: *“В прежний период Горсоветы собирались главным образом только для решения особо важных вопросов..., разрешение практических вопросов городского хозяйства... не удавалось, потому что некогда было заниматься вопросами о восстановлении городов в период гражданской войны. С 1921 г. многие Советы начали проявлять больше жизни”* [10, арк.38]. Підсумковим документом, який концентрував низку законодавчих актів про міські ради, було *“Положення про ради губернських, повітових і заштатних міст та поселень міського типу”*, прийняте ВЦВК 26 січня 1922 р.

Посилення ролі міст, поживавлення громадської активності спонукали керівництво УСРР порушити питання про визначення й надання міським радам більш чітких прав і обов'язків, ніж ті, які міста мали за положенням 1921 р. До того ж українське законодавство відставало від законодавства РСФРР і БСРР, які ще 1922 р. прийняли відповідні положення про міські ради. Для обговорення нового положення про міськради 5-7 жовтня 1925 р. була скликана Перша Всеукраїнська нарада представників міськрад (перший захід такого характеру на теренах СРСР) [28]. У доповідях та обговореннях, які стосувалися роботи і нового положення про міські ради, представниками наради було відмічено, що й до цього часу (кінець 1925 р.) деякі міста, серед них Куп'янськ, Ізюм та ін., не мають своїх міськрад, що є ненормальним явищем. Положення 1921 р., за яким жили й працювали міські ради, значно застаріло й потребує нового змісту. Особливо під час розгляду проекту нового положення представниками Полтави, Черкас, Одеси та ін., було звернено увагу на те, що необхідно надати право міськрадам самим формувати, затверджувати і розпоряджатись міським бюджетом, оскільки таких прав міста не мали до цього часу [3].

Друга сесія ВУЦВК IX скликання 28 жовтня 1925 р., посиляючись на необхідність подальшого вдосконалення законодавчої бази та з метою об'єднати трудящі міські маси для участі в державному управлінні й адміністративно-господарському будівництві, для поліпшення керівництва роботою міських установ і підприємств, ухвалила нову постанову *“Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”*. В її основу також було покладено положення ВЦВК 1922 р. Попередні положення й постанови, що стосувалися міських рад, скасовувалися. За новим положенням міські ради утворювалися в усіх округових містах та в містах із населенням не менше як 10 тис. мешканців. Вони були вищими органами влади на своїй території в межах визначеної для них компетенції. Міські ради обиралися терміном на 1 рік. Засідання міськради мало відбуватися не рідше одного разу на місяць, число членів міськради не могло бути менше ніж 10. За новим положенням міські ради в господарській частині отримували досить широкі права. До них належали розгляд і ухвалення міського бюджету, управління міським

майном, комунальними й допоміжними до них підприємствами, міський благоустрій, нагляд за діяльністю промислових підприємств округового та загальнореспубліканського значення, за винятком оперативної діяльності. Крім того, при міськрадах, як і раніше, утворювалися секції, які контролювали і відповідали за всі сфери життя міста. Число секцій не було сталим і визначалось міською радою залежно від міста і необхідної виконуваної роботи в ньому.

Для провадження своєї роботи й керівництва секціями в царині міського господарства та управління, міські ради мали президію, що складалася з голови, заступника голови, секретаря й членів президії. Однак у новому положенні, як і в попередньому, зазначалося, що міські ради своїх виконавчих комітетів не утворюють, здійснюючи заходи через відділи й інспектури округового виконавчого комітету або апарати районних виконавчих комітетів (райвиконкомів) за належністю [15, с.69-77]. Тобто, надаючи певні права й повноваження міськрадам, влада одночасно залишала їх підконтрольними окрузі й району.

Отже, нове положення про міські ради, видане ВУЦВК 28 жовтня 1925 р., більш чітко визначало міські права й повноваження, хоча й залишало певні суперечності в господарській та управлінській царині.

На цьому процес надання містам прав і повноважень не було завершено. Індустріалізація потребувала подальшого розширення повноважень міських рад. Крім того, як зазначає О.В.Гонтар, в Україні необхідність у доопрацюванні положення 1925 р. стала актуальною одразу після його прийняття, оскільки, створене на основі положення РСФРР 1922 р. і прийняте із запізненням, воно не відповідало вимогам часу [7, с.26]. Новим етапом стало обговорення питання про роботу рад на X Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся у квітні 1927 р. Учасники з'їзду наголосили на тому, що в роботі державного апарату було допущено низку недоліків, головним із них був бюрократизм і тяганина. Тому для зменшення централізації влади радам необхідно надати більше прав і самостійності у вирішенні питань місцевого значення. З доповіддю про роботу рад виступив голова ВУЦВК Г.Петровський, пропозиції якого в частині зміцнення міськрад майже повністю були покладені в основу резолюції *“Про роботу рад”*, прийнятої з'їздом. У частині, яка стосувалась міськрад, зазначалось, що необхідно змінити чинне положення про міськради в плані розширення їхніх прав як в адміністративно-господарському, так і культурно-освітньому напрямках та уточнити взаємини з округовими й районними виконкомами. Надати право складати самостійні міські бюджети, які будуть частиною округового або районного, право самостійно розпоряджатися кредитами на міські потреби, організувати самостійний керівний орган міськрад (президію), який би займався лише питаннями міського життя. Для цього пропонувалось розмежувати оперативні функції президій окрвиконкомів і міськрад у частині керівництва міською роботою. І нарешті, міськрадам пропонувалось надати права юридичної особи, що надавало б їм право робити позики, встановлювати міські податки й оплати та ін. Однак міськради залишались підконтрольними округовим та районним виконавчим комітетам [30, ст.92].

Після X Всеукраїнського з'їзду рад на місцях відбулися широкі обговорення нового проекту положення про міські ради. Досить активну участь у цьому процесі взяли й самі ради. Зокрема, подібні обговорення відбулися у Ніжині, Прилуках, Ромнах тощо. Вносилися різні побажання і пропозиції. Так, на засіданні президії Прилуцького окрвиконкому 1 липня 1927 р. секретар Прилуцької міськради тов. Надгорний висловився за створення у містах окремого від загально-округового

відділу місцевого господарства - відділу міського комунгоспу, що, на його думку, дало б змогу більш детально і конкретно працювати міській раді щодо вирішення питань і проблем комунального господарства міста [12, арк.134-136]. Як бачимо, на місцях досить активно долучилися до цієї роботи, вносячи конкретні і конструктивні пропозиції.

Друга сесія ВУЦВК Х скликання, що відбулася у жовтні 1927 р., детально розглядала пропозиції щодо вдосконалення міського законодавства. У доповіді секретаря ВУЦВК С.Власенка 10 жовтня 1927 р. зазначалося, що відносини, які склалися між окрвиконкомами і міськрадами, не були нормальними і не йшли на користь останніх. Він пропонував надати якомога ширші права міським радам як в частині господарській, так і в адміністративній, зокрема право самостійно формувати і використовувати міський бюджет, право вирішувати всі питання, що стосуються міського життя лише міським радам без втручання окрвиконкомів і райвиконкомів та ін. [16, с.121-122].

Беручи до уваги усі побажання і пропозиції, а також рішення Х Всеукраїнського з'їзду рад від 13 квітня 1927 р. *“Про роботу рад”*, друга сесія ВУЦВК Х скликання 12 жовтня 1927 р. затвердила нове положення *“Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”*. Попередні положення і постанови, що стосувалися міських рад, втрачали чинність. Нове положення найбільш повно вміщувало засади, які регламентували права, обов'язки та повноваження міських рад. Слід зазначити, що в основу нового положення було покладено частину напрацювань із попереднього положення 1925 р. Так, у новому документі, як і в старому, зазначалось, що міські ради є вищими органами влади на території міста, міські ради утворюються у всіх округових і неокругових містах, де чисельність населення є не меншою за 10 тис. жителів, обираються терміном на 1 рік тощо. Проте нове положення значно розширювало права міськрад у фінансово-податковій, господарській та інших сферах, чітко визначало їх функції. Зокрема, в новому положенні зазначалось, що міські ради мають права юридичної особи, керують діяльністю установ, підприємств і урядових осіб, що знаходяться на міському бюджеті, складають, розглядають, затверджують і виконують міський бюджет, затверджують звіт про його виконання, експлуатують міські підприємства безпосередньо або здають їх в оренду, наглядаючи, щоб орендарі виконували всі умови орендних договорів та ін. Тобто можна сказати, що компетенція міськрад поширюється на всі сфери міського життя, від адміністративної частини до господарської, фінансово-податкової та судочинства, культурно-освітньої, охорони здоров'я і праці, соціального забезпечення і т.д.

Проте міські ради у всіх галузях міського управління, крім комунального господарства, як і раніше, мали провадити свою роботу через відділи й інспектури округового або відділи й інспекторів районного виконавчих комітетів, хоча в своїй діяльності вони мали відокремлювати міську роботу від роботи окрвиконкому та райвиконкому відповідно, маючи для міської роботи окремий господарський план і окремий кошторис, що входить до міського бюджету, і повинні відповідати за цю роботу перед міською радою та її президією. Саме президія, яка обирається із членів міської ради і керує її роботою, усіма галузями міського управління та слідує за діяльністю секцій. Президія звітує перед пленумом міськради не менш, як двічі на рік. Сам пленум відбувається не менше одного разу на місяць і, по суті, є найвищою інстанцією в системі міського управління. Керує роботою міськради, головує на засіданнях пленумів і президії міської ради, керує роботою технічного апарату міськради Голова міської ради, який обирається президією зі свого складу.

Для полегшення роботи міської ради за різними напрямками утворюються секції. Їх число визначає сама рада залежно від інтенсивності роботи в тій чи іншій галузі. Але п'ять секцій мають бути обов'язковими: комунального господарства, фінансово-бюджетна, культурно-соціальна, адміністративна та кооперативно-торгова. Саме відповідні секції контролюють, координують і ведуть роботу в різних галузях міського життя. Загальне керівництво секціями покладено на пленум і президію міськради [16, с.406-423].

Таким чином, ми бачимо, що міським радам було надано широкі права й повноваження, яких до цього часу вони не мали. Але не всі округові й районні виконавчі комітети йшли назустріч у наданні містам тих чи інших прав, убачаючи в них конкурентів у боротьбі за владу на їхній території. Наприклад, у Харкові міська рада не отримала всі повноваження у свої руки, частиною питань, якими мала відати міськрада, керував окрвиконком. При цьому Харківський окрвиконком, оминаючи міську раду, безпосередньо втручався майже у всю роботу міського комунального господарства. Все ж положення *“Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”*, затверджене другою сесією ВУЦВК X скликання 12 жовтня 1927 р., стало ґрунтовним, узагальнюючим нормативним актом, який увібрав у себе всі напрацювання попередніх років. Дане положення регулювало взаємини міськрад з округовими і районними виконками, встановлювало права й обов'язки міст, визначало юридичні засади міських рад на їх території: *“Горсоветам было передано всё имущество, а также предприятия и учреждения местного значения, все права по составлению, утверждению и выполнению городского бюджета; им было представлено также право юридического лица, право издавать обязательные постановления и налагать административные взыскания за их нарушение, право выбирать и отзывать народных судей и народных следователей городских участков и т.д. Горсовет стал подлинным хозяином города”* [34, с.57-58]. Це положення було надруковане у вигляді плакату і використовувалось як наочна агітація [11, арк.1]. Так, очевидно, влада намагалася ознайомити населення з новим нормативним актом, немовби наголошуючи на тому, що радянське керівництво відкрите для народу.

8 лютого 1928 р. президія Центрального Виконавчого Комітету СРСР затвердила *“Основні положення про організацію в Союзі РСР міських рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”*, тобто загальносоюзне положення про міські ради. Дане положення базувалось на відповідних нормативних актах союзних республік і ніяких нових принципових змін порівняно з ними не містило. Проте його цінність полягала в тому, що це був перший загальносоюзний документ такого роду, обов'язковий для виконання всіма республіками СРСР [7, с.29].

Отже, протягом 1920-х років міські ради пройшли досить складний шлях становлення і боротьби за свої права. Умовно цей період можна розділити на два етапи. Перший (1921-1925 рр.) характеризується закінченням утворення міських рад та прийняттям основ їх законодавчої бази; другий етап (1925-1929 рр.) пов'язаний із розширенням їх повноважень у зв'язку з процесом індустріалізації. Загалом посилення ролі міськрад було обумовлено зростанням ваги міст в економічному розвитку, пожвавленням громадської активності, завершенням відбудовного періоду і підготовкою до індустріалізації, що потребувало чіткої регламентації прав і повноважень владних органів на місцях. Положення 1927 р., напевно, було вершиною законодавчої ініціативи центру, оскільки початок 1930-х років позначений посиленням

адміністративно-командної системи, що призвело до обмеження самостійності міських рад, збільшенню їх залежності від обласних виконкомів, міських і обласних партійних комітетів.

1. *Алексеев А.Г.* Городские Советы Украинской ССР (1917-1920 гг.) / А.Г.Алексеев. - К. : Изд-во Киев. ун-та, 1960. - 131 с.
2. *Бабій Б.М.* Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. / Б.М.Бабій. - К. : Вид-во АН УРСР, 1956. - 268 с.
3. Вісті ВУЦВК (Харків). - 1925. - 7 жовтня.
4. *Владимирський М.Ф.* Організація Радянської влади на місцях / М.Ф.Владимирський. - К. : Всеукр. вид-во, Київ. філія, 1920. - 94 с.
5. *Власенко С.* Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи) / С.Власенко. - Харьков: Пролетарий, 1927. - 47 с.
6. *Волосник Ю.П.* Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Ю.П.Волосник. - Запоріжжя, 1993. - 17 с.
7. *Гонтар А.В.* Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А.В.Гонтар. - К.; Одесса: Вища шк., 1990. - 204 с.
8. *Гонтар А.В.* К вопросу о количестве городов и городских Советов на Украине в 20-е годы / А.В.Гонтар // Вопросы истории СССР. - Х., 1985. - Вып. 30. - С.85-93.
9. *Гонтар А.В.* Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921-1937) в послевоенной советской историографии / А.В.Гонтар // Вопросы истории СССР. - Харьков, 1987. - Вып. 32. - С.77-83.
10. Держархів Полтавської області, ф.Р-1503 Полтавський губернський виконавчий комітет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком), г.Полтава Полтавской губернии. 1920-1925 гг., оп.1, спр.127. Протоколы №4-43 заседаний президиума и секретариата Полтавского городского совета за январь-декабрь 1923 г., 13 января - 27 декабря 1923 г., 111 арк.
11. Держархів Чернігівської області, ф.Р-5318 Исполнительный комитет Прилукского городского совета депутатов трудящихся, г.Прилуки Прилукского округа. 1923-1938, 1943-1955 гг., оп.2, спр.44. Положение о городских советах, утвержденное 2-й сессией ВЦИК от 2 октября 1927 г., 1 арк.
12. Держархів Чернігівської області, ф.Р-5318 Исполнительный комитет Прилукского городского совета депутатов трудящихся, г.Прилуки Прилукского округа. 1923-1938, 1943-1955 гг., оп.2, спр.54. Протоколы заседаний пленумов горсовета и материалы к ним, 1927-1928 гг., 478 арк.
13. *Довгопол В.М.* Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад Української РСР під час перевиборної кампанії 1928-1929 рр. / В.М.Довгопол // Питання історії народів СРСР: [респ. міжвідом. наук. зб.]. - Харків, 1969. - Вип.6. - С.98-108.
14. *Довгопол В.М.* Про поживлення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.) / В.М.Довгопол // Питання історії народів СРСР: [респ. міжвідом. наук. зб.]. - Харків, 1967. - Вип.4. - С.75-85.
15. 2-га сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 9-го скликання, 16-23 жовтня 1925 р.: Резолюції та постанови / Оргвідділ ВУЦВКу. - Харків: [Б. в.], 1925. - 83 с.
16. 2-га сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів X скликання: Стенографічний звіт та постанови / Оргінстр ВУЦВК. - Харків: [Б. в.], 1927. - 474 с.
17. *І.Г.* Про міські ради // Радянська Україна: двохиж. бюл. ВУЦВКу рад. - 1925. - Ч.9(15). - С.31-33.
18. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки: Затверджена Всеукраїнським з'їздом рад на засіданні 14 березня 1919 р. і прийнята в дефінітивній редакції Центральним Виконавчим Комітетом на засіданні 14 березня 1919 р. - Харків: Всеукрдержвидав, 1920. - 15 с.
19. Конституція УСРР: Ухвалена на XI Всеукраїнському з'їзді рад. - [Офіц. вид.] - Харків: Юрид. вид-во Наркомюсту УСРР, [Б. р.]. - 32 с.
20. Конституція УСРР та АМСРР: В редакції постанови IX Всеукраїнським з'їздом рад РСІЧД. - Харків: Юрид. вид-во Наркомюсту УСРР, 1927. - 32 с.
21. *Лепешкин А.И.* Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.) / А.И.Лепешкин. - М.: Госюриздат, 1959. - 411 с.
22. *Лепешкин А.И.* Местные органы власти Советского государства (1917-1920 гг.) / А.И.Лепешкин. - М.: Госюриздат, 1957. - 304 с.
23. *Лепешкин А.И.* Советы - власть трудящихся, 1917-1936 / А.И.Лепешкин. - М.: Юрид. лит., 1966. - 575 с.
24. *Лужин А.В.* Городские Советы депутатов трудящихся / А.В.Лужин. - М.: Госюриздат, 1954. - 268 с.

25. О выборах в городские советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (положение) // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1921 г. / Наркомюст. - Харьков, 1921. - № 13. - Ст.355.
26. Об организации городских советов рабочих и красноармейских депутатов // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1921 г. / Наркомюст. - Харьков, 1921. - №7. - Ст.202.
27. Олексієнко О.Г. Організаційна діяльність міських Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Української РСР (1917-1936 рр.) / О.Г.Олексієнко // Наукові записки Київського державного університету. - 1957. - Т.16, вип.6: зб. юрид. ф-ту. - №9. - С.27-61.
28. Первое Всеукраинское совещание городских советов, 5-7 октября 1925 года: Стенографический отчет и материалы. - Харьков: ВУЦИК, 1925. - 106 с.
29. Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, 1925 р. / Наркомюст. - Харків, 1925. - Від.1, ч.86. - Ст.490.
30. Про роботу рад // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1927 рік / Наркомюст. - Харків, 1927. - Від.1, ч.17. - Ст.92.
31. Советы за 50 лет. - М.: Мысль, 1967. - 495 с.
32. Сорин Е. Социалистическая реконструкция и работа городских советов / Е.Сорин. - М.: Моск. рабочий, 1930. - 141 с.
33. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.) / Д.М.Чорний. - Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 304 с.
34. Шевченко Н.Ф. Итоги первого десятилетия социалистического строительства на Украине / Н.Ф.Шевченко, И.Л.Шерман. - Харьков: Обл.изд-во, 1957. - 107 с.

Жмака В.М. Формирование советского законодательства о деятельности городских советов в 20-е годы XX в.

В статье на основе широкой источниковой базы, автором сделана попытка исследовать процесс формирования советского законодательства в отношении деятельности городских советов в период 1920-х годов. Проанализированы нормативно-правовые акты, которые определяли полномочия и компетенцию городских советов, дана характеристика отношения центральной власти к городским советам, сделаны обобщающие выводы.

Zhmaka V.M. The foundation of soviet legislation in respect of activity of town council in 20th years of XXth century

In the article the author tried to investigate the process of foundation of soviet legislation in respect of activity of town council in 20th years of XXth century on the wide source's base. Normative-lawful acts, which determine the authority and competence of town council are analyzed, the description of relation of metropolitan power to town council are illustrated, summarize conclusion has done.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА СУМЩИНІ У 20-30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена політичним репресіям комуністичного режиму на території сучасної Сумської області у 20-30-х роках ХХ ст. Автором висвітлюються основні складові репресивної політики, акцентується увага на основних категоріях інтелігенції, що найбільше постраждали внаслідок репресій.

Ставлення більшовиків до інтелігенції потребує всебічного вивчення. Захопивши владу і взявши курс на цілковитий переворот суспільного життя відповідно до комуністичних догм, більшовики намагалися усунути будь-який опір. Небезпеку для комуністичного режиму становила не лише збройна боротьба, що розгорнулася наприкінці 10-х - початку 20-х років ХХ ст. і основу якої становило селянство, але й інтелігенція як найосвіченіший прошарок суспільства. Усі, хто не погоджувався з більшовицьким політичним курсом, на майбутнє права не мали. Відтак, на них чекали знищення, репресії, депортації, переслідування, замовчування. З перших років більшовицького панування на усіх, хто мав сміливість мислити самостійно, чекав конфлікт з режимом. Попри те, що репресій за часів існування комуністичної влади зазнали різні суспільні прошарки, національні групи, особливе місце у цьому процесі посідає переслідування інтелігенції. Відповідно до більшовицької ідеології, існували два непримиренних суспільних класи - пролетарі та буржуазія. Інтелігенція відносилася до останньої. Фактично, до буржуазії зараховували усіх працівників розумової праці, які не належали до комуністичної партії. Але з розгортанням масових політичних репресій у 30-х роках навіть наявність партійного квитка не гарантувала особистої безпеки.

Від самого початку утвердження влади більшовиків інтелігенція перебувала під постійної підозрою. Протягом періоду з березня 1918 до лютого 1919 р. у Росії, де керували більшовики, померло сім дійсних членів Російської академії наук. За деякими даними протягом перших трьох років більшовицької влади в результаті репресій, еміграції чисельність діячів науки, культури, мистецтва колишньої Російської імперії скоротилася на 17 тисяч [2, с.7]. Висланих за кордон науковців попередили, що самовільне повернення загрожує вищою мірою покарання. Для цього до Кримінального кодексу були внесені відповідні норми [2, с.8, 11]. В Україні, яку теж захопили більшовики, було здійснено низку акцій, спрямованих проти інтелігенції. Наприклад, вже з початку 20-х років політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомосвіти УСРР здійснити чистку кадрів вищих навчальних закладів, звільнити "політично ворожий і антирадянський елемент" [21, с.245].

Здійснюючи подібні заходи, більшовики керувалися не лише комуністичними настановами, але й реалізовували превентивні заходи щодо унеможливлення масового опору населення. У 1919-1921 рр. влада більшовиків на Сумщині була нестабільною. Повстанський рух залучав різні суспільні верстви, в тому числі й інтелігенцію. Нерідко ватажками й ідеологами повстанських загонів ставали колишні вчителі. Так, поблизу Недригайлова у 1921 р. оперував загін кількістю до 150 чоловік під проводом колишнього вчителя Буховського [12]. Вчительство, яке долучається до повстанців, стає потенційним ідейним натхненником селянського повстанського руху. Вчителі були не просто представниками українського села, але й сільською інтелігенцією, тобто свідомою частиною селянства. Здобувши освіту за часів

Російської імперії, але походячи з українського середовища і в ньому існуючи, сільське вчительство залишалося носієм небезпечних для більшовизму думок, що поєднували в собі ідеї традиціоналізму і національного самоусвідомлення. Це більшовицькі лідери добре розуміли. Характеризуючи причини і характер селянського повстанського руху у 20-х роках, радянський дослідник Б.Козельський у праці *“Шляхом зрадництва і авантюри”* (1927 р.) констатував, що селянство утворило велику кількість партизанських загонів і висунуло людей, які стали на чолі цих загонів. Партизанщина сильно вкорінилася в повсякденному житті села. Мало не кожна волость і село набули бойового гарту й мали озброєні загони чи осередки. Селянські партизанські загони у великі військові одиниці на тривалий час не сполучалися. Щойно безпосереднє бойове завдання закінчувалося й ворога відбивали за межі волості чи повіту, партизанські загони вважали, що свій обов'язок виконали й розходилися по селах. Заможне селянство, сильне з боку економічного, давало потрібні для повстання кошти. Селяни, які здобули освіту, а за період війни ще й військові ранги, ставали на чолі загонів. Б.Козелецький зауважує: *“Зацікавленість великої сили селянства успіхами бандитизму було, звичайно, дуже серйозним й небезпечним явищем... Бандитизм підтримували широкі маси сільського населення... Перше й основне завдання радянської влади було диференціювати село, треба було перенести громадянську війну в саме село. Селянська молодь була для бандитизму найкращим елементом. Вихована в старих націоналістичних традиціях, вона мала перекручене уявлення про історію українського народу; затуманена своєрідною романтикою гайдамаччини, молодь постачала бандитські загони”* [4, с.73-75].

Певне полегшення в роки непу й українізації не означало, що інтелігенцію залишили у спокої. У вересні 1926 р. центральними органами ДПУ УСРР було випущено службовий обіжник під назвою *“Про український сепаратизм”*, що орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників українізації, насамперед, з числа інтелігенції [24, с.33].

У доповіді Конотопського окрвідділу ДПУ про політичне становище Конотопської округи станом на 1 грудня 1928 р. йшлося про те, що *“українсько-шовіністичні елементи серед вчительства продовжують до українізації ставитися скептично і називають її “вузькою”* [6, арк.66зв]. Позицію вчителів можна цілком зрозуміти. У той час, коли від офіційних установ і чиновників вимагали вживання української мови, органи безпеки в Україні у своєму діловодстві продовжували користувалися російською мовою. Для більшості не було таємницею, що за всіма сферами суспільного життя слідкують органи ДПУ, а палка прихильність українізації може мати наслідком звинувачення у сепаратизмі. У згаданій доповіді в контексті становища інтелігенції згадується, що вчителі шкіл Конотопського залізничного вузла негативно ставилися до перетворення церков на будівлі для *“культурних потреб”* [6, арк.106, 144].

У *“Бюлетені №26”* Конотопського окрвідділу ДПУ за грудень 1928 р. мова вже йде про те, що в залізничних школах виявлено угруповання вчителів, що ставило за мету *“зрив планової роботи з соціального виховання дітей”*, тому, з огляду на цю справу, здійснюється *“розробка в ударному порядку”* [6, арк.145-146].

За політичними настроями інтелігенції ретельно спостерігали не тільки органи ДПУ, але й місцеві комітети КП(б)У. Зокрема, у звіті Роменського окружкому за період з 1 жовтня 1928 р. до 1 травня 1930 р. зазначалося, що *“особливу увагу... звертає на себе... вчительство... сама найменша і знаяна [так у тексті] група вчителів вороже ставиться до радвлади і партії, проводячи розкладницьку роботу серед селянства. Ця частина вчителів складається з “бувих” людей, які під час громадянської війни перебували в різних антирадянських, національно-шовіністичних і бандитських угрупованнях та брали активну участь в озброєній боротьбі проти радянської влади”* [8].

Діяльність партійних органів та органів ДПУ полягала не лише у з'ясуванні та фіксації настроїв інтелігенції. У серпні 1928 р. від центральної комісії з чистки апарату на місцях було отримано *“Інструкцію щодо роботи окружних комісій з чистки апарату від контрреволюційного, злочинного та взагалі негідного елементу”*. Завдання комісії полягало у чистці радянського апарату, торговельних, промислових, кооперативних та громадських організацій. Праця цієї комісії відбувалася таємно. До неблагонадійних осіб зараховували осіб, які служили в армії УНР, Добровольчій армії А.Денікіна, членів *“антирадянських”* партій, колишніх чиновників царської доби, осіб, які висловлювалися антирадянськи [9, арк.1-3]. Наслідки не забарилися. Зокрема, Роменська комісія 29 серпня 1928 р. прийняла рішення про звільнення 20 чоловік з різних організацій міста, в тому числі 17 - за *“петлюрівські переконання”*, *“зв'язок з куркулями”*, *“сподівання на зміну влади”* тощо [9, арк.9-21]. Наприклад, вчительку 4-ї трудшколи пропонувано звільнити за те, що *“підтримує тісний зв'язок з попами і іншим чужим Радвладі елементом, який відвідує на дому, учить їх дітей, котрі завдяки позбавленню прав голосу їх рідних не мають змоги вчитись в державних школах, регулярно ходить до церкви”* [9, арк.102]. Рішенням від 7 жовтня 1928 р. вказана комісія пропонувала звільнити 11 вчителів шкіл Ромен (десятьох з них - за політичними мотивами) [9, арк.102].

Станом на 20 листопада 1928 р. відповідно до рішення комісії у Роменському повіті було звільнено 14 працівників освіти [9, арк.189]. До числа неблагонадійних було віднесено таку кількість педагогічних працівників Роменщини: с.Коровинці - 4, с.Хоружівка - 1, х.Томашівка - 1 (нині - Недригайлівський район), с.Ярмолинці - 1, с.Хоминці - 1, с.Засуля - 4, х.Коновалів - 1 (нині - Роменський район), с.Петрівка - 1 (нині - Кролевецький район) [9, арк.125, 127, 129, 133, 137].

Через звільнення вчителів почав назрівати зрив роботи освітніх установ. У лютому 1929 р. Центральна комісія змушена була наказати припинити звільнення педагогічних працівників [9, арк.242].

Але репресії проти інтелігенції не лише не припинилися, але й розгорталися з новою силою, за що були відповідальними органи ДПУ. Листування Глухівського окрвдділу ДПУ з округовим комітетом КП(б)У за 1929 р. вказує на *“погіршення політ стану інтелігенції”*, *“зневір'я в сили революції”*, *“національно-шовіністичну”* налаштованість до радянської влади, розчарування навіть у середовищі тих вчителів, які повірили більшовикам. *“Ми маємо факти, коли окремі представники інтелігенції, зокрема вчителство, були на чолі в антирадянських куркульських групуваннях, тримаючи в своїх руках основне керівництво останніми”* [5].

У 1929 р. проти 6-х вчителів залізничних шкіл Конотопського вузла порушено кримінальну справу за *“шкідництво на культурному фронті”*. Троєх вчителів вислали на Північ на 3 роки, одному заборонили мешкати в Україні, Москві, Ленінграді та прикордонних територіях. Щодо 2-х інших справу було припинено [10].

Коли у 1929 р. з'явилася інформація про викриття Спілки визволення України, українська інтелігенція відреагувала про це у небажаний для влади спосіб. За повідомленням Конотопського окрвдділу ДПУ, деякі вчителі вважали, що справа СВУ інспірована ДПУ для боротьби проти українського національного руху. Арешти у справі СВУ у Конотопській окрузі викликали співчуття з боку вчительства, а учнівська молодь висловлювала співчуття заарештованим конотопським вчителям демонстративно [7].

Тридцять років принесли з собою посилення репресій щодо різних суспільних верст, в тому числі і проти інтелігенції. На ці роки припадає пік переслідувань, включно з засудженням до вищої міри покарання. Більшу частину інтелігенції на території сучасної Сумської області становили вчителі. Саме ця категорія людей постраждала найбільше. У цьому контексті слід навести ряд типових судових процесів, що відбулися у даному регіоні.

Наприкінці 1934 р. кількох учнів робітфаку Сумського педінституту (м.Білопілья) засудили за сфабрикованою справою під назвою “Союз спротиву кампаніям” [11].

У справі “антирадянської націоналістичної організації” у 1938 р. у Буринському районі було засуджено 30 осіб (27 з них - до вищої міри покарання). Серед засуджених - завідувач районним відділом освіти, інспектор Буринського районного відділу народної освіти, директор школи с.Попова Слобода, а також вчитель цього села [13].

Наприкінці 20-х - на початку 30-х років розгорнулася кампанія проти музейних працівників. Наприкінці 1933 - на початку 1934 р. сфабриковано справу “Російсько-українського фашистського блоку”, до якого начебто входили і працівники конотопського музею [21, с.267]. Переслідувань зазнав директор Харківського археологічного музею О.Федоровський (народився у м.Лебедин) [19, с.268]. Засновника художньо-історичного музею в Сумах Н.Онацького (народився у с.Хоменкове Липоводолинського району) було розстріляно у 1937 р. [15, с.332]. 25 грудня 1937 р. українського мистецтвознавця і археолога М.Макаренка (народився у с.Москалівка Роменського району) засуджено до вищої міри покарання [3, с.19]. Переслідувань зазнав і археолог М.Рудинський (народився у м.Охтирка) [22, с.382-383]. У контексті переслідувань більшовиками українських науковців слід згадати долю уродженців Сумщини, які зазнали більшовицьких репресій. У 1921 р. Миколу Василенка, уродженця с.Есмань (нині - Глухівський район Сумської області) було обрано президентом Всеукраїнської академії наук. У 1924 р. М.Василенка засуджено до 10 років позбавлення волі у сфабрикованій справі “Київського обласного центру дій”. Під тиском наукової громадськості вирок було переглянуто і наприкінці 1924 р. вченого звільнено. Він повернувся до наукової діяльності, але через тяжку нервову хворобу він не міг повноцінно працювати. З 1929 р. М.Василенка було позбавлено права працювати в академії наук [14, с.212]. На знак протесту проти антиукраїнської політики 13 травня 1933 р. покінчує життя самогубством М.Хвильовий (Фітільов), виходець з вчительської родини м.Тростянець [3, с.41].

У 1937 р. на Соловки був засланий поет і прозаїк А.Панів (народився у м.Білопілья), викладач суспільних наук В.Волгай (з Ромен), завідувач Київським обласним відділом народної освіти Н.Ніколенко (народився у с.Шилівка Буринського району) [18, с.137, 189; 19, с.46; 20, с.228].

Серед видатних українських істориків помітне місце займає нащадок старовинного роду української козацької шляхти Сіверщини Віктор Юркевич. Родове помістя знаходилося на хуторі Юркевичі (нині - с.Таборище Кривоносівської сільради Середино-Будського району Сумської області). Історика, який належав до історичної школи М.Грушевського, спочатку переслідували, а 1 грудня 1937 р. засудили до 10 років таборів, де він помер у вересні 1939 р. [17]. Серед відомих імен, що походять із Сумщини, репресій зазнали також письменник Б.Антоненко-Давидович, поет і письменник І.Багряний (Лозов'ягін), літератор В.Басюк, гуморист П.Губенко (Остап Вишня), селекціонер Г.Кучмай, журналіст В.Нарбут, художник Н.Онацький [3, с.26-28, 32], письменник П.Капельгородський, письменник-гуморист В.Губенко (Василь Чечвянський), прозаїк О.Соколовський [1, с.64-66; 16, с.191; 23, с.491].

Репресії 20-30-х років ХХ ст. були етапом політики комуністичної влади, спрямованої на викорінення інакодумства. Переслідування не припинилися і тривали у воєнний і повоєнний періоди аж до останніх років існування комуністичного режиму.

Таким чином, представники української інтелігенції, які народилися й проживали на території сучасної Сумської області зазнали у 20-30-х роках репресій з боку більшовицької влади. Репресивна політика полягала у переслідуваннях, звільненнях з роботи, арештах, депортаціях, розстрілах. Однією з найчисельніших ланок інтелігенції Сумщини, що постраждала в результаті переслідувань більшовицького режиму, було вчителство. У

результаті більшовицької репресивної політики українська наука, освіта, культура втратила ряд непересічних особистостей, чим українському народу було завдано величезної шкоди.

1. Антологія літератури Сумщини / [Упоряд. та передм. О.П.Столбіна] / Сум. обл. орг. Спілки письменників України. - Суми: Слобожанщина, 1995. - 234 с.
2. Бешанов В.В. Воевали на "гробах"! Упадок в танкових войсках / Владимир Бешанов. - М.: Яуза-пресс, 2011. - 352 с. - (Великая Отечественная: Неизвестная война).
3. Відроджені імена Сумщини (Бібліографічний покажчик) / Л.А.Чайковська, Н.О.Горнова, А.Р.Калашинікова. - Суми, 1991. - 48 с.
4. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів / [під ред. Р.М.Ковалю]. - К.: Незборима нація, 1996 р. - 317 с.
5. Держархів Сумської області, п.221, оп.1, спр.453, арк.17-19.
6. Держархів Сумської області, п.404, оп.1, спр.558.
7. Держархів Сумської області, п.404, оп.1, спр.691, арк.82-86.
8. Держархів Сумської області, п.443, оп.1, спр.1298, арк.4, 5.
9. Держархів Сумської області, п.444, оп.1, спр.48.
10. Держархів Сумської області, п.7641, оп.6, спр.888, арк.47.
11. Держархів Сумської області, п.7641, оп.1, спр.564, арк.365-370.
12. Держархів Сумської області, п.3098, оп.3, спр.10, арк.53.
13. Держархів УСБУ в Сумській області, п.8566.
14. Енциклопедія українознавства / [за ред. В.Кубійовича] / Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр. - Т.1. - К.: Глобус, 1993. - 400 с.
15. Звагельський В.Б., Зюзько Т.А. Онацький Никанора Харитонович / В.Б.Звагельський, Т.А.Зюзько // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.332.
16. Звагельський В.Б., Терещенко Р.І. Капельгородський Пилип Йосипович / В.Б.Звагельський, Р.І.Терещенко // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.191.
17. Львівське товариство "Пошук": [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.poshuk.lviv.ua/press_p_4.html.
18. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.1 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1997. - 325 с.
19. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.2 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський, Юрій Шаповал] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1999. - 286 с.
20. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: в 3 т. - Т.3 / [відп. ред. Арсен Зінченко; упоряд. Петро Кулаковський] / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. - К.: Сфера, 1999. - 394 с.
21. Очеретенко В.І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років / В.І.Очеретенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - №1/2. - С.240-252.
22. Рудинський Михайло Якович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.382-383.
23. Чечвянський Василь (Губенко Василь Михайлович) // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник / [Гол.ред. В.Звагельський]. - Суми: РВО "АС-Медіа", Сумський державний університет, 2003. - С.491.
24. Шаповал Ю. Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Юрій Шаповал // Визвольний шлях. - 2001. - №5. - С.28-45.

Вовк А.В. Репресии против интеллигенции на Сумщине у 20-30-х годах XX века

Статья посвящена политическим репрессиям коммунистического режима на территории современной Сумской области в 20-30-х годах XX в. Автор освещает основные составляющие репрессивной политики, акцентируется внимание на основных группах интеллигенции, которые больше всего пострадали в результате репрессий.

Vovk O.V. Repressions against intelligentsia in Sumy region in 20-30th of XX century

The article is devoted the political repressions of the communist mode on territory of the modern Sumy region in 20-30th of XX century. The basic constituents of repressive policy light up an author; attention is accented on the basic categories of intelligentsia, that most suffered as a result of repressions.

Отримано 11.01.2012

КОМЛИКОВА Г.І.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ СУМЩИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

У статті на основі архівних джерел висвітлена діяльність сільськогосподарських дослідних установ, що функціонували на території Сумщини в окупаційний період (1941-1943 рр.).

Однією з найбільш драматичних сторінок історії існування вітчизняних сільськогосподарських дослідних установ стала Друга світова війна. На тимчасово окупованій території опинились усі дослідно-селекційні установи України різного відомчого підпорядкування [1]. Серед них і дослідні установи, що функціонували на Сумщині: Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі, Сумська сільськогосподарська дослідна станція, Краснотростянецька лісова дослідна станція, Іванівська дослідно-селекційна станція та Сульське болотне дослідне поле, науковці та майно яких були вже евакуйовані.

Окупаційний період в історії існування галузевих дослідних установ Сумщини на сьогодні зовсім не досліджений, оскільки в радянські часи праця при німцях прирівнювалась партійним керівництвом до зради. А, отже, досліджувати її та навіть згадувати в публікаціях не наважувався майже ніхто. Публікації радянського періоду відображали лише селекційну роботу, що проводилася в евакуації та відновлення роботи дослідних установ після звільнення [1]. Публікації ж сучасного періоду, окрім плідної селекційної роботи вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ в евакуації [2], висвітлюють, перш за все, становище всього аграрного сектору економіки України за окупаційного режиму [3; 4] та розглядають нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України, до якої входила й територія Сумської області [5; 6]. Опубліковані збірники документів і матеріалів про діяльність Національної академії наук України цього періоду містять документи про діяльність лише деяких центральних сільськогосподарських дослідних установ України на окупованій території та в евакуації [7; 8]. З'являються й публікації, що розглядають діяльність деяких галузевих установ на окупованій території [9; 10]. Однак публікацій про діяльність сільськогосподарських дослідних установ Сумщини на окупованій території досі немає. Досить тривалий час документи установ, що діяли під час окупації Сумської області, знаходились в Державному архіві Сумської області на таємному зберіганні. Нині вони є доступними для дослідників. Тому лише зараз є можливість дослідити та висвітлити діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ Сумщини на окупованій території.

Отже, основною метою даної статті є спроба розкрити маловідому сторінку в історії сільськогосподарських дослідних установ Сумщини.

Швидкий наступ німецьких військ влітку 1941 р. змусив евакуювати до східних регіонів країни не тільки великі промислові підприємства, а й сільськогосподарські дослідні установи разом з вченими, найбільш цінним селекційним матеріалом, частиною лабораторного обладнання та насінневим фондом.

За офіційною версією радянських часів усі сільськогосподарські дослідні установи Сумщини припинили свою діяльність на окупованій території. Деякі з них встигли евакуювати своє майно до інших союзних республік, інші - просто припинили наукову

роботу. Науковці у більшості випадків потрапили на фронт або були евакуйовані разом зі своєю установою. Деякі з них залишились на окупованій території, продовжували працювати у сільському господарстві та іноді - дослідницьку діяльність.

Сьогодні офіційну інформацію про окремі події щодо діяльності сільськогосподарських дослідних установ Сумщини в евакуації, на жаль, можна знайти лише в офіційних історіях та публікаціях Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі, який продовжив дослідницьку діяльність на одному із своїх структурних підрозділів - Починковському дослідному полі (Горьковська область РРФСР). Архівні фонди Інституту цього періоду не збереглися через численні переїзди. Тому відновити історію діяльності цієї установи в евакуації не можливо.

Іванівська станція продовжувала дослідницьку діяльність в Середній Азії (м.Кант), яка стала на той час основною базою бурякосіяння та насінництва [1]. Її науковці, евакуювавши найбільш цінний селекційний матеріал, мали змогу продовжити нормальний селекційний процес, включаючи поляризаційний відбір та висів насіння у відповідних категоріях насіннєвого процесу (селекційний розплідник, порівняльні випробування та ін.).

Краснотростянецька станція, евакуювавши до РРФСР найбільш цінне лабораторне обладнання, призупинила діяльність. Всі науковці потрапили на фронт. Після війни обладнання було знайдене науковцями в сараї одного з колгоспників в Уфимській області, де зберігалось весь цей час.

Роботу Сумської сільськогосподарської дослідної станції в евакуації прослідкувати не вдалося через відсутність даної інформації в публікаціях та архівних фондах.

До листопада 1941 р. фашистські війська зайняли майже всю Україну, а отже й Сумську область. Напередодні і в розпал оборонних боїв на Сумщині з її території майже повністю були евакуйовані великі промислові підприємства. Тому відновлення промислового потенціалу області фашистів цікавило мало. На першому плані стояло сільське господарство, яке мало задовольнити потреби діючої армії в продовольстві. Слідом за передовими частинами фашистської армії йшли загони та установи спеціального призначення, завданням яких було встановлення окупаційного режиму на загарбаних територіях. В інструкціях командуванню німецькими частинами наказувалося після зайняття ними сільських населених пунктів і закінчення воєнних дій в них сприяти нормалізації сільськогосподарського виробництва.

Щоб ефективніше здійснювати управління багатомільйонним народом, керівництво рейху розділило основну частину окупованої України на 6 генеральних округів. Сумська область мала входити за цим проектом до сьомого округу з назвою "Чернігів", який так і не був створений через близькість до нього фронту. До літа 1942 р. Сумська область входила до так званої військової зони, а потім стала відноситися до тилової зони [11].

Формування колоніального територіально-адміністративного устрою супроводжувалося створенням розгалуженого управлінського апарату. Зважаючи на масштаби окупованої території, німецькою владою для експлуатації сільського господарства області був створений апарат як військового, так і цивільного характеру з великою кількістю чиновників різного рангу і призначення: Сумське обласне сільськогосподарське допоміжне бюро Українського допоміжного бюро (створене на початку грудня 1941 р.); німецьке командування сільським господарством Сумської області (Wi Kdo), уповноважений німецьким командуванням керівник сільським господарством, німецький обласний сільгоспуправитель, німецька

сільськогосподарська інспекція та ін. При комендатурах були створені сільськогосподарські відділи, при міських і районних управах - земельні управління (відділи), районні та повітові сільськогосподарські бюро, районні агрономічні пункти.

Гітлерівці розуміли, що колгоспи і радгоспи є досить вдалою організаційною формою вилучення продовольства з села. Тому до закінчення сільськогосподарського року, тобто до початку 1942 р. на зайнятих окупантами територіях були збережені ці форми сільськогосподарських підприємств. Їхні керівники призначалися німецьким командуванням. Основним завданням цих підприємств було постачання сільськогосподарської продукції для потреб німецької армії.

У березні 1942 р. була оголошена земельна реформа, на першому етапі якої закони і постанови радянської влади щодо створення і діяльності радгоспів і колгоспів оголошувались такими, що втратили чинність. Згідно з розпорядженням А.Розенберга *“Про новий аграрний порядок”* від 15 лютого 1942 р. колгоспи були перетворені на так звані громадські господарства, до яких входили господарства в існуючих на той час межах з майном та реманентом, а також двори колишніх колгоспників. Радгоспи та МТС як колишнє державне майно передавалися німецькій владі та перейменовувалися в державні господарства (маєтки), до яких відійшли землі, матеріально-технічна база і люди колишніх радгоспів. Методи керівництва, структура виробництва та організація праці в них фактично не відрізнялися від радянських форм господарювання [11]. На Сумщині таких маєтків було 39 [12, арк.69].

У масштабах області сільськогосподарські підприємства підпорядковувалися Сумському обласному управлінню державними маєтками. Виконавчими органами німецької адміністрації були обласні та районні допоміжні бюро Українського допоміжного бюро.

У держархіві Сумської області збереглися документи лише декількох так званих державних маєтків, що функціонували на території області в часи окупації 1941-1943 рр. Всі вони зібрані у фонді Р-2943: Сумське обласне управління державними господарствами (маєтками) та підпорядковані йому державні господарства (маєтки).

Дві справи з цього фонду - Виробничі карточки державних господарств (маєтків) [13; 14], у яких серед інших представлені і виробничі картки Українського інституту конопель, Іванівської дослідної станції, Сумської рослинницької станції та такої дослідної установи, як Сульська болотна станція - Сульське болотне поле.

У виробничій картці Українського інституту конопель (Ukrainer Hanf-Institut) [13, арк.113-115] напрямком діяльності господарства вказано - Versuchstwirtschaft, тобто дослідне господарство, керівник господарства - Семенова. В інших джерелах цю установу названо Glychover Institut von Hanf (Глухівський інститут коноплі). Загальна площа господарства - 287 га, сільськогосподарської корисної площі (на 1.07.1942 р.) - 269,8 га. [13, арк.113] Тут же сказано, що ґрунту, придатного під пшеницю в господарстві - 50 га, під картоплю та жито - 219,8 га. З худоби, господарство мало 22 робочих коней [13, арк.113 зв.], з техніки - 3 трактори [13, арк.114]. У господарстві засіяно пшеницею 10 га, ячменем 42 га, коноплею лише 3,8 га. Інші технічні культури займали 12,1 га. У 1943 р. посівів озимої пшениці в дослідному господарстві не було взагалі, озимого жита засіяно 33 га. [15, арк.50]. Штат Інституту складав всього 85 чол. [13, арк.115зв]. Особливих приміток виробнича картка не містить. Інших документів, що вказували б на те, чи проводилась в Українському інституті коноплі дослідна робота, не знайдено.

Виробнича картка Іванівської дослідної станції (Versachstation Iwanovka) [13, арк.65-68] містить таку інформацію, як загальна площа господарства - 3365,74 га;

напрямок діяльності - зерново-бурячно-насінницьке; керівник - Інгульський. Спеціальними культурами засіяно: цукровим буряком - 40 га, злаковими - 25 га. Станція мала допоміжне підприємство - млин [13, арк.65]. Робочих коней на Станції - 136, всі безпородні. Вівці, свині, корови, птиця - не племінні [13, арк.65зв]. Станція мала також 11 тракторів та інший реманент, про який є помітка - "застаріле" [13, арк.66]. У розділі "Примітки" вказано: "Науковий матеріал і краці гатунки насіннєвого матеріалу, в купі зі скотом і механіческою силою (трактори, автомашины) евакуйовані большевиками...". Тут же вказано, що "Селекция злак. культур и сах. свеклы работает полностью".

Селекция злак культур: озим. пшеница Ивановская 211,9

оз. рожь 194

яр. ячмень [Ганна] Лоогдорфська

горох Вікторія Мандорфська

Селекция сах. свеклы: Направление Е" [13, арк.68зв].

Штат Іванівської дослідної станції на 1.07.1942 р. складав 932 чол.

Окрім цього, інформацію про те, що на Іванівській дослідній станції в окупаційний період проводилась селекційна робота, знаходимо в цьому ж фонді у справі №14 "Сведения о ходе сельскохозяйственных работ, движении горючего и зернофуража по Ивановской селекционной Станции" (1943 р.) У "Відомості про рух зернопродукції по Іванівській Селекційній станції за станом на 15.05.1943 р." серед інших вказана репродукційна еліта бурякового насіння [14, арк.30]. А "Відомість про наявність та стан озимого посіву по Іванівській дослідній станції по стану на 1 квітня 1943 р." містить інформацію про селекційні посіви пшениці озимої (186,25 га) та жита озимого (927,19 га) [14, арк.38].

У виробничій картці Сумської рослинницької станції (Pflanzenzucht-Station) основним напрямком діяльності вказано "насінницьке господарство та селекція". Загальна площа станції складає 2360,75 га. Керівник - Сенченко М.С. [14, арк.80]. На станції, окрім худоби, було 130 робочих коней [14, арк.81зв]. Зерновими культурами засіяно 501 га, технічними культурами - 14,27 га, городиною та картоплею - 65,75 га. [14, арк.82зв]. На жаль, в документі не вказано, чи ці посіви були дослідними. В інших документах Сумської рослинницької станції міститься інформація лише про виробничі посіви сільськогосподарських культур [16, арк.19]. Штат станції складав на той час 430 чол. Станції підпорядковувалося сорто-випробувальне господарство площею 949 га. [14, арк.81-84]

У справі №4 цього ж фонду зберігається також виробнича картка державного господарства, де в графі "Назва господарства" вказано: Сульська дослідна болотна станція - Сульське дослідне болотне поле (Moorstation Sula). Керівником господарства вказаний Ковалевич М.К., напрямок діяльності господарства - "Вивчення культури болота "Ромен" в цілях с.-г. використання його" [14, арк.53]. Загальна площа господарства - 195,67 га, з них болото - 127,09 га. Господарство мало 11 робочих коней, корів, свиней. Серед техніки - 1 трактор та деякі інші знаряддя [14, арк.54]. Всього посівна площа - 57,7 га, в т.ч. під зерновими - 30,6 га, під городиною - 10,25 га, насінні ділянки - 3,05 га.

Штат господарства складав на той час 56 чол. [14, арк.56зв].

Документи Сульської болотної дослідної станції окупаційного періоду представлені в держархіві Сумської області ще й окремим фондом - Р-2987: Сульська болотна станція Роменського окружного сільськогосподарського бюро. Цей фонд складається лише з однієї справи, що містить бухгалтерські та господарські документи

за 1941-1942 рр. У справі також представлена доповідна записка від керівника Сульської дослідної болотної станції Ковалевича М.К., подана до сільськогосподарського бюро 9 січня 1942 р. про те, що *“В соответствии с утвержденной сметой на 1942 г., штат основных руководящих работников Сульской опытной болотной станции утвержден в таком составе:*

- *Агроном-руководитель оп. станции*
- *Агроном - научный руководитель.*

(Агроном руководитель, помимо общего руководства ведает экспериментальной базой оп. станции, а научный руководитель является его заместителем по научной части и ведает всей научной работой проводимой на оп. Станции)” [16, арк.3]. Тут же М.Ковалевич просить призначити його науковим співробітником Сульської болотної станції, звільнивши від обов’язків керівника станції.

Отже, згідно з цією архівною справою можна зробити висновок, що на Сульській болотній станції проводилась дослідна робота, хоча документи про його наукову діяльність, на жаль, не збереглися. Не вдалося знайти і документ німецького командування про створення Сульської дослідної болотної станції на базі Сульського дослідного болотного поля. Але вже у травні 1944 р. у листі Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації директору Сульської болотної дослідної станції рекомендувалося припинити користуватися новим штампом (дослідної станції) і відновити старі штамп і печатку (дослідного поля) [17, арк.3].

Під час окупації на території Сумщини функціонували й декілька контрольно-насінневих лабораторій. Оскільки архівні документи тих часів збережені не в повному обсязі, то для дослідників доступні відомості лише про мережу контрольно-насінневих лабораторій, що функціонували в Роменській окрузі: Роменська, Недригайлівська, Липоводолинська, Смілянська та Глинська контрольно-насінневі лабораторії. Організовані вони були згідно з наказом Роменської магістратури від 18.10.1941 р. про організацію контрольно-насінневих лабораторій [18, арк.1].

За завданням окупаційної влади контрольно-насінневі лабораторії проводили такі роботи, як інструктаж державних та громадських господарств, хат-лабораторій, робітників складів і перевірка охорони насіння, аналіз насіння порядком держконтролю, перевірка дотримання стандартів та ін. Всі ці роботи виконувались коштом лабораторії [18, арк.12]. Отже, за часів окупаційної влади зберігся і функціонував і такий тип сільськогосподарських дослідних установ, який з середини 30-х років минулого століття мав назву хата-лабораторія.

Пізніше, згідно з наказом №130 по Роменському обласному сільськогосподарському бюро від 30 листопада 1942 р., мережа контрольно-насінневих лабораторій дещо звузилась - були ліквідовані Глинська та Липоводолинська, їх майно передане на доукомплектування Смілянської, Недригайлівської та Роменської лабораторій. На них же покладалась і робота з аналізу посівних матеріалів зернових, технічних та городніх культур. Роменська контрольно-насіннева лабораторія з цього часу набувала статусу *“міжрайонової”* [19, арк.63, 70].

Отже, з аналізу представлених в Державному архіві Сумської області документів можна припустити, що дослідна робота на окупованій території проводилась в Іванівській дослідній станції, Українському інституті конопель, Сумській рослинницькій станції (Сумській сільськогосподарській дослідній станції) та Сульській болотній станції (Сульському болотному дослідному полі). Не вдалося знайти архівних документів лише про діяльність Краснотростянецької лісової дослідної станції. Та оскільки не віднайдено ніяких документів нормативного характеру щодо науково-дослідної

діяльності та управління нею з боку окупаційної влади, можна зробити припущення, що дослідницька діяльність, яка проводилась у згаданих установах, мала несистемний характер та здійснювалася переважно з власної ініціативи науковців цих установ. Загалом же, сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційний період працювали як звичайні сільськогосподарські підприємства.

1. Орловский Н.И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Н.И. Орловский. - К., 1973. - 156 с.

2. Вергунов В.А. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни / В.А. Вергунов, В.П. Хижняк // Історичні записки: зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. - Луганськ, 2004. - Вип. 1. - С. 19-25.

3. Землеробство України: від праслов'ян через події XIX і XX століть до наших днів. - К.: Аграрна наука, 2005. - Т. 1.

4. Власенко С.І. Становище аграрного сектору економіки військової зони України впродовж 1941/42 господарського року / С.І. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - № VI-VII. - С. 171-178.

5. Власенко С.І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941-1943 рр.) / С.І. Власенко // Архіви України. - 2010. - № 2. - С. 99-114.

6. Нестеренко В.А. Формування допоміжної господарської адміністрації у військовій зоні України / В.А. Нестеренко // Сумська старовина. - 2005. - № XVI-XVII. - С. 51-58.

7. Історія Національної академії наук України 1941-1945. Ч. 1: Документи і матеріали. - К., 2007. - 804 с.

8. Історія Національної академії наук України 1941-1945. Ч. 2: Додатки. - К., 2007. - 574 с.

9. Борисенко Л.Б. Діяльність Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції під час німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / Л.Б. Борисенко // Історія науки і біографістика. - 2009. - № 4. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dnsgb.naanu/files/inb/2009-4/09borysenko.pdf>. - Назва з екрану.

10. Елина О.Ю. Селекція на фронті: судба советских селекционных станций в годы Второй мировой войны / О.Ю. Елина // Годишня наукова конференція 2004 / Ін-т історії естествознания и техники РАН. - М.: Диполь-Т, 2004. - С. 190-194.

11. Корогод Б.Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б.Л. Корогод, Г.І. Корогод, М.І. Логвиненко. - Суми: Козацький вал, 2003. - 176 с.

12. Держархів Сумської обл., ф.Р-2943, оп.1, спр.11, 145 арк.

13. Держархів Сумської обл., ф.Р-2943, оп.1, спр.3, 160 арк.

14. Держархів Сумської обл., ф.Р-2943, оп.1, спр.4, 152 арк.

15. Держархів Сумської обл., ф.Р-2943, оп.1, спр.2, 124 арк.

16. Держархів Сумської обл., ф.Р-2987, оп.1, спр.1, 38 арк.

17. Держархів Сумської обл., ф.Р-1481, оп.1, спр.7, 13 арк.

18. Держархів Сумської обл., ф.Р-2891, оп.1, спр.4, 36 арк.

19. Держархів Сумської обл., ф.Р-2891, оп.1, спр.5, 80 арк.

Комлыкова Г.И. Сельскохозяйственные опытные учреждения Сумской области в период немецкой оккупации (1941-1943 гг.)

В статье, основанной на архивных источниках, освещена деятельность сельскохозяйственных опытных учреждений, функционировавших на территории Сумской области в период оккупации немецкими войсками (1941-1943 гг.)

Komlykova H.I. Agricultural research establishments in Sumy region during the german occupation period (1941-1943)

In the article was shown on the base of archive sources the activity of agricultural research establishments which were functioning on the territory of Sumy region during the occupation period (1941-1943).

Отримано 12.03.2012

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЛИЧКО С.О.

**НІМЕЦЬКИЙ КОЛОНІАЛЬНИЙ РУХ У 1894-1904 рр. ТА ЙОГО ВПЛИВ
НА КОЛОНІАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ВІЛЬГЕЛЬМА II**

В статті розглянуто питання особливостей колоніального руху в Німеччині у 1894-1904 рр. та його вплив на колоніальну політику Вільгельма II.

Історія німецького колоніалізму є однією з найактуальніших тем, що розробляються у світовій історіографії та становить значний науковий інтерес. Це пов'язано, перш за все, з тим, що саме зараз Німеччина стає одним із головних гравців на світовій арені. Проте більшість дослідників приділяє увагу зовнішньополітичним чинникам, що визначали характер колоніальної політики цієї держави, а внутрішньополітичні лишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, до них належить вплив політичних і громадських організацій, які підтримувалися урядом та особисто кайзером, на формування колоніальних ідей у різних прошарків німецького суспільства.

Характеризуючи джерельну базу дослідження варто відзначити особисту переписку імператора Вільгельма II з російським імператором Миколою II [6] та мемуари кайзера [3], де знайшли відображення події та люди, які мали вплив на реалізацію як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. В тому числі і на колоніальну політику Німецької імперії. Мемуари німецького канцлера Б. фон Бюлова [2], в роки правління якого колоніальна політика набула найагресивніших рис, допомагають зрозуміти головні вектори державної колоніальної доктрини. Сюди ж можна віднести викладені в журналі *“Красный архив”* докладні записки помічника секретаря посольства Фан-дер Фліта [9], що присвячені виникненню та діяльності Пангерманського союзу, а також його впливу на колоніальну політику Вільгельма II.

Розглядаючи історіографію проблеми, перш за все необхідно звернути увагу на дослідження радянських істориків. Серед них, зокрема, колективна праця з історії дипломатії під загальною редакцією В.М.Хвостова [4]. Г.Л.Бондаревський у своїй праці *“Багдадська дорога і проникнення німецького імперіалізму на Близький Схід (1888-1903)”* [1] відображає участь Пангерманського союзу у пропаганді колоніалізму. Варто також відзначити роботи Б.М.Туполева [8] та С.В.Фокіна [10], присвячені окремим питанням німецької колоніальної історії. Серед робіт німецьких авторів необхідно виокремити працю А.Нордена [5]. Заслужують особливої уваги роботи В.Шпайткампа [11] та Г.Ульмана [12], опубліковані на початку ХХІ ст. Що ж стосується вітчизняної історіографії, то особливу увагу слід приділити праці С.С.Трояна та С.М.Косяк [7], присвячену німецьким колоніальним товариствам. Проте більшість істориків досліджують німецьке колоніальне питання часів О. фон Бісмарка, адже саме за його правління Німеччина розпочала боротьбу за завоювання нових територій. Проте нової хвилі розвитку німецький колоніальний рух зазнав із приходом до влади Вільгельма II, який був прихильником *“активної”* колоніальної політики.

Отже, завданням даного дослідження є аналіз особливостей колоніального руху та розвитку колоніальних ідей в Німеччині у 1894-1904 рр., вивчення їх впливу на загальний розвиток держави і суспільної думки та нової колоніальної політики імператора.

З середини XIX ст. почався новий період в історії розвитку німецької колоніальної ідеї. Нового поштовху кайзерівській колоніальній політиці надала відставка Л.Капріві та канцлерство Х.Гогенлое-Шиллінгсфюрста (1894-1904 рр.), який усіляко підтримував колоніальні прагнення Вільгельма II. Прихильники колоніальної політики прийняли цю подію як усунення перешкод і появу нових перспектив у заокеанській політиці.

Хоча за період канцлерства Л.Капріві німецька колоніальна політика не реалізовувалася повною мірою, імператор Вільгельм II доклав чимало зусиль для того, щоб колоніальна ідея утвердилася як в політичному мисленні, так і в суспільній свідомості. Колоніальне питання неодноразово піднімалося в рейхстазі, активно обговорювалося в пресі.

Вже в 1894-1896 рр. за сприяння нового канцлера та схвалення Вільгельмом II у Німецькому колоніальному товаристві були обговорені нові колоніальні проекти. Колоніальна організація продовжила роботу за старими напрямками: було здійснено будівництво причалу в Того, обговорювалася експедиція в Нову Гвінею і т.д. До того ж, товариство продовжувало вивчати і всебічно досліджувати колонії, де планувалося встановити опорні пункти.

За підтримки кайзера та фінансування уряду до колоній постійно відряджалися біологи та медики, які проводили там дослідження ґрунтів, клімату, тропічних хвороб. Все це мало забезпечити безпеку майбутнім переселенцям із Європи. У 1902 р. в Східній Африці було створено Біолого-Сільськогосподарський дослідницький інститут. У Південній Африці тривалий час проводив дослідження тропічних хвороб відомий на той час лікар Р.Кох.

У 1894 р. остаточно оформився Пангерманський союз - організація, яка всебічно сприяла піднесенню й активізації колоніального руху. У його діяльності ідеї колоніальної експансії набули першочергового характеру. Саме він став дієвою ідеологічною зброєю в руках Вільгельма II. Більшість дослідників німецького колоніалізму зазначеного визнають великий вплив цієї організації на політичну ситуацію в країні.

Оскільки пангерманці виступали активними прибічниками агресивної колоніальної політики, вони відразу ж заручилися підтримкою імператора. Вільгельм II, який на той час розпочав активне втілення нових тенденцій німецької колоніальної політики, розумів важливість її підтримки з боку такої впливової організації як Пангерманський союз. Крім того, вже у декларації Пангерманського союзу проголошувалося, що *“особливу увагу союз буде приділяти подальшому розвитку німецького колоніального руху і його практичній результативності”* [2, с.25].

До Пангерманського союзу увійшли парламентарі, здебільшого з консервативної та націонал-ліберальної партій, професори, юристи, підприємці та офіцери. Фінансувався ж союз великими металургійними фірмами. Активно сприяв діяльності Пангерманського союзу і сам імператор, таким чином заручившись підтримкою могутньої на той час організації, що здатна привернути на його бік не лише провідних політиків, а й уряд країни.

Саме тому імператор наближав до двору провідних підприємців і банкірів, що були членами союзу. Зокрема, Вільгельм II ввів до свого оточення таких відомих промисловців, як Крупп та брати Штумм, а також представників *“Дойче Банк”*. З сім'єю Крупп у імператора були особливо тісні зв'язки. Він неодноразово відвідував фабрику, що належала родині промисловців та активно рекламував її у вищих владних колах.

Крім того, кайзер захищав інтереси великих німецьких підприємців на міжнародній арені. Одним із доказів цього є лист Миколі II від 6 лютого 1905 р. В ньому імператор писав: *“Оскільки я чув, що твої підприємці незадоволені Круппом,*

який не поставив в строк замовлених Росією батарей, я наказав розслідувати справу на місці, і посилаю тобі копію отриманого мною звіту, з якого видно, що вищезазначені скарги не мають підстави” [6, с.90].

У відповідь на прихильність Вільгельма II пангерманці підтримували його політику, особливо щодо колоніалізму. Першим кроком союзу було розгортання активної пропаганди стосовно розширення колоніальних територій та агресивної колоніальної політики. *“В нас ще немає такого ринку - говорилося в маніфесті союзу, - який за будь яких обставин був би задовільним для нашої промисловості, адже нам не вистачає колоній”* [4, с.288].

Основними засобами реалізації інтересів кїл, що стояли за Союзом та імператором, були активна пропаганда за допомогою виступів депутатів у рейхстазі, тісне співробітництво з правлячими колами, а також преса.

Німецькі газети з 1890-х років були заповнені закликами до захоплень як у колоніях, так і в Європі. Так, відомий журнал *“Zukunft”*, стаття якого може служити зразком цієї пропаганди, закликав до війни проти Франції. В журналі зазначалося про необхідність забрати у неї ряд східних департаментів, а щоб уникнути збільшення іншонаціональних елементів у Німецькій імперії, - викоренити все місцеве французьке населення. Волаючи до традицій старогерманських варварів, автор продовжував: *“Як, ви хочете звернутися до вогню і меча і знищити або погнати жителів? - запитують нас з жахом. - Звичайно, ні, друзі. Я маю намір триматися в рамках напівварварства... Я не хочу нічого крім двох засобів, які використовують цивілізовані народи, - експропріації і контрибуції”* [4, с.290].

За допомогою пангерманського впливу кайзерові вдалося переконати більшість представників правлячих кїл, що колишня політика О. фон Бісмарка була дуже вузькою, тільки *“європейською”* політикою. Тепер Німеччина повинна вести *“світову політику”* [1, с.90].

Завдяки Пангерманському союзу Вільгельм II зумів виправдати більшість своїх військових заходів, необхідних для реалізації *“нового курсу”*. Саме пангерманісти вперше виголосили військові цілі німецького імперіалізму. Зі сторінок газет і журналів вони пропагували кайзерівські ідеї експансії. Наприклад, К.Петерс вимагав створення великої німецької колоніальної імперії. В подальшому ця вимога знайшла своїх прихильників майже в усіх німецьких партіях [12, с.271].

Пангерманський союз підтримував кайзера та його прагнення мати міцний і сучасний військово-морський флот. *“Сприяючи прийняттю рейхстагом нового морського закону, Пангерманський союз, заслужив собі схвалення правлячих кїл і його значення швидко підвищилось в країні”* [9, с.218].

Пропаганда пангерманців знаходила прихильників серед німецької правлячої верхівки, кількість яких поступово зростала. Більшість членів імперського уряду також потрапили під вплив пропаганди. Проте, як зазначав Фан дер Фліт, *“тісно пов’язаний з усіма прошарками німецького суспільства та чисельними політичними важелями з німецьким урядом, Пангерманський союз у своїй діяльності здебільшого йшов із ним пліч-о-пліч шляхом агресивних заходів. Однак, уряд, зазвичай через практичні переконання, заперечував причетність до пропаганди та відвертих загарбницьких планів пангерманського союзу”* [9, с.216].

Пангерманський союз намагався реалізувати свою колоніальну програму, залучивши німців, які проживали за кордоном. Пангерманці вимагали, щоб німецькі емігранти в колоніях перебували під захистом імперії, мали можливість читати німецьку пресу, відвідувати німецькі культурні заходи і т.п.

З цього приводу *“Альдойче Блеттер”* 9 вересня 1894 р. писав: *“Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за кордоном зберігали характерні риси німецької національності”* [7, с.52].

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Так, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, які детально висвітлювалися в пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніальних ідей відігравали різного роду заходи (наприклад, виставки, вечори зустрічей, урочистості до днів народження імператора або канцлера тощо). Відділення союзу часто організовували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори та мітинги з іншими націоналістичними товариствами. З'їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі [7, с.55-56].

Колоніальне питання також всебічно обговорювалося на науковому рівні. Зокрема у 1897 р. друком вийшла *“Політична географія”* Ф.Ратцеля. В книзі автор не лише підтримує колоніальні прагнення Німецької імперії, а й активно їх виправдовує, зазначаючи: *“що стосується Німеччини, то її положення в центрі Європи та нестача “простору” вимагає переходу до активної колоніальної експансії”*. До того ж Ф.Ратцель не засуджував насилля як способу здобуття колоній, навпаки вважав його *“історичною невідворотністю”* [10, с.67-68].

Ідеї Ф.Ратцеля були активно підтримані багатьма вченими. Така підтримка сприяла популяризації та розповсюдженню геополітичних ідей серед населення.

У 1897 р. у кайзерівській Німеччині почалося активне обговорення проблеми посилення потужності військово-морських сил. Більшість колоніальних ідеологів, у тому числі і Ф.Ратцель, наголошували, що наявність великої кількості узбережжя вимагає реформування та збільшення військового і торгового флотів.

У березні 1897 р. статс-секретар військово-морського відомства адмірал Гольман вніс на обговорення рейхстагу пропозицію про збільшення чисельності німецького флоту: *“Німеччина повинна мати змогу вести серйозну боротьбу на морі”*, - наголошував він [5, с.36].

Важливо підкреслити, що Вільгельм II взяв шефство над флотом та його будівництвом. Він чудово знав усі бойові одиниці німецького військово-морського флоту і на кожному бойовому кораблі для нього була облаштована спеціальна імператорська каюта [3, с.140].

Наприкінці ХІХ ст. ініціаторами розширення колоніальних територій стали не лише політичні партії та колоніальні організації, а і сам кайзер. Зокрема, під час кризи у Південній Африці Вільгельм II доручив уряду дотримуватися нейтралітету в боротьбі між бурськими племенами та англійцями. За це імператор розраховував повернути Віту і Занзібар, що були втрачені внаслідок Гельголандського договору.

Проте, не зважаючи на активний колоніальний рух, багато колоніальних питань у Німеччині залишалися не вирішеними. Зокрема й питання концесійних товариств. До імператорства Вільгельма II вони мали певну самостійність. Проте за сприяння кайзера державні позиції в управлінні колоніями значно зміцнилися, що поставило саме існування концесій під питання. Концесійні товариства звинувачувалися у зраді *“фатерланда”*.

Прихильники колоніальної політики усіяко закликали кайзера й уряд виділяти для розбудови *“державних колоній”* якомога більше коштів. Вони наголошували на тому, що особливу увагу слід приділити створенню в колоніях кредитних установ, щоб забезпечити приплив сюди німецьких імігрантів, наслідком чого стало створення у колоніях державних позикових кас, банків та кредитних контор.

Провідну роль в колоніальній політиці Німецької імперії відігравали великі банки. Так, якщо до 1899 р. Німецький банк приймав участь лише у двох підприємствах в африканських колоніях, то у 1900-1914 рр. - вже в 23. Облікове товариство до 1899 р. брало участь в одному, а з початку століття до Першої світової війни - вже в 15 підприємствах [8, с.15-16].

Отже, колоніальний рух у Німецькій імперії в 1891-1904 рр. був вагомою складовою "світової політики" Вільгельма II. Проте, німецька колоніальна пропаганда яскраво показала одночасну цілісність і конфліктність німецького мислення. Вона дала змогу імператору зміцнити свої позиції як сильного і самодостатнього політика, але і спричинила низку конфліктів, які в африканських колоніях закінчилися повстаннями. Крім того, вона показала сильні і слабкі сторони колоніальної політики кайзера та змусила його замислитися над її майбутнім.

1. Бондаревский Г.Л. Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903) / Г.Л.Бондаревский. - Ташкент, 1955. - 311 с.

2. Бюлов Б. Воспоминания / [составитель В.Хвостов]. - М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. - 562 с.

3. Вильгельм II. События и люди 1878-1918гг. Воспоминания. Мемуары / Вильгельм II. - Минск: "Харвест", 2003. - 64 с.

4. История дипломатии / [Громыко А.А., Земскова И.Н., Зорина В.А. и др.] под ред. В.М.Хвостова - М.: Госуд. Изд-во полит. литературы, 1963. - Т-2. - 820 с.

5. Норден А. Уроки германской истории. К вопросу о политической роли финансового капитала и юнкерства / Норден А. [пер с нем. Жуковского В.М.]. - М.: "Издательство иностранной литературы", 1948. - 296 с.

6. Переписка Вильгельма II с Николаем II 1894-1914 гг. / [составитель М.Покровский]. - Москва-Петроград: Государственное издательство, 1923. - 202 с.

7. Троян С.С. Німецькі колоніальні товариства (друга половина XIX століття): Монографія / С.С.Троян, С.М.Косяк. - Рівне: РІС КСУ, 2008. - 60 с.

8. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за "место под солнцем". Германская экспансия на Ближний Восток, в Восточную Африку и в район Индийского океана в конце XIX - начале XX в. / Б.М.Туполев. - М.: Наука, 1991. - 294 с.

9. Фан дер Флит. К истории пангерманского союза / Фан дер флит // Красный архив. - 1939. - Т.1. - С.215-223.

10. Фокин С.В.Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С.В.Фокин. - М.: "РАГС", 2005. - 220 с.

11. Speitkamp W. Deutsche Kolonialgeschichte / Speitkamp W. - Stuttgart, 2006. - 208 s.

12. Ullmann H. Politik im Deutschen Kaiserreich 1871-1918 / H.Ullmann. - Munchen, 1999. - 309 s.

Лычко С.А. Немецкое колониальное движение в 1894-1904 гг. и его влияние на колониальную политику Вильгельма II

В статье рассмотрены вопросы колониального движения в Германии в 1894-1904 гг. и его воздействие на колониальную политику Вильгельма II.

Lychko S.O. German colonial movement in the years 1894-1904 and its impact on the colonial policy of Wilhelm II

In article the colonial movement in Germany in the years 1894-1904 and the impact on the colonial policy of Wilhelm II was described.

Отримано 04.04.2012

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Пархоменко В.А. У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой / В.А.Пархоменко. - Николаев: ННУ им. В.А.Сухомлинского, 2011. - 180 с.

Наприкінці 2011 р. побачило світ науково-популярне видання, присвячене маловідомим сторінкам Першої світової війни *“У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой”* (Николаев: ННУ им. В.А.Сухомлинского, 2011. - 180 с.). Автор цієї роботи, - дослідник з м.Миколаїв, кандидат історичних наук В.А.Пархоменко, - фактично здійснив спробу привернути увагу і професійних істориків, і взагалі широкої громадськості до проблеми Першої світової війни. Як слушно зауважив автор, ця війна залишається для нас *“невідомою”* більшою мірою, ніж інші воєнні конфлікти.

Як це не дивно, але залишити пам'ять про Першу світову війну найкраще вдалося її сучасникам. Причому саме тим з них, хто намагався зробити це ще до закінчення військових подій. У радянський період ця війна була фактично забута (навіть її учасники не отримували пільг, що надавалися, наприклад, ветеранам війни 1941-1945 рр.). Практично не робилися спроби дослідити цю трагічну сторінку історії науковцями; вкрай бідними були музейні експозиції, присвячені війні тощо.

Зараз ми маємо можливість нагадати сучасному поколінню про героїчні і водночас трагічні (особливо для українського народу) події Першої світової війни. Дана тематика є також надзвичайно перспективною і актуальною для розробки її фахівцями-істориками. Причому причиною цього є не лише недостатній рівень дослідженості проблем Першої світової війни, але й важливе значення теми для українського суспільства. Вивчення окреслених питань повинно вплинути на розуміння причин військового і політичного розколу українства під час протистояння у цій війні Російської імперії та Австро-Угорщини з метою недопущення подібного у майбутньому, враховуючи складні і суперечливі політичні процеси на сучасному етапі історії України.

Автор рецензованого видання, на нашу думку, підійшов до проблеми вивчення подій Першої світової війни з правильного боку, здійснивши спробу висвітлити деякі сторінки окресленого періоду саме у науково-популярному (підкреслення наше - С.Д.) форматі. Оскільки дуже важливим є привернути увагу до даної теми спочатку широкої громадськості, що у майбутньому дасть змогу більш різнобічно досліджувати проблему Першої світової війни, максимально уникаючи суб'єктивних суджень і оцінок.

Книга В.А.Пархоменка складається зі вступу, шести розділів, післямови та списку використаних джерел і літератури. Окрім того, рецензоване видання багато ілюстроване - здебільшого це світлини, де можна побачити обличчя учасників Першої світової війни, фотокопії документів тощо.

Фактично основну увагу автор у своїй роботі приділив темі *“особистого подвигу”* учасників війни та деяким моральним аспектам воєнного часу. Так, у першому розділі - *“Женщины-воины”* (с.14-38), він описав бажання багатьох жінок своєю безпосередньою участю у бойових діях наблизити перемогу над ворогом. Автор навів велику кількість конкретних прикладів, коли таке бажання втілювалося у життя, незважаючи на заборону жінкам служити у війську. Більше того, цей т.зв. *“жіночий рух”* до армії якщо й не був масовим, та все ж подібних випадків було доволі багато.

Другий розділ - *“Подвиг сестер милосердия”* (с.39-57), також присвячений участі жінок у подіях Першої світової війни, але вже у ролі медичних працівників, завдяки самовідданій праці яких були врятовані життя багатьох солдатів і офіцерів російської армії.

Наступний розділ - “Юные добровольцы” (с.58-82), присвячений, за словами самого В.А.Пархоменка, абсолютно протиприродному явищу - участі у війні дітей. Діти допомагали дорослим доглядати за пораненими, організовували у своїх школах лазарети, збирали кошти на допомогу фронтовикам, були розвідниками і брали безпосередню участь у бойових діях. Багато хто з цих юних героїв були відзначені бойовими нагородами, а дехто загинув.

У четвертому розділі - “По материалам Чрезвычайной следственной комиссии (1915-1916 гг.)” (с.83-114), йдеться про роботу вищевказаної установи, створеної 29 січня 1915 р. у Державній Думі і очоленої сенатором Кривцовим. Ця комісія повинна була вести облік правопорушень та збитків, нанесених арміями, що воювали проти Російської імперії. Вже у 1916 р. комісією були видані два томи документальних свідчень про жорстокості австро-угорських військ. Деяку інформацію про це наводить і автор рецензованої книги. Він вказує на маловідомі факти використання хімічної зброї на фронтах, жорстокого поводження з мирним населенням і військовополоненими тощо. Поза увагою автора залишилися приклади незаконних дій з боку військових російської армії, але це пояснюється тим, що він вивчав лише матеріали Надзвичайної слідчої комісії.

Останні два розділи - п'ятий “Общественная жизнь Николаева в годы Первой мировой войны” (с.115-154) та шостий “Николаевцы на фронтах Первой мировой войны” (с.155-171), були тематично прив'язані автором до його “малої” батьківщини. У п'ятому розділі В.А.Пархоменко досить яскраво описав атмосферу, що панувала на Миколаївщині у роки Першої світової війни: настрої місцевих жителів; важкі будні робітників підприємств, що забезпечували потреби армії; намагання населення допомогти російському війську продовольством, коштами, одягом тощо. Приділена увага й такому поширеному у роки війни явищу, як біженці з прифронтових регіонів. У Миколаєві навіть був створений Комітет допомоги біженцям. В останньому, шостому розділі автор подав інформацію про багатьох своїх земляків, які брали участь у подіях Першої світової війни, подаючи приклади мужності.

В цілому В.А.Пархоменком була окреслена ціла низка проблемних питань періоду Першої світової війни військового, соціально-економічного, політичного характеру. Ним було описано велику кількість випадків прояву справжнього героїзму та мужності у боротьбі народу проти спільного ворога. І героями виявлялися не лише воїни-чоловіки, але й тисячі жінок, і навіть, дітей. Подібні позитивні приклади повинні сприяти відродженню пам'яті про події Першої світової війни, у першу чергу, у пересічних громадян і, безперечно, матимуть важливий виховний ефект для молодого покоління. Порушене було і питання створення та особливостей функціонування у роки війни різноманітних громадських організацій.

Хоча автор спеціальної уваги не приділяв, але з його роботи стає помітним вплив війни на певне нівелювання психологічних кордонів між представниками різних соціальних груп. Так, В.А.Пархоменко наводить приклади, коли брали зброю і йшли у бій як прості солдати чи сестри милосердя вихідці із селянських, міщанських родин, сімей великих заводчиків і навіть носії дворянських титулів.

До недоліків рецензованого видання можна віднести його перенасиченість однотипними описовими фактами, що своєю масою суттєво не впливають на авторські висновки. Але з іншого боку, саме цей фактаж, скоріше за все, буде цікавий для пересічного читача, який і сприйме дане видання саме як популярне. Також автором був використаний досить великий масив джерел (архівних і опублікованих) та літератури, але при цьому по тексті відсутні посилання. Та, враховуючи, що дана книга була запланована В.А.Пархоменком як науково-популярне видання, можна вважати її цілком вдалою і сподіватися, що вона зробить свій внесок у підвищення інтересу до вивчення проблем Першої світової війни.

НЕСТЕРЕНКО В.А.

Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Беркгоф Карел. - Київ: Критика, 2011. - 455 с.

Вітчизняна історична наука значною мірою розвивається ізольовано. І хоча останнім часом українські історики підтримують тісні контакти з колегами із-за кордону, але мовний фактор залишається відчутним. Тому поява перекладених українською мовою праць діаспорних і особливо іноземних науковців сприятиме більш об'єктивному осмисленню складних проблем вітчизняної історії.

У контексті сказаного цікавою є праця голландського історика Карела Беркгофа (Carel C. Berkhoff), який є провідним науковим працівником Нідерландського інституту студій з історії війни, Голокосту та Геноциду Королівської академії наук і мистецтв Нідерландів і викладачем Амстердамського університету. Вона з'явилася у 2004 р. і присвячена окупаційному режиму в рейхскомісаріаті "Україна". У "Передмові" автор амбітно зазначає, що книжка фактично є першим детальним описом життя місцевого населення, розповідає історію повсякденного життя й оцінює наслідки нацистського режиму в "найбільшій колонії нацистської Німеччини" (с.9).

Дослідження побудоване на багатому джерельному матеріалі. Залучені документи з архівів Німеччини, США, Канади, Російської Федерації, України. Зокрема, автор два літа мав змогу працювати з фондами вітчизняних архівних установ і бібліотек (с.429), серед яких Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Державний архів Київської області, Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М.Т.Рильського. У книзі використано багатий фактичний матеріал, взятий зі спогадів сучасників подій. Значна їх кількість зібрана особисто автором у 1995-1996 рр. у формі диктофонних записів і зберігається у його приватному архіві.

Окреслюючи територіальні межі дослідження, Беркгоф слушно зауважує, що найкраще для вивчення Європи часів Другої світової війни є використання тогочасних територіальних одиниць. На його думку, більшість істориків, які вивчають піднімецьку Східну Європу і Радянський Союз, в тому числі й українські землі, не дотримуються цього принципу.

При цьому у монографії відсутній огляд історіографії досліджуваної проблематики. У "Примітках" є лише кілька посилань на окремі роботи В.Гриневича, М.В.Ковалю, В.Сергійчука, А.Кентія, В.Гайдабури, В.Клокова, А.Чайковського і кількох істориків діаспори, головним чином Ф.Пігідо-Правобережного. Але якщо праця останнього "Велика Вітчизняна війна" (Вінніпег, 1954) використана автором якнайширше, наприклад, в розділі "Голокост проти євреїв і ромів" є шість посилань, "Військовополонені" - шість, "Життя в селі" - дев'ять тощо, то цього аж ніяк не можна сказати про використання доробку вітчизняних науковців. Наприклад, з численних праць одного з провідних дослідників подій Другої світової війни в Україні радянського періоду і першого десятиріччя незалежності М.В.Ковалю згадана лише одна стаття в "Українському історичному журналі" №№11-12 за 1993 р., присвячена становищу української культури в роки окупації (с.380). До того з праць вітчизняних істориків автор використав переважно не узагальнюючі, теоретико-оціночні характеристики й висновки, а лише фактичний матеріал.

У першому розділі в загальних рисах окреслені суспільно-політичне становище і соціально-економічні процеси на українських землях в період між двома світовими війнами, початковий етап Другої світової і процес входження західноукраїнських земель до складу СРСР й УРСР, початок радянсько-німецької війни. Називаючи причини поразок Червоної армії у перші місяці після нападу Німеччини, автор значно важливішими, ніж нестача спорядження, зброї, завбачливості керівництва СРСР чи вишколу солдатів, називає *“дезертирство і небажання воювати”* (с.23). Схарактеризовано репресивні дії НКВС, а також застосування тактики *“випаленої землі”* Червоною армією при відступі з України. Значна увага приділена подіям у Києві в останні дні його оборони й у перші дні окупації. Для дослідника було важливим проаналізувати реакцію людей на ці події та падіння радянського режиму. Він приходить до висновку, що ця реакція *“була, мабуть, безпрецедентною в історії європейських воєн”*, зокрема, на його думку, більшість селян *“були раді, хоча й стримані”*, багато солдатів не хотіли битися (с.44).

Матеріал наступних трьох розділів показує репресивну сутність окупаційного режиму і моделі поведінки місцевого населення. Одним з наслідків радянського режиму, який яскраво проявився в часи окупації, стало поширення доносів. Причому мотивація таких дій не завжди мала політичне забарвлення чи бажання особистої помсти. Часто причиною доносів була особиста вигода (с.64). Це явище проявилось під час винищення євреїв. На думку Беркгофа, *“багато неєвреїв поділяло антисемітські настрої”* (с.89), однак *“в обставинах, коли виникала нагода здобути майно або нагороду чи “довести” свою надійність..., антисемітські упередження часто відігравали другорядну роль у формуванні поведінки неєвреїв щодо євреїв”* (с.96). Подібна мотивація була характерною не лише для неєврейського населення і поліції. Наведені дослідником факти підтверджують, що подібна поведінка була притаманною самим євреям у гетто. Тут діяла служба порядку, створена з молодих євреїв, у радах *“процвітали корупція і фаворитизм”* і вони часто виступали проти планів опору (с.78-79).

У п'ятому, шостому і сьомому розділах аналізуються умови життя та настрої населення в селах і містах, зокрема в Києві. Розкрито основні етапи проведення окупаційними властями аграрної реформи, сподівання і певне розчарування селянства щодо неї. Аргументовано стверджується, що під час окупації рівень життя селян був дещо вищий, ніж до війни. Щодо настроїв сільського населення дослідник вказує, що на початку *“для більшості селян крадіжки, звалтування і страти не затьмарили їхньої загалом позитивної налаштованості - хоча б тому, що насильство аж ніяк не було для них чимось новим”* (с.122), однак при цьому з середини 1942 р. через зростання насильства більшість селян в присутності німця боялися за своє життя (с.146). Опис життя городян ґрунтується переважно на матеріалах Києва. Вони стосуються робітників, науковців, приватних підприємців й ілюструють їхні проблеми в питаннях отримання й утримання житла, роботи, зарплатні, відносин з німецькими начальниками, харчування й голоду тощо. Зокрема дослідник відзначає, що зависокі ціни на продовольство на ринках міст викликали обурення городян і вони вважали, що це була помста селян за голод 1933 р. (с.180).

Наступний розділ висвітлює культурну політику. Серед іншого, аналізуючи стан видання газет і журналів, використання української мови в діловодстві, як наслідок політики окупаційної адміністрації, зокрема Е.Коха, Беркгоф зазначає, що *“ця місцина ще ніколи не бачила такої ґрунтовної та успішної українізації”* (с.198). В цілому ж культурна політика в рейхскомісаріаті *“Україна”* викликала обурення у місцевого населення і воно з ностальгією згадувало радянські часи (с.208). При цьому дослідник

кілька разів зазначає, що в зоні військової адміністрації і в генерал-губернаторстві ситуація була кращою. Окремим, десятим розділом характеризує автор релігійні процеси. На території рейхскомісаріату відбулося помірне релігійне відродження, але при цьому він відмічає дві тенденції - більшість молоді і частина людей середнього віку не цікавилися релігією взагалі, а також відбувалося зростання прибічників баптистської та євангелістської церков (с.255).

У дев'ятому розділі автор робить спробу аналізу етнічної самоідентичності та політичних орієнтирів населення рейхскомісаріату, зокрема змісту слова "*наші*", яке часто вживали місцеві жителі. На його думку, протягом усього періоду окупації населення мало цікавилось політикою і не мало чітких уподобань щодо влади, основна маса, особливо селяни, не сподівалася на покращення життя після повернення радянської влади (с.233-234).

Останні два розділи висвітлюють процес вивезення населення на примусові роботи до Німеччини, а також події, що відбувалися в останній період окупації. Значну увагу приділено радянському партизанському руху і заходам окупаційних властей по боротьбі з ним, діяльності ОУН і складним польсько-українським взаєминам, застосування тепер вже вермахтом тактики "*випаленої землі*" під час відступу з України.

Дана праця буде цікавою передусім науковцям-історикам, оскільки дає можливість познайомитись не лише з точкою зору західноєвропейського дослідника на складні і часто неоднозначні події Другої світової війни в Україні, але й методологією, структурою і стилістикою подання матеріалу, оформленням наукового апарату.

СТАРИКОВ Г.М.

Гирич Ігор. Історичні причини наших поразок і перемог. - Львів: ЛА "Піраміда", 2011. - 142 с.

За великим рахунком, життя людини - це своєрідне чергування перемог та поразок. Якщо перші викликають позитивні емоції та бажання поринути у приємні спогади, то про останні зазвичай воліють не згадувати. У більшості людей саме лише нагадування з боку інших про їхні невдачі, як правило, викликає величезну хвилю обурення. Тому слід розуміти, наскільки делікатну тему обрав відомий український історик Ігор Гирич, взявшись проаналізувати причини злетів і падінь в історії нашої держави.

На думку автора, однією з найбільших вад сучасного українського суспільства є відсутність спільної історичної пам'яті і як наслідок - ментальний кордон, що поділяє населення на прихильників європейського та євроазійського виборів. Причини такого стану речей розглянуто у 25 нарисах, об'єднаних спільною ідеєю: показати процес становлення української нації та проаналізувати ті чинники, які на нього впливали (географічне становище, вибір віросповідання, зовнішня агресія тощо). Виокремивши вузлові проблеми вітчизняної історії: відсутність королівської традиції та єдиної помісної церкви, феномен подвійної лояльності та денаціоналізація еліти, невдалі спроби інтелігенції консолідувати українське суспільство, - Ігор Гирич аргументовано пояснює, чому сталося саме так, які причини цьому передували, які це зумовило наслідки. При цьому думка автора спрямована не у минуле, а навпаки - з минулого в сучасність. Читач, безперечно,

кілька разів зазначає, що в зоні військової адміністрації і в генерал-губернаторстві ситуація була кращою. Окремим, десятим розділом характеризує автор релігійні процеси. На території рейхскомісаріату відбулося помірне релігійне відродження, але при цьому він відмічає дві тенденції - більшість молоді і частина людей середнього віку не цікавилися релігією взагалі, а також відбувалося зростання прибічників баптистської та євангелістської церков (с.255).

У дев'ятому розділі автор робить спробу аналізу етнічної самоідентичності та політичних орієнтирів населення рейхскомісаріату, зокрема змісту слова "*наші*", яке часто вживали місцеві жителі. На його думку, протягом усього періоду окупації населення мало цікавилось політикою і не мало чітких уподобань щодо влади, основна маса, особливо селяни, не сподівалася на покращення життя після повернення радянської влади (с.233-234).

Останні два розділи висвітлюють процес вивезення населення на примусові роботи до Німеччини, а також події, що відбувалися в останній період окупації. Значну увагу приділено радянському партизанському руху і заходам окупаційних властей по боротьбі з ним, діяльності ОУН і складним польсько-українським взаєминам, застосування тепер вже вермахтом тактики "*випаленої землі*" під час відступу з України.

Дана праця буде цікавою передусім науковцям-історикам, оскільки дає можливість познайомитись не лише з точкою зору західноєвропейського дослідника на складні і часто неоднозначні події Другої світової війни в Україні, але й методологією, структурою і стилістикою подання матеріалу, оформленням наукового апарату.

СТАРИКОВ Г.М.

Гирич Ігор. Історичні причини наших поразок і перемог. - Львів: ЛА "Піраміда", 2011. - 142 с.

За великим рахунком, життя людини - це своєрідне чергування перемог та поразок. Якщо перші викликають позитивні емоції та бажання поринути у приємні спогади, то про останні зазвичай воліють не згадувати. У більшості людей саме лише нагадування з боку інших про їхні невдачі, як правило, викликає величезну хвилю обурення. Тому слід розуміти, наскільки делікатну тему обрав відомий український історик Ігор Гирич, взявшись проаналізувати причини злетів і падінь в історії нашої держави.

На думку автора, однією з найбільших вад сучасного українського суспільства є відсутність спільної історичної пам'яті і як наслідок - ментальний кордон, що поділяє населення на прихильників європейського та євроазійського виборів. Причини такого стану речей розглянуто у 25 нарисах, об'єднаних спільною ідеєю: показати процес становлення української нації та проаналізувати ті чинники, які на нього впливали (географічне становище, вибір віросповідання, зовнішня агресія тощо). Виокремивши вузлові проблеми вітчизняної історії: відсутність королівської традиції та єдиної помісної церкви, феномен подвійної лояльності та денаціоналізація еліти, невдалі спроби інтелігенції консолідувати українське суспільство, - Ігор Гирич аргументовано пояснює, чому сталося саме так, які причини цьому передували, які це зумовило наслідки. При цьому думка автора спрямована не у минуле, а навпаки - з минулого в сучасність. Читач, безперечно,

знайде у книжці чимало відповідей на політичні, національні та культурні проблеми сьогодення. Автор також продемонстрував доволі рідкісне, як на наш час, вміння - сказати просто про складне. Тому книжка цілком заслуговує на обговорення не тільки серед професійних науковців, а і широких кіл громадськості.

Можна сказати навіть більше, важливість піднятих питань та легкий стиль викладу роблять її придатною для використання у школах та вишах країни. Більшість шкільних та університетських підручників написані дуже складно, переобтяжені довгими визначеннями та надмірно насичені фактами. Тому не дивно, що велика кількість учнів та студентів краще розуміється на вигаданій історії Середзем'я Джона Толкієна чи онлайн грі World of Warcraft, ніж на реальній вітчизняній. Такий стан речей зумовлений кількома причинами: фентезійні світи мають струнку, зрозумілу схему своєї історії, не переобтяженої різноманітними "альтернативними", "справжніми" чи "таємними" аналогами, яка не містить "білих плям", у ній пояснено і розкрито всі процеси, а широка популяризація у комп'ютерних іграх, книго- та кіноіндустрії сприяє легкому засвоєнню. З огляду на це, книжка Ігоря Гирича могла б стати своєрідним "доповненням" до підручника, надавши йому концептуальності, дискусійності, зрештою - зрозумілості.

На жаль, автору не надали можливості прочитати ні верстки, ні макету книжки. Через це у тексті можна натрапити на деякі коректорсько-фактичні помилки: історик Олександр Оглоблин (с.33), канцлер Олександр Безбородько (с.47) та наказний гетьман Правобережної України Остап (Євстафій) Гоголь (с.57) названі Олексіями, гетьман Павло Тетеря - Петром (с.57), прізвище радянського діяча Павла Постишева в одному випадку написано як "Постешев" (с.90), зустрічаються також нерозділені слова, неузгодженості у відмінках, тавтологія.

Останнім часом складається прикре враження, що українська історія пишеться не для українців. Праця Ігоря Гирича є одним з важливих кроків на шляху написання вітчизняної історії з позицій національної історіографії. Лейтмотив книги спрямований на подолання ілюзії національної спільності українців та росіян, заперечення твердження про наявність двох історичних пам'ятей для Сходу та Заходу нашої країни, наголошення на факті належності України до європейського світу. Звичайно, шкода, що концепція видання не передбачала ширших як для такої теми обсягів, і це не могло не вплинути як на докладність викладу думок історика, так і на коло охоплених проблем. Тому дуже бажаним і потрібним був би вихід у світ доповненої та переробленої версії цієї книжки.

ХРОНІКА**ДРУГІ КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ**

23 вересня 2011 р. у Конотопському міському краєзнавчому музеї ім. О.М.Лазаревського відбулася важлива для науковців, краєзнавців і широкої громадськості подія - Другі *“Конотопські читання”*. У заході взяли участь не тільки зацікавлені особи з Конотопа, але й науковці, співробітники музеїв та архівів з Києва, Батурина, Глухова, Ніжина, Сум, Шостки. Обговорювалися різноманітні питання археології, етнографії, історії та культури Північно-Східної України

З привітальним листом до учасників заходу звернувся голова Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України О.М.Корнієнко. Розпочалося засідання з виступу директора Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М.Лазаревського В.А.Метли. Доповідач розповів про історію та сучасний стан місцевого краєзнавчого музею.

Були виголошені наступні доповіді: О.В.Бачинська (Київ) *“Релігійне життя Києва в дожовтневий період”*, Ю.А.Блажко (Батурин) *“Деякі аспекти забайкальського періоду життя Д.Многогрішного”*, Т.С.Бутенко (Батурин) *“Палац К.Розумовського в післявоєнні роки (1946-1956 рр.)”*, А.В.Подлєсна (Суми) *“З історії телефонізації Сумщини в кінці XIX - на початку XX ст.”*, Л.Г.Рева (Київ) *“Олександр Лазаревський - історик, бібліограф, фольклорист”*, М.І.Терех (Батурин) *“Шовківництво Батуринського краю в XIX ст.”*, В.П.Фісун (Київ) *“Конотопська відьма в сучасному фольклорі Слобожанщини”*, Т.О.Діденко (Ніжин) *“Будинок працелюбності”*, А.В.Коваль (Київ) *“Політика більшовиків щодо української кооперації на Північно-Лівобережній Україні в 1920 р.”*, О.М.Мірошніченко (Глухів) *“Скарб срібних прикрас з межиріччя Клевені та Сейму”*, Л.П.Мороз (Конотоп) *“Про що нам розповідає українська народна картина “Козак Мамай”*, Н.М.Сушко (Батурин) *“Іноземні лікарі в Батурині в кінці XVII - на поч. XVIII ст.”*, М.М.Хармак (Батурин) *“Володіння генерального обозного Івана Ломиковського - урядника Батуринської адміністрації”*, М.М.Часницький (Глухів) *“Геніальність Наталії Сац”*, Т.О.Шумара (Шостка) *“Неизвестное об известном (первые победы И.Н.Кожедуба)”*, Т.Л.Якубова (Київ) *“Историческая биография, научные взгляды И.Ф.Павловского в письмах историка Полтавской битвы”*, А.А.Матвієнко (Київ) *“Деякі маловідомі сторінки біографії Т.І.Осадчого (до 145-річчя від дня народження)”*.

Широкого розголосу серед учасників заходу викликали доповіді сумських науковців С.І.Побожія *“Истинный собиратель” Степан Петрович Крачковський*, О.М.Корнієнка *“Справа забезпечення боєприпасами в українському козацькому війську в другій половині XVII - середині XVIII ст.”*, Н.С.Подольки *“Книжкова торгівля на Сумщині у 20-х роках XX ст.: державна політика та асортимент”* та київського дослідника В.Б.Свербигуза *“Пропаганда гетьманату з обранням Петра Дорошенка в Полтаві гетьманом обох боків Дніпра”*.

Усі доповіді викликали жваве обговорення. Обмін думками між колегами з різних міст України мав професійний характер. Наприкінці заходу було підбито підсумки і визначено перспективи подальших досліджень історії регіону. Учасники наукового форуму отримали примірники другого випуску *“Конотопських студій”*. Збірник, що містить 29 розвідок, побачив світ завдяки ініціативі відділу культури і туризму Конотопської міськради та фінансовій підтримці депутата місцевої міськради О.В.Кирія.

Учасники наукового заходу мали змогу оглянути експозиції Конотопського краєзнавчого музею та здійснити екскурсію історичними місцями міста.

АКІЧЕВ Ш.М.

СУМСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІВНИЙ ЖУРНАЛ В АКАДЕМІЇ

15 лютого 2012 р. у галереї мистецтв “Академічна” Української академії банківської справи (УАБС НБУ) відбувся захід “Сумський історико-архівний журнал в академії”, в організації якого взяли участь Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Сумський державний університет, ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України” (далі - УАБС НБУ), Сумський обласний художній музей ім. Н.Онацького. У програмі були зазначені такі теми: презентація ювілейного числа “Сумського історико-архівного журналу” (далі - СІАЖ) та виставка всіх його номерів; політичний вибір української еміграції; до біографії художника С.Ф.Колесникова (за матеріалами Архіву Югославії); виставка однієї картини (С.Ф.Колесников “Слобода”); виставка історичних документів та світлин “Банківська Сумщина”.

З привітальним словом до учасників заходу звернувся ректор УАБС НБУ А.О.Єпіфанов. Професор розповів про здобутки академії в галузі дослідження вітчизняної історії та краєзнавства, наголосивши на плідній співпраці на цій ниві з іншими навчальними закладами, організаціями й установами регіону.

Докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент Сумського державного університету, головний редактор журналу В.М.Власенко представив 15-й ювілейний випуск СІАЖу та виставку всіх номерів часопису, розповів про мету і завдання видання, склад редколегії і редакції, детально охарактеризував структуру журналу та наповнення його основних рубрик. Науковець зазначив, що на сторінках журналу публікуються різноманітні історичні джерела - архівні документи і матеріали, спогади і мемуари, щоденники й епістолярій відомих громадсько-політичних, військових і культурних діячів, митців і літераторів, в тому числі з Сумщини. Серед авторів журналу - науковці з багатьох України, Росії, Білорусі і Болгарії.

Описуючи існування міжвоєнної української і російської еміграції в країнах Європи, В.М.Власенко продемонстрував товариству копії документів і світлини з архівів Болгарії, Сербії, Хорватії, Чехії, що розкривають особливості емігрантського життя. Науковець розповів про ступінь і засоби адаптації емігрантів до нових умов - іншого соціального, економічного, політичного, правового, культурного, мовного, релігійного середовища, охарактеризував чинники й особливості національної ідентифікації українських емігрантів - уродженців різних регіонів України.

Цікавою була розповідь В.М.Власенка про знайдені в Архіві Югославії документи про відомого свого часу на Батьківщині і за кордоном та, на жаль, “забутого” в радянський період художника Степана Федоровича Колесникова (1879-1955). Кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін УАБС НБУ С.І.Побожій доповнив розповідь про С.Колесникова, надавши додаткового емоційного забарвлення до постаті художника та його творів. Саме ці два науковці і підготували для СІАЖу публікацію документів про українського митця.

Певним сюрпризом для учасників заходу стала картина С.Колесникова “Слобода” з фондів Сумського обласного художнього музею. Головний зберігач музею Н.С.Юрченко розповіла історію придбання цієї роботи у 1986 р. в Москві. Глядачі, серед яких були науковці, викладачі, студенти, митці та краєзнавці, змогли безпосередньо ознайомитися з твором нашого співвітчизника.

У галереї було також розгорнуто виставку “Банківська Сумщина”, в експозиції якої були представлені історичні матеріали щодо діяльності банківських установ дореволюційної Сумщини. Ініціатором і укладачем виставки є науковий співробітник академії С.В.Тихенко. Особливий інтерес у глядачів викликала карта Сумського повіту 1917 р. з позначенням на ній кредитних установ.

Деякі банківські документи пов’язані з діяльністю відомих на Сумщині постатей: Харитоненків, Терещенків, директора Олександрівської чоловічої гімназії М.Лашенкова, графа О.Капніста та інших. На світлинах столітньої давнини представлені як знані в краї підприємці і меценати, так і звичайні банківські службовці. Окремий інтерес викликали оригінали акцій банків та підприємств, облігацій, казначейські документи Російської імперії. Документи, описи окремих банківських операцій надали змогу провести певні історичні паралелі, порівняти особливості роботи дореволюційних та сучасних банків. Основу виставки склали архівні документи, світлини з приватних колекцій, матеріали, надані місцевими істориками та краєзнавцями.

ТИХЕНКО С.В.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

17 травня 2012 р. зусиллями Міністерства юстиції України за участю історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України та посольства Республіки Польща в Україні було проведено семінар “*Проблеми підготовки кадрів для архівних установ*”. Захід розпочався з круглого столу, присвяченого актуальним проблемам архівної освіти. До слова були запрошені представники кафедр архівознавства та архівних установ з Києва, Дніпропетровська, Луцька, Одеси, Черкас та інших міст. У виступах наголошувалось на малій кількості архівознавчих конференцій, семінарів, нарад, проблемному працевлаштуванні студентів, які навчались за спеціальністю “*Архівознавство*”, особливостях організації архівної практики тощо. Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук Я.С.Калакура, переглядаючи тематику дипломних та магістерських робіт студентів, спеціалізацією яких є саме архівознавство, підрахував, що лише третина (!) цих досліджень мають безпосередній вихід на архіви. Присутні підтримали ідею опублікування матеріалів семінару і висловили надію, що результати обговорень матимуть практичне втілення.

Під час семінару відбулася презентація нової праці доктора історичних наук, професора І.Б.Матяш “*Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку*” (Видавничий дім “*Києво-Могилянська академія*”, 2012, 515 с.). Дане дослідження цілком може бути визначене і як монографія, і як навчальний посібник. Фактично книжка складається з двох частин. Перша включає вступ, три розділи і висновки. У них подано парадигму архівознавства як науки (окреслено поняття, періодизацію, визначено об’єкт, предмет, основні принципи і методи дослідження), простежено розвиток архівознавчої думки на прикладі таких країн, як Франція, Польща, Росія, Україна та США, проаналізовано роль міжнародних архівних установ та організацій. Другу частину складають додатки, що містять дані про міжнародні конгреси архівів, їхню тематику, інтернет-посилання на

У галереї було також розгорнуто виставку “Банківська Сумщина”, в експозиції якої були представлені історичні матеріали щодо діяльності банківських установ дореволюційної Сумщини. Ініціатором і укладачем виставки є науковий співробітник академії С.В.Тихенко. Особливий інтерес у глядачів викликала карта Сумського повіту 1917 р. з позначенням на ній кредитних установ.

Деякі банківські документи пов’язані з діяльністю відомих на Сумщині постатей: Харитоненків, Терещенків, директора Олександрівської чоловічої гімназії М.Лашенкова, графа О.Капніста та інших. На світлинах столітньої давнини представлені як знані в краї підприємці і меценати, так і звичайні банківські службовці. Окремий інтерес викликали оригінали акцій банків та підприємств, облігацій, казначейські документи Російської імперії. Документи, описи окремих банківських операцій надали змогу провести певні історичні паралелі, порівняти особливості роботи дореволюційних та сучасних банків. Основу виставки склали архівні документи, світлини з приватних колекцій, матеріали, надані місцевими істориками та краєзнавцями.

ТИХЕНКО С.В.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

17 травня 2012 р. зусиллями Міністерства юстиції України за участю історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України та посольства Республіки Польща в Україні було проведено семінар “*Проблеми підготовки кадрів для архівних установ*”. Захід розпочався з круглого столу, присвяченого актуальним проблемам архівної освіти. До слова були запрошені представники кафедр архівознавства та архівних установ з Києва, Дніпропетровська, Луцька, Одеси, Черкас та інших міст. У виступах наголошувалось на малій кількості архівознавчих конференцій, семінарів, нарад, проблемному працевлаштуванні студентів, які навчались за спеціальністю “*Архівознавство*”, особливостях організації архівної практики тощо. Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук Я.С.Калакура, переглядаючи тематику дипломних та магістерських робіт студентів, спеціалізацією яких є саме архівознавство, підрахував, що лише третина (!) цих досліджень мають безпосередній вихід на архіви. Присутні підтримали ідею опублікування матеріалів семінару і висловили надію, що результати обговорень матимуть практичне втілення.

Під час семінару відбулася презентація нової праці доктора історичних наук, професора І.Б.Матяш “*Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку*” (Видавничий дім “*Києво-Могилянська академія*”, 2012, 515 с.). Дане дослідження цілком може бути визначене і як монографія, і як навчальний посібник. Фактично книжка складається з двох частин. Перша включає вступ, три розділи і висновки. У них подано парадигму архівознавства як науки (окреслено поняття, періодизацію, визначено об’єкт, предмет, основні принципи і методи дослідження), простежено розвиток архівознавчої думки на прикладі таких країн, як Франція, Польща, Росія, Україна та США, проаналізовано роль міжнародних архівних установ та організацій. Другу частину складають додатки, що містять дані про міжнародні конгреси архівів, їхню тематику, інтернет-посилання на

основні періодичні та продовжувані видання. Присутній на презентації один із рецензентів Генеральний директор Державних архівів Польщі доктор габілітований, професор В.Стемпняк зазначив, що подібного видання не має не тільки українська, але і польська архівна наука і повідомив, що переклад польською мовою має з'явитися вже цього року.

18 травня 2012 р. у Національному університеті “Києво-Могилянська академія” у Меморіальному Кабінеті-бібліотеці Омеляна Пріцака відбулася презентація особистого архіву вченого. Архів нараховує тисячі документів: чернетки його праць, в тому числі ще не надрукованих (зокрема співробітниками відтворено четвертий том “*Походження Русі*”), копії архівних документів та наукових праць, листування із багатьма діячами науки, культури, політики. Варто відмітити ще одну особливість вченого (і відповідно його архіву): він зберігав навіть квитки до музеїв, які відвідав, зокрема у 1940 р. в Києві. На сьогодні навіть самі музеї не мають їхніх зразків. Так дрібниця для такого колосального архіву тепер набула ваги музейного експонату. Присутні мали змогу довідатись про роботу з упорядкування архіву, побачити опис №1 (праці, особисті документи та матеріали Омеляна Пріцака). Опис №2 (праці інших вчених) незабаром також має з'явитися. Обидва описи будуть виставлені для вільного користування на інтернет-порталі НаУКМА. Архів відкрито для широкого кола відвідувачів.

СТАРИКОВ Г.М.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АКІЧЕВ Шаміль Мулламович - науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М.Лазаревського.

БАЖАН Олег Григорович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БОНДАР Олександр Миколайович - аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

БУРІМ Дмитро Васильович - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ВОВК Олександр Володимирович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

ГИРИЧ Ігор Борисович - кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX - початку XX століття Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

ГУМЕНЮК Ігор Петрович - старший науковий співробітник відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член краєзнавчого товариства "Поділля".

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович - кандидат історичних наук, докторант Київського національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

ЖМАКА Віталій Миколайович - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

КОМЛИКОВА Галина Іванівна - аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук.

КОРОЛЬ Віталій Миколайович - фахівець I категорії кафедри історії Сумського державного університету, здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

КРАВЧЕНКО Олександр Миколайович - аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

КРІНКО Євген Федорович - доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центру РАН.

КУДІНОВ Дмитро Валерійович - кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЛЕВЧЕНКО Лариса Леонідівна - кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

ЛИЧКО Світлана Олександрівна - аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЛОБКО Наталія Вікторівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Сумського державного університету.

МАТЯШ Ірина Борисівна - доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, помічник Міністра юстиції України.

НЕСТЕРЕНКО Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри історії Сумського державного університету.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського.

ПОБОЖІЙ Сергій Іванович - кандидат мистецтвознавства, доцент Української Академії банківської справи НБУ.

СТАРИКОВ Григорій Миколайович - провідний археограф відділу джерел з історії України кінця XIX - початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

ТИХЕНКО Сергій Володимирович - науковий співробітник науково-дослідного центру ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України".

ХЛИНІНА Тетяна Павлівна - доктор історичних наук, головний науковий співробітник лабораторії історії та етнографії ІСЕГТ ЮНЦ РАН (Ростов-на-Дону).

ЮРЧЕНКО Анна Володимирівна - науковий співробітник КЗ "Художньо-меморіальний музей І.Ю.Рєпіна" м.Чугуїв Харківської області, здобувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

ЯКІМОВА Антоніна Миколаївна - директор Української недільної школи у м.Софія, заступник голови Фондації "Мати-Україна" (Республіка Болгарія).

ЯЦЕНКО Владислав Борисович - кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.